

10

КИЇВ-1987

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Піклування парторганізацій України про кадри сільськогосподарського виробництва, їх соціальну орієнтованість.
- Зміни у внутрікласовій структурі колгоспного селянства Української РСР (60-ті — початок 80-х років)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгачук, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курнозов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції
252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 31

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Козаль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічні редактори Л. Б. Молдавська, Д. Н. Березюцька

Коректор О. М. Жмійда

Здано до набору 12.08.87. Підп. до друку 25.09.87. БФ 22453. Формат 70 × 108 1/8. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,47. Тираж 2740 пр. Зам. 0-119.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкінга», 252030, Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 10 (319), октябрь, 1987. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкінга». 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 10 (319)

ЖОВТЕНЬ

1987

КІІВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

- Гаврилюк О. Ю. Піклування парторганізацій України про кадри сільськогосподарського виробництва, їх соціальну орієнтованість 5
- Чижко В. С. Зміни у внутрікласовій структурі колгоспного селянства Української РСР (60-ті — початок 80-х років) 17

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Калакура Я. С., Терес Н. В. Партійне керівництво підготовкою кадрів робітничого класу України (60—80-ті рр.) 27
- Медушевський А. М. (Москва). Зарубіжні документальні публікації з історії Росії епохи феодалізму 37

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 70-річчя Великого Жовтня

- Льобаров П. Ю. (Одеса). Торгові працівники України між двома революціями (березень—жовтень 1917 р.) 47
- Валігурський П. О. (Одеса). Здійснення більшовиками України ленінської тактики щодо лівих есерів у період підготовки і проведення Жовтневої революції 54

До 175-річчя Вітчизняної війни 1812 р.

- Абаліхін Б. С. (Волгоград). Участь народних мас України у війні 61
- Саввичев М. П. Вітчизняна війна і зародження декабристського руху 70

З історії робітничого класу України

- Луцький О. І. (Львів). З досвіду задоволення культурних запитів сучасних робітників (1971—1985 рр.) 75
- Мельник Л. Г. Умови життя та праці робітників морського транспорту України у другій половині XIX ст. 84

* * *

- Амбарцумян Р. А. (Єреван). С. Баронч — історик культури західноукраїнських земель 92
- Захаров В. О. (Москва). Сторінка історії Тмутараканського князівства 96

Трибуна молодого автора

Оніпко Т. В. (<i>Полтава</i>). Встановлення і зміцнення зв'язків споживчої кооперації України з міжнародним кооперативним рухом (1921—1925 рр.)	106
Мотрук С. М. Діяльність Соціалістичної спілки молоді ЧССР по розвитку науково-технічної творчості молоді (80-ті роки)	114

На допомогу викладачу історії

Гавриленко В. О. (<i>Львів</i>). Практичні вправи і завдання у системі проблемного навчання з історії КНРС	121
--	-----

Документальні розповіді

Шевченко В. Д. (<i>Павлодар</i>). Генерал К. О. Семенченко — герой Великої Вітчизняної війни	127
--	-----

Наш календар

Таранов А. П. Пова Конституція СРСР	136
Бородій М. К. (<i>Боярка</i>). Зародження медичної освіти на Україні (До 200-річчя)	141

Критика та бібліографія

Кожукало І. П. Звершення трудящих Української РСР у 60-ті роки	145
Першина З. В. (<i>Одеса</i>). У вінок Кобзареві	146
Котляр М. Ф., Толочко О. П. Чи існувала «балтійська цивілізація» раннього середньовіччя?	148
Гличов І. О. (<i>Львів</i>). Нова книга з методики	152
Машталярчук Б. Д. (<i>Львів</i>). Атакуюче слово	153
Гордієнко А. Т. Актуальні проблеми критики буржуазного націоналізму	155

Хроніка та інформація

Руденко П. М. Вшанування члена-кореспондента АН УРСР В. І. Клокова у зв'язку з його 70-річчям	157
Теми дисертацій і монографій	159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы совершенствования социализма

- Гаврилюк А. Е. Забота парторганизаций Украины о кадрах сельскохозяйственного производства, их социальной ориентированности 5
- Чишко В. С. Изменения во внутриклассовой структуре колхозного крестьянства Украинской ССР (60-е — начало 80-х годов) 17

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Калакура Я. С., Терес Н. В. Партийное руководство подготовкой кадров рабочего класса Украины (60—80-е гг.) 27
- Медушевский А. Н. (*Москва*). Зарубежные документальные публикации по истории России эпохи феодализма 37

СООБЩЕНИЯ

К 70-летию Великого Октября

- Любаров П. Е. (*Одесса*). Торговые работники Украины между двумя революциями (март—октябрь 1917 г.) 47
- Валигурский П. А. (*Одесса*). Осуществление большевиками Украины ленинской тактики в отношении левых эсеров в период подготовки и проведения Октябрьской революции 54

К 175-летию Отечественной войны 1812 г.

- Абалхин Б. С. (*Волгоград*). Участие народных масс Украины в войне 61
- Савичев Н. П. Отечественная война и зарождение декабристского движения 70

Из истории рабочего класса Украины

- Луцкий А. И. (*Львов*). Из опыта удовлетворения культурных запросов современных рабочих (1971—1985 гг.) 75
- Мельник Л. Г. Условия жизни и труда рабочих морского транспорта Украины во второй половине XIX ст. 84

* * *

- Амбарцумян Р. А. (*Ереван*). С. Баронч — историк культуры западноукраинских земель 92
- Захаров В. А. (*Москва*). Страница истории Тмутараканского княжества 96

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- Онишко Т. В. (*Полтава*). Установление и укрепление связей потребительской кооперации Украины с международным кооперативным движением (1921—1925 гг.) 106
- Мотрук С. Н. Деятельность Социалистического союза молодежи ЧССР по развитию научно-технического творчества молодежи (80-е годы) 114

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Гавриленко В. А. (*Львов*). Практические упражнения и задания в системе проблемного обучения по истории КПСС 121

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Шевченко В. Д. (*Павлодар*). Генерал К. А. Семенченко — герой Великой Отечественной войны 127

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Таранов А. П. Новая Конституция СССР	136
Бородий Н. К. (<i>Боярка</i>). Зарождение медицинского образования на Украине (К 200-летию)	141

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Кожукало И. П. Свершения трудящихся Украинской ССР в 60-е годы . . .	145
Першина З. В. (<i>Одесса</i>). В венок Кобзарю	146
Котляр Н. Ф., Толочко А. П. Существовала ли «балтийская цивилизация» раннего средневековья?	148
Гличов И. А. (<i>Львов</i>). Новая книга по методике	152
Машталярчук Б. Д. (<i>Львов</i>). Атакующее слово	153
Гордиенко А. Т. Актуальные проблемы критики буржуазного национализма	155

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Руденко Н. Н. Чествование члена-корреспондента АН УССР В. И. Клокова в связи с его 70-летием	157
Темы диссертаций и монографий	159

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

О. Ю. ГАВРИЛЮК (Київ)

ПІКЛУВАННЯ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПРО КАДРИ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА, ЇХ СОЦІАЛЬНУ ОРІЄНТОВАНІСТЬ

В радянському суспільстві нині відбуваються справжні революційні зміни. Перебудова, теорію і політику якої визначив січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС, дедалі глибше й ширше оволодіває масами, діє в усіх сферах життя, працює на соціалізм. Це, звичайно, стосується й кадрової політики партії. Пленум гостро поставив питання про її вдосконалення, посилення контролю за діяльністю кадрів «зверху» й особливо «знизу» і визнав «...за необхідне максимально використовувати можливості розширення соціалістичної демократії, розвитку радянської політичної системи, наповнювати роботу партійних, державних органів, громадських організацій реальним демократичним змістом, забезпечувати умови для значного посилення впливу трудящих на добір кадрів і контроль за їх роботою»¹.

Основоположні принципи роботи з кадрами розробив В. І. Ленін. Він учив, що до вирішення кадрових питань необхідно підходити насамперед політично, розглядати їх у нерозривному зв'язку з розв'язанням найважливіших на даному етапі проблем. Володимир Ілліч закликав найобережніше й терпляче розпізнавати, виховувати справжніх організаторів, людей з тверезим розумом і практичною кмітливістю, які поєднують відданість ідеалам соціалізму з умінням налагоджувати дружню спільну працю у рамках радянської організації. Лише таких виконавців після десятиразового випробування, підкреслював він, треба, «...посуваючи їх від простіших завдань до важчих...», висувати на відповідальні пости².

Характеризуючи їх ділові якості, В. І. Ленін звертав увагу на компетентність, організаторські та адміністративні здібності і високо цінував саме це у керівників. Не менш важливими рисами він вважав вимогливість працівника до себе і підлеглих, організованість, здатність піднятися вище особистих претензій. «...Інтереси справи, — писав Володимир Ілліч, — повинні стояти вище будь-яких особистих... відносин...»³

Комуністична партія, виходячи з ленінських настанов, створила в нашій країні міцний висококваліфікований кадровий потенціал. Але в період 70-х — на початку 80-х років були допущені серйозні помилки й викривлення у кадровій політиці, які призвели до великих недоліків у діяльності ряду ланок партійного, державного і господарського апарату, негативних явищ у суспільстві в цілому. Проте це не кидає й най-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січня 1987 року.— К., 1987.— С. 75.

² Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 182.

³ Ленін В. І. Маніфест ліберальної робітничої партії // Там же.— Т. 20.— С. 375.

меншої тіні на багатьох чудових працівників, особливо районної і міської ланки, що, як відзначалося на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, усі сили й знання віддавали і віддають беззавітному служінню партії і народу⁴.

Ця оцінка цілком стосується й тисяч керівників промислових підприємств, будов, колгоспів і радгоспів, інших організацій, які самовіддано працювали й працюють на довіреній їм ділянці роботи.

Серед кадрів первинної ланки народного господарства в Українській РСР, як і в цілому по країні, значну питому вагу мають працівники сільськогосподарського виробництва — голови колгоспів, радгоспів, директори міжгосподарських підприємств, спеціалісти, кадри середньої ланки й ін. В 1985 р. у сільському і лісовому господарстві (включаючи й особисте підсобне) працювало 21,3% усіх фахівців республіки⁵. У колгоспах, радгоспах, міжгосподарських та інших виробничих сільгоспідприємствах було зайнято 478,8 тис. чол. з вищою і середньою спеціальною освітою⁶.

Активізація роботи з ними пов'язана з рішеннями травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, який накреслив розгорнуту програму їх підготовки для аграрного сектора економіки та галузей, що його обслуговують, закріплення на місцях, а також з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів системи агропромислового комплексу» (1985 р.). Цими документами передбачено рішуче зміцнювати колгоспи й радгоспи висококваліфікованими, ідейно зрілими керівниками і фахівцями, здатними на ділі забезпечити безумовне виконання нових, великомасштабних завдань, які мають на меті всебічну інтенсифікацію і підвищення ефективності сільського господарства, практичну реалізацію Продовольчої програми⁷.

ЦК Компартії України, керуючись настановами КПРС, націлював обкоми, міськкоми, райкоми партії, первинні парторганізації на зміцнення колгоспів і радгоспів політично зрілими, компетентними, ініціативними спеціалістами, здійснював контроль за цією роботою. Як відзначалося на березневому (1985 р.) Пленумі ЦК Компартії України, склад працівників партійних і радянських органів, керівників підприємств провідних галузей промисловості й будівництва, колгоспів і радгоспів, ідеологічних установ, тих, хто був рекомендований у резерв на висування, а також заходи щодо зміцнення керівництва відстаючими ділянками щорічно і детально аналізувалися в Центральному Комітеті. Під час розгляду кадрових питань мова йшла насамперед про те, як вони розставлені на тих чи інших місцях, ставляться до дорученої справи, чи повною мірою забезпечують виконання тих або інших завдань⁸. Практика показує, що їх добір і розстановка здійснюються більш ефективно тоді, коли партійні комітети мають відповідний резерв, систематично працюють з людьми, яких можна висувати на ті чи інші посади.

Певний досвід роботи з кадрами нагромаджений Полонським райкомом партії Хмельницької області, де вона ведеться на основі комплексних планів, які, до речі, розробили й первинні парторганізації господарств. На їх підставі у районі створений резерв на висування керівників колгоспів і директорами радгоспів. До нього включили працівників із спеціальною освітою, які позитивно зарекомендували себе на

⁴ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січня 1987 року.— С. 43.

⁵ Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году // Стат. ежегодник.— Киев, 1986.— С. 240.

⁶ Там же.— С. 193.

⁷ Див.: Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації.— Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року.— К., 1982.— С. 87—94; 107—108; Про дальше вдосконалення підвищення кваліфікації керівних кадрів і спеціалістів системи агропромислового комплексу.— Рад. Україна.— 1985.— 20 січ.

⁸ Рад. Україна.— 1985.— 26 берез.

практичній роботі, мають організаторські здібності, вміють працювати з людьми. Характерно, що ті, кого ввели до його складу, знали, на яку посаду у разі потреби вони будуть рекомендовані. Тому у них підвищувалося почуття відповідальності, з'являвся додатковий, внутрішній стимул до оволодіння теоретичними, професійними та практичними знаннями. Райком партії звертав увагу на те, щоб допомогти їм опанувати основи економіки, сучасні методи управління, а також поєднувати господарську роботу з виховною. З цією метою використовувалися університет сільськогосподарських знань і районна школа партійно-господарського активу. Але найбільший ефект дало навчання на базі передових господарств. У колгоспі «Маяк», наприклад, були проведені заняття з питань практичної організації роботи правління, впровадження колективного підряду. Аналогічні заняття відбулися в радгоспі «Новоселицький», у колгоспах ім. Котовського, ім. Кірова та ін.

Секретарі райкому, голова райвиконкому періодично зустрічалися з працівниками, висунутими до складу резерву, вислуховували їх пропозиції і зауваження, які стосувалися проблем поліпшення умов господарювання тощо. Про це йшлося на пленумах районного комітету партії, нарадах партійно-господарського активу, на семінарах. Однак у його роботі з керівними кадрами колгоспів і радгоспів не все було гаразд, траплялись і промахи. До них слід віднести прораховок з обранням нині вже колишнього голови колгоспу ім. Свердлова, яка ігнорувала слушні зауваження, вдавалася до окомозамлювання. Спроби допомогти їй перебудуватися не мали успіху. Довелося йти до колгоспників, вибачитися за допущену помилку і виправляти її⁹.

Резерв кадрів, що входив до номенклатури райкомів партії, періодично переглядався і оновлювався. Старокостянтинівський районний комітет партії Хмельницької області робив це на початку кожного року. Наприкінці одинадцяті п'ятирічки у її складі був 351 чол., а резерв на них становив 256 чол. З року в рік підвищувалася дієвість останнього. Якщо в 1981 р. за його рахунок заміщувалося 43% посад, то в 1984 р. цей показник зріс в два рази¹⁰.

Робота з керівними кадрами колгоспів і радгоспів в одинадцятій п'ятирічці була в центрі уваги багатьох парторганізацій Івано-Франківської області. Це сприяло поліпшенню їх якісного стану. В кінці 1985 р. головами колгоспів і директорами радгоспів працювали виключно спеціалісти, близько 90% яких мали вищу освіту (десять років тому таких керівників з вузівськими дипломами в області було майже на 40% менше)¹¹.

Разом з тим у роботі партійних організацій України по добору, розстановці й вихованню керівників господарств мали місце і серйозні недоліки. В Черкаській області лише протягом 1984—1985 рр. з різних причин змінилася майже половина голів колгоспів і директорів радгоспів, а в 23 господарствах це відбулося двічі¹².

Аналогічна картина спостерігалася в Кіровоградській області. На обласній звітно-виборній партконференції наводився такий факт. У колгоспі «Росія» Олександрійського району відправили на заслужений відпочинок Героя Соціалістичної Праці І. Є. Адоніна. Райком партії рекомендував на його місце Н. А. Бабича. Прийшовши на все готове, він почав з того, що зайнявся приписками, окомозамлюванням, за недовгий час довів господарство мало не до розвалу. Бабича притягнуто до суворой партійної відповідальності, колгоспники відмовили йому в довірі¹³. Слід відзначити, що крім економічних колективів зазнав і немалих моральних збитків.

⁹ Коваль В. Рекомендовано на керівну роботу // Сіл. вісті.— 1985.— 17 верес.

¹⁰ Фурман В. І. Наш золотий фонд.— Львів, 1985.— С. 29, 31.

¹¹ Новицький Є. З довір'ям і вимогливістю // Сіл. вісті.— 1985.— 31 груд.

¹² Чтобы идти дальше. Черкасы // Правда.— 1985.— 18 дек.

¹³ Взять энергичный старт // Правда Украины.— 1985.— 25 дек.

Як відзначалося на березневному (1985 р.) Пленумі ЦК Компартії України, серйозні недоліки мали місце у діяльності системи перепідготовки кадрів агропромислового комплексу республіки. Низькою залишалася її дієвість. За перших чотири роки одинадцяті п'ятирічки на курсах підготовки керівників колгоспів і радгоспів навчалися понад 2 тис. чол. Однак на керівні посади було висунуто тільки 388, хоча за той же період змінилося більш як 4 тис. голів колгоспів і директорів радгоспів¹⁴. Це пояснювалося тим, що партійні організації нерідко формально ставилися до роботи з резервом. До нього часто-густо зараховували спеціалістів за анкетними даними й показниками діяльності господарств. Зовсім не враховувався вклад, який вони внесли, не вивчалися їх ділові й моральні якості.

Траплялися й інші недоліки. Були непоодинокими випадки, коли при зарахуванні до резерву керувалися приятельськими міркуваннями, не зважали на думку первинної парторганізації, колективу, в якому працює ця людина.

Партійні організації недостатню увагу приділяли підвищенню моральних і ділових якостей керівників господарств, не завжди дбали про те, щоб не допускати розриву між сказаним і зробленим. Унаслідок цього у 70-х та на початку 80-х років він став серйозною перешкодою у їх роботі. Досить вдало підмітила це член райкому партії, ланкова колгоспу «Радянська Україна» Борщівського району на Тернопільщині І. М. Скороход. Виступаючи на пленумі районного комітету партії у кінці 1981 р., вона відзначила: «З року в рік ми отримуємо дедалі менші і менші врожаї, з року в рік не виконуються плани їх продажу державі. Далі так працювати не можна. З 50-х років я працюю у полі і можу порівняти роботу, яка проводилася раніше і проводиться тепер. Різниця лише в тому, що тоді менше говорили, а більше і конкретніше трудилися. І, як наслідок, були непогані результати»¹⁵.

Серйозним недоліком у роботі з кадрами сільськогосподарського виробництва, особливо керівними, було те, що партійні комітети не приділяли належної уваги виробленню у них соціальної орієнтованості. Під цим поняттям слід розуміти формування органічної потреби й вміння розглядати у практичній діяльності економічні проблеми в тісному взаємозв'язку із соціальними, виходячи з того, що своєчасне розв'язання останніх є міцною основою прискорення соціально-економічного розвитку.

Початок якісно нового етапу в роботі партійних організацій з кадрами, зокрема у плані їх соціальної орієнтованості, пов'язується з рішеннями квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК. Розробивши й поглибивши стратегію розвитку радянського суспільства, квітневий Пленум і XXVII з'їзд партії визначили завдання їх діяльності в нинішніх умовах, висунули нові вимоги до них. «Ми не зможемо просунутися вперед ані на крок, — відзначалося на XXVII з'їзді КПРС, — якщо не навчимося працювати по-новому, не зуміємо подолати косності і консерватизму в будь-яких їх проявах, якщо втратимо мужність тверезо оцінювати обстановку, бачити її такою, яка вона є. Для того, щоб безвідповідальність відійшла в минуле, треба взяти за правило називати речі своїми іменами, судити про все начистоту»¹⁶.

Січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС, викривши серйозні недоліки на цьому шляху, озброїв Комуністичну партію теорією кадрової політики на сучасному етапі. Був накреслений широкий комплекс заходів з метою дальшого зміцнення кадрового потенціалу, його своєчасного

¹⁴ Рад. Україна. — 1985.—26 берез.

¹⁵ Парт. арх. Терноп. обкому Компартії України, ф. 33, оп. 11, спр. 2, арк. 213.

¹⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 94.

поповнення новими силами, поліпшення підготовки і використання спеціалістів.

Нині, коли взято стратегічний курс на прискорення соціально-економічного розвитку, переведення економіки на переважно інтенсивний шлях, а також утілюється в життя концепція демократизації суспільного життя і активізувався процес «звільнення від усього, що ще стримує революційні перетворення»¹⁷, набагато зросли вимоги до кадрів. «Сьогодні, — підкреслювалося на січевому (1987 р.) Пленумі ЦК партії, — вирішальним критерієм у кадровій політиці, свого роду її камертоном є ставлення кадрів до перебудови, завдань прискорення соціально-економічного розвитку країни, ставлення не на словах, а на ділі»¹⁸.

КПРС ураховує й інші принципові якості працівників, насамперед непримиренність до недоліків, відсталості, байдужості й пасивності, бажання шукати передове, прогресивне. Від них вимагаються також компетентність і високий професіоналізм, глибоке знання виробництва, техніки, управління, організації і стимулювання праці, психології. Найважливіша вимога, яка нині особливо стосується кадрів, — вони повинні бути високоморальними, мати такі людські якості, як чесність, непідкупність, скромність.

Партія надає великого значення соціальній орієнтованості керівних кадрів, у тому числі сільськогосподарського виробництва. Успішне виконання розробленої XXVII з'їздом КПРС багатогранної соціальної політики «...вирішальною мірою залежатиме від соціальної орієнтованості кадрів, від наполегливості та ініціативності у реалізації наших планів»¹⁹.

Про те, як у нових умовах підвищуються вимоги до людей, що перебували в резерві на висування керівниками сільгоспвиробництва, свідчить досвід діяльності парторганізацій Чернівецької області. Обком і райкоми партії при зарахуванні кандидатур до його складу обов'язково враховують думку первинної парторганізації, трудового колективу та колег по роботі. Звертається увага й на те, як цей працівник уміє контактувати з людьми, наскільки міцно у нього розвинуте почуття нового, передового. Адже в умовах прискорення соціально-економічного розвитку без ініціативи і творчого пошуку наявні знання навіть в обсязі вузу залишаються мертвим капіталом.

Партійні комітети області виходять з того, що зарахування працівника до резерву — лише початок справи. Головне полягає в тому, щоб перевірити майбутнього керівника на практичній роботі, навчити його працювати з людьми, передбачити соціальні наслідки своєї діяльності. Для цього на Буковині розроблена і нині діє система роботи з резервом. Позитивно зарекомендувала себе, зокрема, обласна школа дієвого резерву кадрів, створена при відділі сільського господарства і харчової промисловості обкому партії. Її програмою передбачене вивчення найновіших досягнень науки і сільськогосподарської практики у виробничій та управлінській сферах. Заняття велися в науково-дослідних установах, а також кращих господарствах.

Обком, райкоми партії постійно тримали у полі зору майбутніх висуваних: цікавилися їх працею, поведінкою у побуті, спілкуванням з людьми, залучали до підготовки питань, що розглядалися на засіданнях бюро та пленумів райкомів і обкому партії, й інших заходів. Завдяки цьому перевірялися, відточувалися політичні та ділові якості майбутніх керівників. Наведемо один з характерних прикладів. Кілька років тому на пленумі Кельменецького райкому партії, на якому обговорувалася діяльність райсільгоспуправління, виступив В. І. Лазарук,

¹⁷ Горбачов М. С. Перебудова — кровна справа народу: Промова на XVIII з'їзді професійних спілок СРСР, 25 лютого 1987 р. — К., 1987. — С. 3.

¹⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січня 1987 року. — С. 47.

¹⁹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 64.

зарахований до резерву. Розкриваючи як позитивне, так і негативне у діяльності цієї організації, він продемонстрував уміння предметно й широко мислити, глибоко аналізувати факти і знаходити найбільш оптимальні шляхи розв'язання назрілих проблем. Згодом В. І. Лазарук був обраний головою колгоспу ім. газети «Правда», і нині успішно керує ним.

Про дієвість роботи з резервом керівників говорять й інші факти. Так, у Кельменецькому районі всі 20 голів колгоспів обрані з його складу²⁰.

Партійні комітети республіки використовували відповідні форми роботи для вироблення у них соціальної орієнтованості. Однією з них було заслуховування їх звітів про розвиток соціальної сфери. Так, у 1986 р. бюро Бучацького райкому партії Тернопільської області обговорило звіт голови колгоспу «Дружба» про хід виконання соціалістичних зобов'язань тваринниками господарства, створення для них необхідних умов праці та відпочинку. Комуністу-керівнику було суворо вказано на серйозні недоліки в цій справі. Бюро зажадало від нього оперативного усунути їх²¹.

На посилення уваги керівників господарств до вирішення соціальних питань позитивний вплив має демократизація нашого життя, яка активно розгорнулася після січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, котрий, як відомо, висунув її на перший план, розцінив, як підйому, «яка дасть змогу включити в перебудову вирішальну її силу — народ. Якщо ми цього не зробимо, то не розв'яжемо завдань прискорення, не забезпечимо перебудови, її просто не буде»²².

Уже перші кроки перебудови показали, що повсюдно помітно підвищилася активність трудівників, їх зацікавленість в успішному розв'язанні кадрових, економічних та соціальних проблем. Про це свідчать, зокрема, результати звітно-виборних зборів у колгоспах Бережанського району на Тернопільщині, які відбулися в лютому 1987 р. Вони відзначалися підвищенням відповідальності трудівників ланів за наведення порядку у своєму господарстві, на них рішуче засуджувалися застарілі методи господарювання тощо²³.

Демократизація внесла помітні зміни в роботу партійних комітетів по добору і розстановці кадрів керівників господарств та середньої ланки. Раніше вона мала формальний характер: один з відділів райкому партії готував характеристики і передавав їх на розгляд секретарів, у кращому випадку, бюро. Думка парторганізації, трудового колективу, де працював висуванець, зрідка бралася до уваги. Такий стиль був властивий, наприклад, працівникам Богуславського райкому партії Київської області. І, як наслідок, у ряді господарств, зокрема колгоспі «Комунар», керівники мінялися, а справи роками не поліпшувалися.

Після січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС райком рішуче став на шлях гласності в кадровій політиці, виходячи з нових умов та вимог перебудови. У кожному трудовому колективі визначили конкретних людей, які були рекомендовані для висування на керівні посади. Їх кандидатури обговорювалися в партійних організаціях, на бюро райкому партії, який під час звітно-виборної кампанії у колгоспах на початку 1987 р. не став рекомендувати зборам кандидатури, а дав можливість колгоспникам вносити власні пропозиції. Треба сказати, що у його працівників виникли деякі побоювання з приводу готовності трудівників (психологічної й організаційної) до таких виборів. Проте вони ви-

²⁰ Мотовилин В. Выдвинут из резерва // Сел. жизнь.— 1986.— 4 янв.

²¹ Таран П. Знають, але не реагують // Вільне життя.— 1986.— 5 верес.

²² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січня 1987 року.— С. 67.

²³ Ковтун С. Испитовий рік для голови // Сіл. вісті.— 1987.— 24 лют.

явилися даремними. Збори показали, що неможливо сформувати почуття господаря, не давши людям реальних прав²⁴.

Почали застосовуватися нові підходи при призначенні господарських кадрів і в інших районах та областях. На березневному (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України зазначалося, що в республіці обрано 462 керівники підприємств промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку, директорів радгоспів, 18,5 тис. бригадирів і ланкових у колгоспах та радгоспах. Активно цей процес відбувався у Хмельницькій, Черкаській, Донецькій і Харківській областях. У той же час дуже бо-язко на нові форми обрання керівних господарських кадрів переходили в Івано-Франківській, Кримській та інших областях. Пленум доручив відділам ЦК, обкомам партії узагальнити наявний досвід і розробити відповідні рекомендації²⁵.

Після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК партійні комітети почали активніше розвивати й підтримувати у керівників господарств прагнення творчо підходити до своїх справ, уміння бачити перспективу, високу відповідальність, повсякденне піклування про трудящих та їх соціально-побутові інтереси. Одним з таких працівників є голова колгоспу «Росія» Прилуцького району на Чернігівщині В. Н. Коваленко. Він є вмілим організатором, в роботі спирається на трудовий колектив, громадські організації, уважно ставиться до соціальних запитів трудівників і у той же час вимогливий до себе і підлеглих. Йому притаманне почуття передового, прогресивного. У 1985 р. партійні і господарські керівники всіх районів області приїжджали до нього знайомитися з досвідом безплужного обробітку ґрунту, хоча спочатку до цієї новинки поставилися з пересторогою і не підтримали ініціативи голови. Нове впроваджене й в інших галузях цього господарства: у тваринництві — цехова система виробництва молока, в економічній роботі — госпрозрахунок на всіх рівнях. Успішно діє комплексна система якості роботи керівників, залежно від якої визначається оплата праці спеціалістів. Багато що робиться й для розвитку соціальної сфери.

Нелегко було Василю Никифоровичу працювати з районними керівниками, фахівцями до перебудови, бо він умів обстоювати свою думку, пробивати шлях новому, не терпів адміністрування, командного стилю²⁶, який нині засуджений партією. Січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС визнав неуринувимим явищем «...нетерпимість деяких керівників до самостійних дій і мислення підлеглих»²⁷.

Уміння вирішувати соціальні питання, піклуватися про людей В. Н. Коваленко передавав спеціалістам, керівникам середньої ланки. Коли М. І. Бурячек, який пройшов школу партійної і господарської роботи у колгоспі «Росія», очолив господарство «Жовтень», він зустрівся з дуже складним становищем — не вистачало кадрів. Було взято курс на широке соціально-культурне будівництво. Це важко зробити у відстаючому колективі. Почин комуніста підтримав райком партії. Поступово село почало оновлюватися, до колгоспу повернулася більшість тих, хто свого часу його залишив²⁸.

Можна навести й інші приклади, коли керівники колгоспів і радгоспів у своїй практичній діяльності соціальні завдання ставлять на один рівень з господарськими. Такий підхід характерний для В. М. Ткачука, голови колгоспу «Прапор комунізму» Коломийського району на Івано-Франківщині, Героя Соціалістичної Праці, депутата Верховної

²⁴ Момонт Я. Вчитися демократизму на ділі // Київ. правда.— 1987.— 28 лют.

²⁵ Рад. Україна.— 1987.— 25 берез.

²⁶ Панаско О. Компетентність, ініціатива керівника // Сіл. вісті.— 1986.— 30 лип.

²⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січня 1987 року.— С. 44.

²⁸ Панаско О. Вказ. стаття // Сіл. вісті.— 1986.— 30 лип.

Ради СРСР, (нині він одночасно очолює і агрофірму «Прут»). У його роботі провідними (поряд з упровадженням досягнень науково-технічного прогресу) були й залишаються питання розвитку соціальної сфери на селі. Зокрема, багато зроблено для дітей — відкрито комбінат, де малюки мають все необхідне, включаючи зимовий сад, ляльковий театр. Побудовано чудову школу-десятирічку.

Голова та інші працівники правління виявляють піклування про умови життя та праці багатодітних сімей, ветеранів і вчорашніх випускників школи. З'явилася навіть нова традиція: відзначати річницю від дня початку трудової діяльності в колгоспі колишніх десятикласників.

Характерно, що соціальну сферу господарство розвиває за рахунок власних прибутків, які становлять понад 3 млн. крб. на рік, а не кредитів. Подачками (у вигляді кредитів) та обіцянками, як цілком правильно вважає В. М. Ткачук, можна виховати лише обивателя, утриманця.

Така цілеспрямованість та послідовність є не тільки джерелом економічного розвитку колгоспу. Вона зумовлює й нормальну демографічну ситуацію в господарстві, адже дві третини випускників школи щорічно лишаються на селі²⁹.

Отже, перші підсумки роботи з кадрами в нових умовах свідчать про те, що партійні комітети й первинні парторганізації республіки почали долати недоліки, що мали місце в кадровій політиці. Підвищувалася відповідальність керівників за хід перебудови, вирішення соціальних питань як надійної основи економічного розвитку та реалізації Продовольчої програми. Це сприяло активізації комуністів, усіх трудящих, вихованню у них почуття господаря свого колгоспу або радгоспу.

Досвід передових господарств України свідчить про те, що турбота їх керівників, партійних організацій про людей, задоволення соціальних запитів є вирішальним фактором економічних досягнень, впливає на поліпшення демографічної ситуації на селі. Його соціальний розвиток, утілення в життя Продовольчої програми великою мірою залежить від кадрів середньої ланки — керівників бригад, відділень, ферм, інших виробничих підрозділів колгоспів, радгоспів та міжгосподарських організацій, їх підготовки, морального обличчя, вміння успішно розв'язувати економічні й соціальні проблеми, враховуючи їх взаємозв'язок. В УРСР підготовка цих керівників на початку одинадцятої п'ятирічки велася у 3-х спеціальних технікумах, 21-й школі управління і на спеціальних відділах 48 сільськогосподарських технікумів³⁰.

Партійні організації багатьох господарств республіки постійно займалися цими питаннями. Прикладом може бути Ананьївський район Одеської області. Ще не так давно майже половину керівників середньої ланки там становили практики. Внаслідок здійснених заходів у 1984 р. із 112 бригадирів, керуючих відділеннями, завідуючих фермами 87, або майже 80% мали вищу або середню спеціальну освіту³¹.

Важливим джерелом поліпшення якісного складу цих кадрів стало переведення спеціалістів сільського господарства на посади бригадирів, завідуючих фермами та ін. Цьому сприяла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про додаткові заходи по стимулюванню переходу спеціалістів сільського господарства на роботу керівниками відділень, бригад, ферм та інших підрозділів середньої ланки виробництва у колгоспах і радгоспах» (1977 р.). Перед партійними, радянськими й сільськогосподарськими органами було поставлене завдання добитися того, щоб їх очолювали досвідчені, політично підготовлені спеціалісти, вмілі організатори й вихователі, здатні керувати виробництвом на су-

²⁹ Ткачук В. Человечеведение для председателя // Правда.— 1986.— 3 нояб.

³⁰ Лысенко Н. А. Деятельность Коммунистической партии по подготовке кадров для сельского хозяйства.— М., 1983.— С. 54.

³¹ Шандар С. Вузівський диплом механізатора // Сіл. вісті.— 1984.— 24 квіт.

часній науково-технічній основі³². У Полтавській області за період після прийняття цього документа по 1981 р. включно тисяча фахівців перейшла працювати керівниками середньої ланки. Питома вага спеціалістів у загальній кількості останніх зростає на 19% і становила 73%³³.

В республіці створено базу для їх перепідготовки. У Дніпропетровській області, де 12 тис. чол. (з 15 тис. керівних кадрів і спеціалістів) входять до складу керівників середньої ланки, цими питаннями займається спеціально створений обласний центр підготовки кадрів АПК. Відповідно до сучасних вимог у його навчальні плани внесені корективи, спрямовані на те, щоб виховати у них почуття нового, вміння мислити і працювати творчо³⁴.

Райкоми партії, первинні парторганізації господарств, керуючись настановами квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії, січневого (1987 р.) Пленуму ЦК постійно підвищували вимогливість до цих керівників. У Глобинському районі на Полтавщині з цією метою використовували їх звіти на бюро, парткомах і зборах парторганізацій. Лише у першому кварталі 1986 р. 204 чол. відзвітувалися перед своїми товаришами. Це допомогло їм самокритично поглянути на себе, послухати доброзичливі поради колег, розібратися в тих прорахунках, які були допущені, і працювати ініціативніше та ще з більшою віддачею³⁵.

Однак слід відзначити, що перебудова діяльності керівників середньої ланки відбувалася повільно, із значними труднощами. Не так швидко, як хотілося, змінювалася психологія, що застигла, стереотипи, зокрема інертність, безініціативність, канцелярський стиль роботи. Наведемо такий приклад. Більш як рік пройшов з часу квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, майже півроку — після XXVII з'їзду партії, а деякі керівники колгоспу ім. Дворського Монастириського району на Тернопільщині продовжували діяти по-старому. Тільки вказівками «зверху» керувався, не виявляючи ніякої ініціативи, заст. голови по кормовиробництву. Як і раніше, працювали за «нарядями» й інші керівники³⁶.

Первинні парторганізації, райкоми партії у роботі з кадрами середньої ланки нерідко формально підходили до добору кандидатур до складу резерву. У Бобринецькому районі на Кіровоградщині на початку 1987 р. у ряді господарств він залишався відкритим. У колгоспі ім. Котовського не було заміщено 14 посад. Недоукомплектованим був резерв і в інших господарствах району.

В цілому залишався низьким і якісний склад цих кадрів. Із 340 бригадирів-трактористів майже половина не мала спеціальної освіти.

В роботі з резервом бракувало гласності. Велася вона келейно. До чого це приводило показує такий приклад. Коли тваринникам 2-ї молочнотоварної ферми колгоспу ім. Суворова назвали кандидатуру на заміщення посади завфермою, вони в один голос заявили: «Не та кандидатура. Призначите, так ми ферму залишимо». А між тим партком колгоспу відзвітував перед райкомом партії, що з резервом кадрів усе гаразд³⁷.

У деяких районах республіки первинні партійні організації і райкоми партії приділяли недостатню увагу проблемам формування у керівників соціальної орієнтованості, підвищення їх відповідальності за успішне вирішення соціальних питань. Це, зокрема, мало місце в ряді господарств Арбузинського району на Миколаївщині. Так, завідуючий 2-ю молочнотоварною фермою й керуючий 1-м відділенням колгоспу

³² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1977—1979 гг.): Сб. документов.— М., 1979.— Т. 12.— С. 143—146.

³³ Парт. арх. Полтав. обкому Компартії України, ф. 15, оп. 23, спр. 81, арк. 201.

³⁴ С а м о й л и к М. Сплав опыта и знаний // Сел. жизнь.— 1987.— 9 янв.

³⁵ Шульженко Н. Нацеливая на конкретные дела // Там же.— 1986.— 11 июля.

³⁶ Садловський Г. Оцінювати за результатами // Вільне життя.— 1986.— 9 лип.

³⁷ Проскуров А. Кому довірено бригаду // Сіл. вісті.— 1987.— 7 січ.

«Жовтневі сходи» не піклувалися про задоволення соціальних потреб трудівників³⁸.

Загальновідомо, яку роль відіграють спеціалісти в аграрному виробництві. Вагомим є їх внесок і в здійснення соціальних перетворень на селі, насамперед у поліпшення умов праці трудівників полів і ферм. Дбаючи про підготовку цих кадрів, парторганізації звертали особливу увагу на досягнення їх стабільності, передусім за рахунок поліпшення профорієнтації учнів у школах, направлення дітей колгоспників на навчання у сільськогосподарські вузи (з виплатою їм стипендій з фондів господарств), цільового прийому абітурієнтів. У 1984 р. відповідні вищі навчальні заклади країни прийняли 33,8 тис. таких чоловік, або 53,6% від їх загальної кількості. В окремих вузах республіки цей процент був ще вищим. У Білоцерківському сільгоспінституті в 1984/85 навчальному році 70% студентів були стипендіатами колгоспів і радгоспів, а понад 98% становили жителі сіл³⁹.

На основі рішень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК партії, XXVII з'їзду КПРС парторганізації вдосконалювали навчально-виховний процес у сільськогосподарських вузах Української РСР. Наголос було зроблено на вихованні спеціалістів з широким економічним мисленням, здатних працювати в умовах перебудови. Так, у Білоцерківському сільгоспінституті третина дипломних робіт студентів денної форми навчання і кожна друга — заочників стали виконуватися на матеріалах своїх господарств. Вони не тільки успішно захищалися, а й були рекомендовані до практичного впровадження⁴⁰.

Особливу увагу партійні організації приділяли підготовці інженерно-технічних кадрів, які відіграють вирішальну роль у здійсненні технічної політики на селі, прискоренні соціально-економічного розвитку. Чимало вже зроблено для вирішення цього питання. У середині 1985 р. у колгоспах і радгоспах СРСР працювали близько 400 тис. спеціалістів з механізації та електрифікації сільського господарства. У середньому на один радгосп припадало по 7, а на колгосп — по 5 інженерів і техніків усіх спеціальностей⁴¹. Значний загін цих фахівців працює в нашій республіці.

Зростала і їх загальна кількість. В 1981—1985 рр. на Україні вона збільшилася на 48,2 тис. чол. у колгоспах і на 28,1 тис. чол. у радгоспах, міжгосподарських й інших виробничих сільгосппідприємствах⁴², або відповідно на 18% та 10,7%.

В країні діє широка мережа технікумів — навчальних закладів, що готують спеціалістів із середньою спеціальною освітою. На Україні набули поширення радгоспи-технікуми, в яких навчальна й трудова діяльність учнів поєднуються в єдиний процес, а умови навчання максимально наближені до виробництва. Показовим у цьому плані може бути Іллінецький радгосп-технікум Вінницької області, який на початку одинадцятій п'ятирічці мав серйозну матеріально-виробничу базу: 4,5 тис. га землі, близько 150 тракторів і автомашин, понад 2 тис. голів великої рогатої худоби та ін. На практиці учні вивчали передовий досвід роботи колгоспів і радгоспів Ямпільського, Іллінецького, Бершадського та інших районів Вінницької і сусідніх областей⁴³.

У той же час у процесі навчання (а це стосується як радгоспів-технікумів, так і сільськогосподарських вузів) недостатня увага приділя-

³⁸ Гуцуєнко Є. Якій бригадир, така бригада // Сіл. вісті.—1987.—21 січ.

³⁹ Месяц В. Роль кадрів в осуществлении технической политики // Кадры сельского хозяйства.—1985.—№ 3.—С. 43; Сьогодні — студент, завтра — спеціаліст // Київ. правда.—1985.—27 груд.

⁴⁰ Сьогодні — студент, завтра — спеціаліст // Київ. правда.—1985.—27 груд.

⁴¹ Месяц В. Роль кадрів в осуществлении технической политики // Кадры сельского хозяйства.—1985.—№ 3.—С. 39.

⁴² Підраховано автором за: Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году // Стат. ежегодник.—Киев, 1986.—С. 193.

⁴³ Лысенко Н. А. Указ. соч.—С. 54.

лася формуванню соціальної орієнтованості майбутніх спеціалістів. Учбовими планами поки що не передбачене ґрунтовне ознайомлення студентів і учнів із змістом і напрямками соціальної політики КПРС на селі, значенням розвитку невиробничої сфери для підвищення ефективності колгоспно-радгоспного виробництва, розкриття ролі фахівців у здійсненні соціальних перетворень на селі, особливо в поліпшенні умов праці трудівників. Внесення відповідних доповнень сприяло б виробленню у майбутніх спеціалістів соціорієнтованості.

Науково-технічний прогрес, на прискорення якого взяла курс КПРС, не обмежується змінами у техніці та технології. Він поширюється й на головну продуктивну силу — людину. Практика свідчить, що без випереджаючого загальноосвітнього й професійного зростання робітника чи колгоспника неможливе ефективне використання нових механізмів, устаткування та підвищення продуктивності праці. Враховуючи це, партія і уряд послідовно вирішують питання підготовки й перепідготовки спеціалістів масових професій, необхідних для народного господарства, у тому числі для агропромислового комплексу.

Основним джерелом їх поповнення, зокрема у сільському господарстві, є училища профтехосвіти і курси. У 1985 р. завдяки цій системі в УРСР були підготовлені 216 тис. механізаторів^{43а}.

Найбільш кваліфіковані кадри готують профтехучилища, але вони ще не в змозі задовольняти потреби агропрому в них. Тому вирішувати це завдання мають також курсові комбінати, навчальні пункти РАПО, класи механізаторського всеобучу в колгоспах і радгоспах. У минулій п'ятиріччі в республіці механізаторським всеобучем щорічно охоплювалися понад 300 тис. трудівників⁴⁴.

Незважаючи на масштаби роботи по підготовці спеціалістів масових професій, яку вели парторганізації України, далеко не скрізь удалося поповнити їх лави. Так, наприкінці 1984 р. у 1/5 господарств Ворошиловградської і Миколаївської областей не вистачало трактористів. У Сакському районі (в Криму) для двозмінної роботи машини бракувало 400 механізаторів⁴⁵. Основною причиною їх дефіциту була велика плінність. У колгоспи Тернопільщини в 1984 р. після навчання приїхали майже 2 тис. механізаторів. А через неповний рік кожний п'ятий з них виїхав із села⁴⁶. Аналогічна картина спостерігалася й в інших областях. Головна причина тут убачається в неувважному ставленні керівників господарств до задоволення їх соціально-побутових потреб.

Залишалася низькою і якість їхньої підготовки. Передусім це стосувалося використання високопродуктивних машин, нових виробничих технологій. Соціологічні дослідження свідчать про те, що лише підвищення кваліфікації механізаторів дозволило б, за приблизними розрахунками, підвищити ефективність машинно-тракторного парку на 25—30%. Це еквівалентне додатковому постачанню 680 тис. нових тракторів сільському господарству країни⁴⁷.

Неухильне зростання технічної озброєності останнього диктує необхідність докорінного підвищення якості підготовки механізаторів. Тракторист-машиніст широкого профілю, якого готують у СПТУ та на курсах, все-таки лишався вузькопрофільним спеціалістом. Він здобував ґрунтовні знання і набував необхідних навичок, але вони стосувалися лише одного виду техніки — трактора. Практика ж настійливо вимагає від нього бути майстром з експлуатації усіх типів сільськогосподарських машин, що є в господарствах, тобто мова йде про серйозну перебудову всього навчального процесу.

^{43а} Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году // Стат. ежегодник.— С. 252.

⁴⁴ Белець А. Кто поведет современный трактор // Сіл. вісті.— 1984.— 20 черв.

⁴⁵ Сільський всеобуч // Рад. Україна.— 1984.— 22 груд.

⁴⁶ Ростити зміну трудову // Ровесник.— 1985.— 4 черв.

⁴⁷ Староверов В. Дело партии — дело народа // Труд.— 1985.— 30 октяб.

Відставав від вимог часу і рівень підготовки тваринників. З 5,3 млн. чол., зайнятих в країні у цій галузі, лише 803 тис., або 15%, наприкінці одинадцятій п'ятирічці мали кваліфікацію «Майстер тваринництва I і II класу»⁴⁸.

На жаль, партійні організації республіки, вирішуючи завдання професійного навчання спеціалістів масових професій у колгоспах, радгоспах і на міжгосподарських підприємствах, недостатньо піклувалися про їх соціальну орієнтованість, тобто підвищення відповідальності перед державою, суспільством у цілому за наслідки виробничої діяльності, її якість. Через це в ряді господарств мали місце порушення дисципліни, несумлінне ставлення частини колгоспників і робітників радгоспів до праці, безтурботність щодо збереження колгоспної і державної власності. Перебудова всіх сфер нашого життя, що відбувається нині, відкриває сприятливі можливості для формування соціальної орієнтованості кадрів. Важливо робити це цілеспрямовано, творчо використовуючи ідейні форми і засоби впливу.

Таким чином, якісно новий етап у роботі з кадрами сільськогосподарського виробництва на Україні пов'язується з рішеннями квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXVII з'їзду партії і особливо січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС. У ній відбуваються великі зміни, йде, як відзначалося на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, оновлення їх складу за рахунок припливу свіжих сил⁴⁹. Процес демократизації, що розгорнувся в країні, дав змогу партійним органам глибше й об'єктивніше оцінювати працівників, моральні та ділові якості людини. Перебудовуючи стиль і методи своєї роботи з ними, вони почали розвивати у кадрів таку важливу в нинішніх умовах рису, як соціальна орієнтованість, що, у свою чергу, сприяло посиленню їх відповідальності за розв'язання соціальних проблем, реалізацію Продовольчої програми.

Проте цей процес відбувався повільно. У багатьох випадках мляво перебудовувалися психологія мислення, стиль і методи діяльності керівників господарств, середньої ланки й спеціалістів. Усе це пояснювалося тим, що «...формування і діяльність кадрів довго проходили аж ніяк не в кращих умовах. Тому зміни даються нелегко. Нас чекає, — відзначалося на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, — копітка і наполеглива робота по перебудові кадрового корпусу»⁵⁰.

Важливо, як вказувалося на липневому (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України, зміцнювати авторитет господарських керівників, спеціалістів, створювати їм умови для плідотворної роботи, підвищення професійної майстерності, суворо прискіпати всілякі спроби смикання. «понукання ними з боку кого б то не було, рішуче покінчити з частотою, необгрунтованою змінюваністю керівників підприємств, об'єднань, будов, колгоспів і радгоспів»⁵¹.

Виходячи з настанов січневого і червневого (1987 р.) Пленумів ЦК КПРС, парторганізації УРСР вживають конкретних заходів щодо вдосконалення роботи з кадрами, зокрема сільськогосподарського виробництва, формування в них соціальної орієнтованості.

⁴⁸ Месяц В. Роль кадров в осуществлении технической политики // Кадры сельского хозяйства. — 1985. — № 3. — С. 42.

⁴⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 червня 1987 р. — К., 1987. — С. 8.

⁵⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січня 1987 року. — С. 48.

⁵¹ Рад. Україна. — 1987. — 17 лип.

А. Е. Гаврилюк

**ЗАБОТА ПАРТОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНЫ
О КАДРАХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА,
ИХ СОЦИАЛЬНОЙ ОРИЕНТИРОВАННОСТИ**

Резюме

В статье рассматривается работа парторганизаций Украины с руководящими кадрами колхозов, совхозов, межхозяйственных объединений, специалистами, работниками массовых профессий, показаны имеющиеся в ней недостатки. Автор освещает процесс ее перестройки на основе решений апрельского (1985 г.) Пленума ЦК КПСС, XXVII съезда партии и особенно январского (1987 г.) Пленума ЦК КПСС, а также формирования у этих кадров социальной ориентированности.

В. С. ЧИШКО (Київ)

**ЗМІНИ У ВНУТРІКЛАСОВІЙ СТРУКТУРІ
КОЛГОСПНОГО СЕЛЯНСТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР
(60-ті — початок 80-х років)**

В умовах прискорення темпів соціально-економічного розвитку країни, всебічного вдосконалення соціалістичного суспільства колгоспне селянство вступило в новий етап свого розвитку, однією із закономірностей якого є його дальше зближення з робітничим класом і народною інтелігенцією. Під впливом науково-технічної революції, глибоких перетворень у сільськогосподарському виробництві відбуваються значні зрушення в чисельності та внутрікласовій структурі колгоспного селянства, його професійному складі, загальноосвітньому і культурно-технічному рівні, трудовій й суспільно-політичній активності, умовах і оплаті праці. «...Спосіб життя і характер праці селянства, — підкреслюється в новій редакції Програми КПСР, — стають усе більш схожими з способом життя і характером праці робітничого класу»¹.

Проблеми розвитку соціально-класової структури радянського суспільства на сучасному етапі останнім часом дедалі більше привертають увагу суспільствознавців. Це й зрозуміло, адже «...утвердження в нашій країні суспільства без класів відбудеться в основному в історичних рамках першої, соціалістичної фази комуністичної формації»². Поки відмінності між класами існують, Комуністична партія і Радянська держава надають першочергового значення всебічному аналізу взаємовідносин класів і соціальних груп. Це дає можливість враховувати в практиці соціалістичного будівництва спільність їх інтересів та притаманну їм специфіку, на науковій основі забезпечувати просування суспільства по шляху становлення соціальної однорідності.

Поряд з вивченням структури робітничого класу, народної інтелігенції вчені аналізують процеси, що відбуваються в середовищі колгоспного селянства. Це зумовлюється насамперед значною роллю колгоспно-кооперативного сектора економіки в житті суспільства.

У 1985 р. на Україні налічувалося 7363 колгоспи (без риболовецьких), у яких працювали 3936 тис. чол. У середньому на одне господарство припадали 591 двор, 4 тис. га сільськогосподарських угідь, 2337 голів рогатої худоби, 39 тракторів. Чистий прибуток колгоспів республі-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 184.

² Там же.— С. 185.

ки в 1985 р. становив 2,7 млрд. крб., рівень рентабельності досяг 17%³.

Значне місце належить колгоспам у виробництві сільськогосподарської продукції. Виступаючи на Всесоюзній нараді представників рад колгоспів союзних республік (грудень 1986 р.), голова колгоспу ім. Кірова Білозерського району Херсонської області, голова Ради колгоспів Української РСР, двічі Герой Соціалістичної Праці Д. К. Моторний зазначив, що колгоспи республіки виробляють майже 70% валової продукції громадського сектора, вирощують майже всі цукрові буряки, близько 90% зерна, соняшника, картоплі, одержують приблизно 70% м'яса і молока⁴.

Однією з особливостей соціального розвитку колгоспного селянства в останні десятиріччя було скорочення його чисельності. Динаміка і темпи цього процесу на різних етапах були різними, однак на початку дванадцятої п'ятирічки, порівняно з 70-ми роками, вони уповільнилися. Все ж протягом 1960—1985 рр. середньорічна чисельність колгоспників, зайнятих у громадському господарстві республіки, зменшилась на 2460 тис. чол., або майже на 40%⁵. Подібні процеси характерні й для всієї країни. В 1985 р. колгоспне селянство становило 12,4% населення СРСР (у 1959 р. — 31,4%, 1970 р. — 20,5%)⁶.

Скорочення чисельності колгоспного селянства зумовлювалося рядом факторів — розвитком продуктивних сил, зростанням рівня механізації, впровадженням прогресивних технологій. Водночас скорочення трудових ресурсів у колгоспах часто значно перевищувало резерв, який утворювався внаслідок зростання продуктивності праці. Мав місце й стихійний відтік з колгоспів працездатного населення, особливо молоді. Завдяки вжитим Комуністичною партією і Радянською державою заходам щодо соціального розвитку села в ряді районів і областей республіки міграція сільського населення припинилася і навіть дещо збільшилась його чисельність.

Вирішальний вплив на зменшення кількості колгоспного селянства справили процес перетворення колгоспів у радгоспи, який особливо інтенсивно проходив у 50—70-х роках. Так, у 1954—1977 рр. з колгоспного сектора країни вибули 6,9 млн. дворів (приблизно 23 млн. чол.). Багато колгоспників стали робітниками радгоспів або почали працювати на підприємствах інших галузей народного господарства. Всього в 1954—1985 рр. на радгоспи було перетворено понад 28 тис. колгоспів, у тому числі 2058 — на Україні⁷. Здебільшого це робилося за рішенням колгоспних зборів, щоб з допомогою держави зміцнити слабкі господарства. Однак, як справедливо наголошувалося на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, мала місце й певна недооцінка потенціальних можливостей колгоспно-кооперативної форми власності⁸.

Незважаючи на скорочення чисельності, колгоспне селянство відіграє значну роль в економічному та суспільному житті республіки. Головним напрямом його соціального розвитку на сучасному етапі є дальше зближення з робітничим класом, народною інтелігенцією. На основі прискорення науково-технічного прогресу відбуваються значні зрушення в структурі різних соціальних професійно-кваліфікаційних груп колгоспного селянства.

Іх дослідження вимагає насамперед чіткого визначення соціальних меж колгоспного селянства. Наявність різних точок зору щодо цього пояснюється тим, що, по-перше, існують труднощі при визначенні місця

³ Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году: Стат. ежегодник.— К., 1986.— С. 179—180.

⁴ Экономика сельского хозяйства.— 1987.— № 2.— С. 14.

⁵ Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году.— С. 179.

⁶ Тюринна А. Колхозное крестьянство // Агитатор.— 1986.— № 12.— С. 21—22.

⁷ Там же.— С. 22; Панченко П. П., Тимченко С. М. Соціальне обличчя колгоспного селянства Української РСР // Укр. іст. журн.— 1986.— № 3.— С. 58.

⁸ Рад. Україна.— 1987.— 26 черв.

адміністративно-управлінського та інженерно-технічного персоналу господарств у соціальній структурі колгоспного селянства, а по-друге, що автори дотримуються різних критеріїв при визначенні внутрікласових соціальних професійно-кваліфікаційних груп.

Частина дослідників включає працівників розумової праці, які є членами колгоспів, до складу колгоспного селянства, вважаючи основною класоутворюючою ознакою останнього відношення до засобів виробництва⁹.

Інші вчені зараховують керівників, спеціалістів і службовців до інтелігенції, яка є особливим прошарком суспільства. При цьому основною ознакою соціальних меж колгоспного селянства є відношення до засобів виробництва і характер праці. На їх думку, до колгоспного селянства слід відносити лише тих, хто зайнятий переважно фізичною (механізованою і немеханізованою, кваліфікованою і некваліфікованою) працею¹⁰.

Нам здається більш аргументованою остання точка зору. Характер праці, наявність двох видів людської діяльності (праця розумова і фізична) повинні служити основними критеріями при визначенні місця інтелігенції в суспільстві. В. І. Ленін писав, що це — особливий прошарок трудивників, зайнятих розумовою працею, розглядав її як єдину категорію¹¹. Тому місце сільської інтелігенції в соціальній структурі суспільства визначається розумовою працею, якою вона переважно займається, а, отже, колгоспна інтелігенція — невід'ємна складова частина радянської народної інтелігенції і зараховувати її до колгоспного селянства так само неправомірно, як інженерів, службовців промислових підприємств — до робітничого класу. Колгоспне селянство — це в основному працівники переважно фізичної праці, що володіють груповою власністю на засоби виробництва і об'єднані на цій основі в сільськогосподарські колективні господарства.

При аналізі внутрікласових соціальних груп колгоспного селянства важливо визначити критерії їх характеристики. Певний час за основу внутрікласової соціальної диференціації бралися різні показники: рівень кваліфікації, професійні відмінності, розмір прибутків, рівень освіти і навіть ступінь свідомості. Однак у ході дискусій науковці дійшли єдиної точки зору про те, що головний критерій внутрікласових відмінностей об'єктивно закладений у сфері виробництва, тому основною ознакою, за якою класи і соціальні прошарки диференціюються на соціальні професійно-кваліфікаційні групи, є характер і зміст праці¹².

На наш погляд, необхідно враховувати всі зазначені вище критерії, а також галузевий розподіл праці й характер зв'язку працівника з кол-

⁹ Игнатовский П. А. Крестьянство и экономическая политика партии в деревне.— М., 1971.— С. 17—18, 32—33; Данилов В. П. Проблемы истории советской деревни в 1946—1970 гг.: (Очерки историографии) // Развитие сельского хозяйства СССР в послевоенные годы (1946—1970 гг.).— М., 1972.— С. 30—35; Сидмуш П. И. Социальный портрет советского крестьянства.— М., 1976.— С. 140—146; Островский В. В. Новый этап в развитии колхозного строя.— М., 1977.— С. 218—220; Чмыга А. Ф. О внутрикласовой структуре колхозного крестьянства на современном этапе // Проблемы истории советского крестьянства.— М., 1981.— С. 180—181.

¹⁰ Социально-классовая структура развитого социалистического общества.— М., 1976.— С. 123; Староверов В. П. Советская деревня на этапе развитого социализма.— М., 1976.— С. 93; Сенявский С. Л. Изменения в социальной структуре советского общества 1948—1970.— М., 1973.— С. 123; Сенявский С. Л. Социальная структура советского общества в условиях развитого социализма (1961—1980 гг.).— М., 1982.— С. 69; Курносов Ю. О. Колгоспна інтелігенція як соціальна категорія // Укр. іст. журн.— 1981.— № 6.— С. 50; Гаврилюк О. Ю. Развитие социальной структуры сельского населения УРСР в умовах зрілого соціалізму // Там же.— 1983.— № 9.— С. 21—23; Панченко П. П., Тимченко С. М. Назв. праця.— С. 57.

¹¹ Див.: Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад: (Криза в нашій партії) // Повне збір. творів.— Т. 8.— С. 297.

¹² Советское крестьянство и село на этапе развитого социализма.— М., 1983.— С. 99.

госпним виробництвом (він може бути безпосереднім і опосередкованим). Однак при характеристиці структури колгоспного селянства * не обхідно визначити основні критерії внутрікласової диференціації, яким є характер і зміст праці.

Характер і зміст праці — це категорія, яка повною мірою відображає нерівність її видів, зумовлену різним технологічним рівнем виробництва. Вона характеризує ставлення працівників до засобів виробництва, їх роль у суспільному поділі праці. Відмінності у характері й змісті праці зумовлені рівнем кваліфікації, загальноосвітньої і культурно-технічної підготовки, розмірами прибутку і т. п., які в сукупності характеризують соціальне обличчя певної професійно-кваліфікаційної групи колгоспного селянства.

Керуючись названими критеріями, можна виділити 8 таких груп, кожна з яких в основному соціально однорідна. Їх об'єднує не тільки технологічна схожість професій і роду занять. Окремі представники групи займають приблизно однакове становище в суспільній організації праці щодо форм і розмірів привласнюваного суспільного продукту. У них виробляються спільні навички, вміння, інтереси, притаманні всій групі.

До першої професійно-кваліфікаційної групи колгоспного селянства входять працівники, які керують сучасною технікою, — механізатори (трактористи, шофери, комбайнери, трактористи-машиністи, механізатори-меліоратори), а також слюсарі-ремонтники, електро- і газозварники, токарі, фрезерувальники, особи, зайняті наладкою і регулюванням обладнання і механізмів, електрики, радіотехніки та ін.

Друга група — колгоспники, зайняті в основному кваліфікованою ручною і механізованою працею, яка потребує спеціальної підготовки (садівники, оператори тваринницьких і птахоферм, оператори машинного доїння корів, пасічники, виноградарі, шовководи та ін.). Вони виконують постійну роботу, як правило, протягом усього року.

Третя група — особи, зайняті некваліфікованою і малокваліфікованою ручною фізичною працею, які не мають спеціальності. Вони виконують переважно різні сезонні роботи, які не потребують спеціальної підготовки.

Четверта група — тваринники (доярки, телятниці, пташниці, свинарки, скотарі, пастухи та ін.).

П'ята група — працівники, зайняті на постійних роботах у допоміжних цехах, на переробних підприємствах і промислах колгоспів.

Шоста група — колгоспники, які працюють в міжколгоспних, міжгосподарських і науково-виробничих об'єднаннях.

Сьома група — будівельники (робітники будівельних бригад і капітального ремонту).

Восьма група — колгоспники, зайняті в сфері обслуговування (працівники культурно-побутових установ, кур'єри, прибиральниці, листоноші, заправники, повари та ін.).

Якісні зміни у складі колгоспного селянства зумовлені насамперед впливом таких соціально-економічних факторів, як зміна умов, характеру і змісту сільськогосподарської праці в результаті перетворення її в різновид індустріальної, зближення двох форм суспільної власності.

Прискорення темпів науково-технічного прогресу веде до інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. В зв'язку з цим зростає потреба у кваліфікованих кадрах. Механізатор стає центральною фігурою колгоспного виробництва, а відповідна професійно-кваліфікаційна група визначає майбутнє соціальне обличчя класу. Про це свідчить той факт, що з 1964 до 1986 р. чисельність трактористів, трактористів-машин-

* Мається на увазі соціальна і професійно-кваліфікаційна структура колгоспного селянства.

ністів, комбайнерів, шоферів у колгоспах республіки збільшилася з 505,1 тис. до 702,2 тис. чол., або на 27%¹³.

Серед колгоспних механізаторів зростала кількість жінок. Тільки протягом десятиліття п'ятиріччя вона збільшилася на 24%, а їх питома вага в загальній чисельності механізаторів — з 6,3 до 6,9%. Причому темпи приросту жінок-механізаторів значно перевищують відповідний показник серед чоловіків. У 1976—1981 рр., наприклад, процент зростання чисельності перших вдвічі перевищував загальний приріст даної категорії сільських трудівників¹⁴.

Найбільш перспективна група колгоспного селянства — механізатори — швидко зростає не тільки кількісно, але й якісно. Якщо в 1974 р. питома вага трактористів, трактористів-машиністів, комбайнерів першого і другого класу становила 48,5%¹⁵, то у 1980 р. — 66%, а в господарствах Вінницької, Кіровоградської, Одеської, Хмельницької і Чернігівської областей цей показник перевищував 70%¹⁶. Якісні зрушення у структурі механізаторів мають важливе соціально-економічне значення. По-перше, ці працівники є найбільш кваліфікованим загоном, а, по-друге, продуктивність їх праці, як правило, в середньому на 20—30% вища, ніж тих, що мають нижчу кваліфікацію¹⁷.

Таким чином, у професійно-кваліфікаційній групі механізаторів відбуваються значні позитивні кількісні та якісні зрушення, але вони ще не відповідають сучасним потребам колгоспів. Очевидно, протягом певного відрізка часу матиме місце тенденція абсолютного зростання чисельності механізаторів і поліпшення їх якісного складу, оскільки колгоспи одержують багато нової складної і високопродуктивної техніки, посилюються комплексна механізація та електрифікація рослинництва і тваринництва.

Серед різних професійно-кваліфікаційних груп колгоспного селянства досить численною і постійно зростаючою є група осіб, які займаються кваліфікованою ручною і механізованою фізичною працею. Якщо в 1960 р. на Україну її питома вага становила 13,5%, а в 1970 р. — 20,1, то в 1980 р. — 27,4%¹⁸. При цьому значно зменшилася частка колгоспників, зайнятих некваліфікованою і малокваліфікованою ручною працею (1960 р. — 78,4%, 1970 р. — 70,1%, 1982 р. — 52,4%)¹⁹, до того ж якщо врахувати, що в річних звітах колгоспів окремо не виділяється група працівників кваліфікованої ручної і механізованої фізичної праці (крім операторів машинного доїння).

Таким чином, прискорення науково-технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві поступово приведе до майже повного зникнення некваліфікованої і малокваліфікованої ручної праці й відповідного збільшення групи колгоспників, зайнятих кваліфікованою ручною і механізованою працею.

Праця значної кількості тваринників залишається переважно важкою, ручною, малопродуктивною, оскільки в 1985 р. на Україні комплексно механізовано тільки 56% колгоспних ферм великої рогатої ху-

¹³ Сільське господарство Української РСР за десять років 1965—1975 : Стат. зб.— К., 1975.— С. 22; Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году.— С. 179, 195 (підраховано автором).

¹⁴ Демографічні дослідження: Республ. міжвідомчий зб. наук. праць.— К., 1985.— Вип. 9.— С. 57.

¹⁵ Панченко П. П. Изменения в численности и составе колхозного крестьянства УССР в условиях развитого социалистического общества // Проблемы истории советского крестьянства: Сб. статей.— М., 1981.— С. 216.

¹⁶ О работе сельскохозяйственных учебных заведений Украинской ССР по подготовке и переподготовке сельскохозяйственных кадров за 1976—1980 гг.— К., 1981.— С. 221.

¹⁷ Сельская жизнь.— 1980.— 21 февр.

¹⁸ Социальная основа общества развитого социализма.— К., 1983.— С. 63.

¹⁹ Гаврилюк О. Ю. Назв. праця.— С. 24; Прохорович В. А. Воспроизводство кадров массовых профессий в условиях научно-технического прогресса // Экономика и организация сельского хозяйства.— К., 1985.— Вып. 76.— С. 20.

доби, 60% свиноферм і 67% птахоферм²⁰. Однак вона відрізняється від праці колгоспників, зайнятих у рослинництві, де питома вага кінно-ручних робіт у 1982 р. становила 31,8% загальних затрат праці²¹. До того ж тваринники об'єднані в сталі виробничі колективи, в їх роботі відсутня сезонність, у них—високі заробітки. Все це є достатньою підставою для виділення їх в особливу соціальну професійно-кваліфікаційну групу колгоспного селянства.

Останніми роками почали створюватися міжколгоспні і міжгосподарські тваринницькі підприємства, для яких характерний високий рівень механізації та автоматизації. Якщо в 1970 р. їх налічувалося 38, то в 1985 р. — 256²². Це істотно вплинуло на соціальний склад колгоспників, зокрема тваринників. У міру вдосконалення виробничої діяльності цих підприємств поліпшувався соціально-професійний склад їх колективів, скорочувалася група трудівників, які виконують ручні роботи.

В структурі колгоспного селянства з'явилися й інші соціальні групи, зокрема працівники допоміжних цехів, переробних підприємств і промислів. Їх зв'язок з колгоспним виробництвом має опосередкований характер. Праця цієї групи колгоспного селянства за умовами і кваліфікацією (особливо працівників майстерень) все більше наближається до праці індустріальних робітників.

Розвиток допоміжних підприємств і промислів має особливо важливе значення для західних областей УРСР. Вже наприкінці восьмої п'ятирічки в цьому регіоні працювали 10402 підприємства проти 7362 у 1966 р. Якщо в 1970 р. промисли республіки випускали 5,3% валової продукції колгоспів, то західних областей — 6, а Закарпаття — 22%. Допоміжні підприємства цієї області виробляли, зокрема, 30 видів промислової продукції²³. Так, у колгоспах Івано-Франківської області в 1984 р. працювали 996 допоміжних виробництв і промислів, на яких щорічно вироблялося різної промислової продукції на 125 млн. крб., у тому числі товарів народного споживання — на 80 млн. крб.²⁴ З розвитком допоміжних виробництв збільшилася можливість вибору професій для молоді, скоротилася плінність робочої сили і частково змінився віковий склад колгоспників, успішніше вирішуються питання соціальної перебудови села.

Останнім часом колгоспи поряд з виробництвом сільськогосподарської продукції займаються її переробкою, виготовленням деяких будівельних матеріалів та інших матеріальних цінностей у підсобних виробництвах і промислах, поповнюючи тим самим товарні запаси країни. Показовим щодо цього є досвід колгоспу «Заповіти Ілліча» Джанкойського району Кримської області. Тут щорічно переробляється 5—6 тис. т плодів, овочів і випускається 14—16 млн. умовних банок консервів. З 20 млн. крб. прибутку 10 млн. крб. дають допоміжні підприємства і цехи. Таких господарств у республіці багато, особливо в Дніпропетровській, Закарпатській, Ровенській, Херсонській та інших областях. Їх допоміжні виробництва і промисли випускають майже 4,5 тис. найменувань продукції²⁵.

Оскільки деякі види робіт у сільському господарстві мають сезонний характер, кілька мільйонів чоловік у країні неповністю зайняті в осінньо-зимовий період. Щоб знизити вплив сезонності, постійно створюються допоміжні виробництва. Якщо на початку 1984 р. в колгоспах, радгоспах і міжгосподарських організаціях країни налічувалося понад 115 тис. допоміжних виробництв і промислів, на яких було зайнято май-

²⁰ Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году.— С. 66.

²¹ Гончарова Л. Г. Превращение аграрного труда в разновидность индустриального // Экономика и организация сельского хозяйства.— Вып. 76.— С. 61.

²² Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году.— С. 190.

²³ За щастя оновленої землі: Нариси з історії колгоспного селянства західних областей УРСР. 1939—1979.— К., 1979.— С. 131.

²⁴ Экономика сельского хозяйства.—1985.—№ 2.—С. 91.

²⁵ Сельская жизнь.—1983.—15 июля.

же 530 тис. чол., то вже наприкінці 1986 р. — більш як 237 тис. таких підприємств. На кожному з них у середньому працювали сім — вісім чоловік, які виготовляли продукції на 90—95 тис. крб.²⁶

Побудувати подібні підприємства і промисли можна швидко, без великих капіталовкладень, в результаті чого затрати окупуються за рік—два. До того ж, як слушно зазначав голова колгоспу «Зоря комунізму» з Ровенщини Герой Соціалістичної Праці В. А. Плютинський, прибуток вони дають сталий незалежно від примхів погоди. Це дає можливість «підтягнути» основні галузі — рослинництво, тваринництво, більше будувати житла і тим самим поліпшувати культурно-побутові умови життя колгоспників²⁷.

Однак головне, на наш погляд, полягає в тому, що розвиток допоміжних виробництв дозволяє краще використовувати людський фактор. Люди мають змогу вибирати справу до душі, змінювати види діяльності. Це створює умови для розвитку їх нахилів і дарувань, фізичних і духовних здібностей. Так, зміна видів трудової діяльності значною мірою сприяла тому, що за три останні п'ятиріччя продуктивність праці в колгоспі «Зоря комунізму» на Ровенщині зросла майже вчетверо.

Таким чином, розвиток сільськогосподарських підприємств і поступове перетворення їх в агропромислові об'єднання прискорюють процес формування єдиної загальнонародної власності, залучення широких мас до інтегрованої праці, є суттєвим інструментом удосконалення соціально-класової структури суспільства. Це дає підстави твердити, що дана соціальна група у майбутньому збільшуватиметься і в ній відбуватимуться значні якісні зрушення.

Перетворення сільськогосподарської праці у різновид індустріальної сприяє зближенню колгоспно-кооперативної і державної форм власності. Це знаходить відображення в зміцненні виробничих зв'язків сільського господарства з промисловістю, у прискореному зростанні міжколгоспних, міжгосподарських виробничих підприємств і організацій. Якщо в 1970 р. в УРСР їх налічувалося 1701, то у 1985 р. — 3404. В них працювали відповідно 15,8 тис. і 146,7 тис. чол. За цей період збільшилася також кількість господарств — їх пайовників (колгоспів, радгоспів та інших державних і кооперативних підприємств й організацій). Якщо в 1970 р. їх було 31359, в тому числі 30719 колгоспів і 419 радгоспів (окремі колгоспи ставали одночасно пайовниками двох і більше міжколгоспних організацій), то в 1985 р. — 69716²⁸.

Різними формами кооперування нині охоплені всі колгоспи країни. Постійно зростають їх внески у розвиток міжгосподарських формувань. Протягом 1960—1981 рр. вони збільшилися з 434,1 млн. крб. до 6622,5 млн. крб.²⁹

Таким чином, створення міжгосподарських підприємств та об'єднань сприяє не тільки вдосконаленню внутрікласової структури колгоспного селянства, але й зближенню класів, формуванню спільних соціальних ознак окремих професійно-кваліфікаційних груп робітничого класу і колгоспного селянства.

Певний вплив на вдосконалення соціальної структури колгоспного селянства здійснюють агропромислові, сільськогосподарські і науково-виробничі об'єднання, яких наприкінці 1985 р. було 96³⁰. Їх діяльність дає можливість зменшити сезонність і, отже, поліпшити зайнятість колгоспників і робітників радгоспів, підвищити кваліфікацію сільських трудівників. Юридично працівники агропромислових комплексів залежно від місця їх роботи (підприємства, які входять до складу агропромислового об'єднання, залишаються в господарському відношенні само-

²⁶ Агитатор.— 1984.— № 3.— С. 37; Правда.— 1986.— 9 нояб.

²⁷ Правда.— 1986.— 20 февр.

²⁸ Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году.— С. 190.

²⁹ Вопр. економ.—1984.—№ 2.—С. 76.

³⁰ Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году.— С. 125.

стійними) вважаються колгоспниками або робітниками радгоспів. Однак на промислових підприємствах відбувається зближення колгоспників і робітників радгоспів за умовами, змістом і характером праці. Тим самим знаходить вияв формування нової соціальної групи, яка включає представників селян, робітників і знаходиться на межі двох дружніх класів. У цьому процесі вирішального значення набувають характер і зміст праці. Таким чином, стирання відмінностей між класами відбувається не стільки в напрямі зближення двох форм соціалістичної власності, скільки в характері і змісті праці окремих професійно-кваліфікаційних груп робітничого класу і колгоспного селянства, міського і сільського населення.

Цей процес можна показати на прикладі професійно-кваліфікаційної групи працівників будівництва і капітального ремонту, які безпосередньо не зв'язані з сільськогосподарським виробництвом, але відіграють важливу роль у соціально-економічному розвитку села. Новим явищем у середині 60-х років стало створення міжколгоспних і державно-колгоспних будівельних об'єднань. Їх кадри формувалися за рахунок колгоспників, робітників радгоспів та трудівників інших галузей народного господарства. Такі об'єднання стали новою формою виробничого і організаційного зближення частини колгоспного селянства і робітничого класу. Роль колгоспників, які зайняті на будівництві і капітальному ремонті, в суспільному виробництві виходить за межі окремого колгоспу, а їх заробітки не залежать від участі в роботі господарства, членами якого вони залишаються. Індустріальний зміст праці сучасного сільського будівельника зближує цю групу селянства з міськими робітниками-будівельниками. При цьому мають місце не тільки якісні зрушення в структурі колгоспного селянства, але й зближення класів в умовах прискорення соціально-економічного розвитку суспільства.

Урбанізація сільського життя спричинила формування соціальної професійно-кваліфікаційної групи колгоспного селянства, зайнятої в сфері культури і побуту. Поки що вона невелика і важко визначити соціальні аспекти її дальшого розвитку. Однак безперечним є те, що вона швидко зростатиме, оскільки культурно-побутові умови колгоспного села відстають від вимог часу, і ця невідповідність буде долатись. Про це свідчить той факт, що середньорічна кількість працюючих на сільських побутових підприємствах і в приймальних пунктах республіки постійно зростає. Якщо в 1965 р. їх налічувалося 39 тис., то в 1979 р. — 79 тис.

Збільшувалася на селі і кількість підприємств побутового обслуговування — з 15,5 тис. у 1965 р. до 20646 у 1983 р.³¹ Водночас обсяг побутових послуг на людину за цей же період зріс у 10,6 раза³². Тільки в 1983 р. 296 районних міжколгоспних комбінатів і 4237 колгоспних комунгоспів надали послуг на суму 221,6 млн. крб., тобто в середньому на одного сільського жителя на 12,2 крб. Щороку зростає розмір капіталовкладень на невиробниче будівництво. Якщо в десятій п'ятирічці їх було виділено 1,2 млрд. крб., або 10% загального обсягу, то в одинадцятій — 2 млрд. крб. (16%)³³.

Узагальнюючи основні зміни, які відбувалися у внутрікласовій структурі колгоспного селянства Української РСР у досліджуваній період, слід виділити такі закономірності. Зростали професійно-кваліфікаційні групи колгоспників, які зайняті кваліфікованою ручною і механізованою фізичною працею. Соціальна структура стає професійно більш

³¹ Народне господарство Української РСР у 1980 році: Стат. щорічник.— К., 1981.— С. 285; Народное хозяйство Украинской ССР в 1983 году: Стат. ежегодник.— К., 1984.— С. 287.

³² Пушкаренко П. И. Сближение уровней жизни городского и сельского населения в условиях развитого социализма.— К., 1984.— С. 21.

³³ Шейко П. В. Основные направления социальной инфраструктуры села // Экономика и организация сельского хозяйства.— Вып. 76.— С. 47, 49—50.

диференційованою, що веде до стирання відмінностей між професійно-кваліфікаційними групами. Шлях колгоспного селянства до соціальної однорідності йде через професійну диференціацію, яка виключає монотонну, універсальну селянську працю, що базується на низькому рівні розвитку продуктивних сил, примітивних засобах виробництва. Посилюється інтелектуалізація багатьох професій, особливо працівників допоміжних підприємств і механізаторів. Зростає число професій на селі, які пов'язані з використанням техніки і промислової технології. З'являються нові професії: в 1959 р. їх було 56, а в 1984 р. — 160³⁴. Протягом 1965—1980 рр. питома вага колгоспників, які мали спеціальність, досягла третини від загальної їх кількості (1,34 млн. чол. з 4,3 млн.). Серед них 46% становили трактористи і комбайнери, 20% — шофери, 23% — механізатори, зайняті в тваринництві, 11% — працівники ремонтно-механічних майстерень та інших масових професій³⁵.

У зв'язку з прискоренням науково-технічного прогресу має постійно підвищуватися професійний і освітній рівень кожного трудівника села. Значну роль у цьому відіграє система підготовки і підвищення кваліфікації колгоспних кадрів. Якщо у 1965 р. нові професії опанували 6 тис. чол., а підвищили кваліфікацію 281 тис.³⁶, то в 1985 р. відповідно — 91 тис. і 1052 тис. чол.³⁷. Значно зріс і освітній рівень колгоспників республіки. В 1970 р. на 1000 колгоспників припадало в середньому 28 чол. з вищою, незакінченою вищою і середньою спеціальною освітою, 72 з середньою, 297 з неповною середньою й 399 з початковою освітою, а у 1979 р. відповідно — 58, 196, 326 і 348³⁸.

В 1970—1980 рр. кількість колгоспників з середньою (повною і неповною) освітою зросла з 39% до 60%. Багато з них набули по 2—3 і більше професій³⁹. Такі якісні зрушення в складі колгоспного селянства сприяють ефективному функціонуванню колгоспного виробництва, становленню безкласової структури соціалістичного суспільства.

Значну роль у стиранні відмінностей між різними професійно-кваліфікаційними групами колгоспного селянства відіграють його участь в управлінні виробництвом, суспільно-корисній праці, розміри доходів від громадського господарства.

Становлення соціальної однорідності суспільства передбачає стирання відмінностей між класами, соціальними прошарками і групами щодо їх ролі в суспільній організації праці, тобто ступеня їх трудової участі в суспільному виробництві та управлінні ним.

Одним з важливих напрямів подолання відмінностей між робітничим класом і колгоспним селянством є вирівнювання доходів, одержуваних від громадського господарства. У доповіді на V Всеросійському з'їзді Рад В. І. Ленін зазначав: «Соціалістична революція несе рівність для всіх трудящих мас; несправедливо, коли кожний міський робітник одержує більше, ніж середній селянин...»⁴⁰. Запровадження у 1966 р. в колгоспах гарантованої оплати праці мало важливе не тільки економічне, але й соціальне значення, адже цим самим становище трудівників села поступово наближалось до становища міських робітників.

³⁴ Місто і село: подолання істотних відмінностей.— К., 1982.— С. 134; Продовольча програма республіки: Запитання і відповіді.— К., 1984.— С. 49.

³⁵ О работе сельскохозяйственных учебных заведений Украинской ССР по подготовке и переподготовке сельскохозяйственных кадров за 1976—1980 гг.— С. 216.

³⁶ Народне господарство Української РСР у 1977 році: Стат. щорічник.— К., 1978.— С. 284.

³⁷ Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году.— С. 252.

³⁸ Численность и состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. Стат. сб. ЦСУ СССР.— М., 1984.— С. 159.

³⁹ Лавринович М. І. Колгоспне селянство на етапі розвинутого соціалізму // Комуніст України.— 1983.— № 2.— С. 23.

⁴⁰ Ленін В. І. Доповідь Ради Народних Комісарів 5 липня: V Всеросійський з'їзд Рад робітничих, селянських, солдатських і червоноармійських депутатів. 4—10 лип. 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 479.

Водночас воно свідчило про подолання однієї з найбільш суттєвих відмінностей у соціально-економічному становищі робітничого класу і колгоспного селянства. Як відомо, до восьмої п'ятирічки фонд заробітної плати колгоспників формувався лише після всіх розрахунків господарства з державою, відрухувань у неподільний та інші фонди. Це часто ускладнювало оплату праці колгоспників. Нині фонд заробітної плати формується як першочерговий і його гарантом виступає держава, яка має право надавати кредити. В результаті тільки за роки восьмої п'ятирічки середньомісячна гарантована заробітна плата в колгоспах УРСР зросла на 34%⁴¹, а протягом 1964—1986 рр. — з 44 крб. до 142 крб.⁴², або більше, ніж у три рази.

В соціалістичному суспільстві задоволення дедалі зростаючих матеріальних і культурних потреб трудящих відбувається не лише за рахунок підвищення рівня заробітної плати, а й розширення виплат та пільг з суспільних фондів споживання. В 1983 р. порівняно з 1965 р. в колгоспах України останні збільшилися з 403 млн. крб. до 1131 млн. крб., або в 2,8 рази, а в середньому на одного колгоспника — з 66 до 282 крб., або в 4,3 рази. В результаті реальні прибутки колгоспників у розрахунку на одного члена сім'ї за цей період зросли в 2,4 рази і в основному досягли рівня реальних прибутків робітників і службовців республіки⁴³.

Вирівнювання рівнів заробітної плати має також важливе значення для подолання відмінностей між професійно-кваліфікаційними групами колгоспного селянства. В 1965—1978 рр. різниця в оплаті людино-дня різних груп скоротилася з 11 до 2,5 рази⁴⁴.

Разом з тим відмінності в рівні заробітної плати залишаються ще значними. Особливо низькою є заробітна плата колгоспників, зайнятих фізичною малокваліфікованою працею. Вона приблизно в 2—2,5 рази менша, ніж механізаторів, тваринників, будівельників та ін. Це пояснюється не тільки соціальним становищем працівників, а й різною якістю їх роботи, рівнем трудової активності, інтенсивності і продуктивності праці. Стирання різниці в доходах від громадського господарства, зміни ролі різних професійно-кваліфікаційних груп в суспільній організації праці відбуватиметься шляхом поступового зникнення соціальних груп, зайнятих фізичною некваліфікованою працею.

Аналіз зрушень у внутрікласовій структурі колгоспного селянства в досліджуваній період переконливо свідчить, що під впливом економічних, соціально-політичних і культурних перетворень на селі колгоспно-кооперативний сектор економіки піднімається на дедалі вищий ступінь, спирається на більш зрілі виробничі відносини. Праця колгоспників набуває індустріального характеру, наповнюється інтелектуальним змістом, що поступово зближує їх з робітниками та інтелігенцією.

В. С. Чижко

ИЗМЕНЕНИЯ ВО ВНУТРИКЛАССОВОЙ СТРУКТУРЕ
КОЛХОЗНОГО КРЕСТЬЯНСТВА УКРАИНСКОЙ ССР
(60-е — начало 80-х годов)

Резюме

В статье рассматриваются актуальные проблемы развития социальной и профессионально-квалификационной структуры колхозного крестьянства Украинской ССР в 60—80-е годы, вскрываются трудности, недостатки и противоречия, имеющие место на пути его сближения с рабочим классом и народной интеллигенцией, прослеживается перспектива дальнейшего развития колхозного крестьянства.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 21, спр. 1275, арк. 75.

⁴² Сільське господарство Української РСР за десять років. 1965—1975.— С. 123; Правда України. — 1987.— 24 янв.

⁴³ Вдовиченко Н. Х. Социальное развитие села на современном этапе // Экономика и организация сельского хозяйства.— Вып. 76.— С. 8, 10.

⁴⁴ Місто і село: подолання істотних відмінностей.— С. 105.

ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО ПІДГОТОВКОЮ КАДРІВ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ (60—80-ті рр.)

В умовах реалізації революційної програми вдосконалення соціалістичного суспільства, накресленої XXVII з'їздом партії і розвинутої січневим та червневим (1987 р.) Пленумами ЦК КПРС, відповідальні завдання стоять перед історико-партійною наукою, покликаною забезпечити якісно новий приріст знань про керівну роль КПРС. «Нам насущно необхідний принциповий прорив на теоретичному фронті,— підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у доповіді на червневому (1987 р.) Пленумі.— оснований на суворому аналізі всієї сукупності фактів суспільного життя, науковому обгрунтуванні цілей і перспектив нашого руху»¹.

За цих обставин надзвичайної актуальності набуває узагальнення досвіду партійного керівництва підготовкою кадрів робітничого класу. В ході перебування, подолання негативних явищ в економічному й духовному житті країни успішне розв'язання посталих проблем значною мірою залежить від ідейної зрілості та професійного рівня його молодого поповнення. На XXVII з'їзді КПРС зазначалося, що серед кожних ста нових членів партії — 59 робітників, чотири п'ятих усіх прийнятих — молодь². Тільки робітничий клас, учив В. І. Ленін, «може допомогти трудящим масам об'єднатися, згуртуватися і остаточно відстояти, остаточно закріпити комуністичне суспільство, остаточно його побудувати»³. Тому зростання його провідної ролі партія розглядає в тісному зв'язку з удосконаленням системи підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, поліпшення партійного керівництва всіма її ланками.

Історичний досвід КПРС у цій справі дістав досить широке висвітлення в працях істориків, партійних працівників, практиків державної системи підготовки робітничих кадрів. З початку 60-х років і до наших днів тільки на Україні опубліковано близько 300 монографій, статей і брошур⁴, захищено 2 докторські й 25 кандидатських дисертацій з цих питань⁵, а з 1969 до початку 1987 р. Республіканською радою координації наукових досліджень у галузі історії КПРС і партійного будівництва затверджено 67 тем кандидатських дисертацій про виховання робітничої молоді і 17 — про розвиток системи профтехосвіти⁶. Це дорівнює в середньому 27,7% загальної кількості тем з партійного керівництва вихованням різних категорій молоді.

У даній статті, з урахуванням вже опублікованих праць⁷, зробле-

¹ Рад. Україна.— 1987.— 26 черв.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 97.

³ Ленін В. І. Завдання спілок молоді // Повне збір. творів.— Т. 41.— С. 295.

⁴ Підраховано за: Каталог Центр. наук. бібліотеки АН УРСР.

⁵ Підраховано за: Каталог кандидатських і докторських дисертацій, поступивших в бібліотеку ім. В. І. Леніна.— 1960—1986 гг.

⁶ Підраховано за: Укр. іст. журн.— 1970—1986 рр.

⁷ Ворожейкин И. Е. Очерки историографии рабочего класса СССР.— М., 1975.— 288 с.; Ворожейкин И. Е., Сенявский С. Л. Рабочий класс — ведущая сила советского общества: Вопр. методологии и историографии.— М., 1977.— 374 с.; Терещенко Г. И. Историография партийного руководства подготовкой кадров рабочего класса на Украине в системе профессионально-технического образования // Вопр. обществен. наук.— Киев, 1978.— Вып. 34.— С. 52—59; Историография истории Украинской ССР.— Киев, 1987.— 555 с.; та ін.

но історіографічний огляд наукових видань з цієї проблематики, насамперед під кутом зору висвітлення розвитку Комуністичної партії ленінських настанов, партійного керівництва вдосконаленням системи профтехосвіти, формування робітничих кадрів на промислових підприємствах республіки; виділено слабо досліджені аспекти, відмічено найхарактерніші недоліки, акцентовано увагу на актуальних завданнях дальшої розробки теми.

Поглиблення історичних знань з питань партійного керівництва підготовкою виробничих кадрів базується на дослідженні вченими країни підвищення провідної ролі робітничого класу СРСР, зростання його ідейно-політичного і культурно-технічного рівня. В цих працях⁸ розкриті загальні закономірності розвитку робітничого класу, проаналізовано кількісні та якісні зрушення в його складі, підкреслено історичне значення досвіду КПРС в удосконаленні підготовки робітників.

Дослідники діяльності Комуністичної партії у справі формування робітничих кадрів багато зробили для утвердження наукової концепції їх політехнічної та професійної освіти, політичного загартування, закладеної класиками марксизму-ленінізму. В ряді індивідуальних та колективних монографій⁹ розкривається вклад К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна в обґрунтування закономірного зв'язку між навчанням і вихованням молодого покоління, висновку про те, що справжня професійно-технічна освіта молоді можлива тільки після завоювання пролетаріатом державної влади. Автори підкреслюють, що класики марксизму-ленінізму розглядали навчання й виховання робітничої зміни як частину боротьби за соціалізм, тому звертали велику увагу на необхідність політичної спрямованості професійно-технічної освіти. В умовах соціалістичного будівництва В. І. Ленін вимагав зміцнення зв'язку професійної школи з політикою Комуністичної партії в господарському та культурному будівництві, поєднання продуктивної праці молоді з навчанням і навчання — з суспільно продуктивною працею, єдності загальної, політичної й професійної освіти, комуністичного виховання і професійного зростання.

Особливістю розвитку наукових знань про реалізацію ленінських принципів у діяльності партійних організацій системи профтехосвіти, промислових підприємств і шкіл є те, що вченим необхідно було знаходити шляхи розв'язання поточних проблем, які ставила перед ними практика, й давати наукове обґрунтування цих шляхів. На початок 60-х років підготовка робітничих кадрів велася одночасно у навчальних закладах професійно-технічної освіти, загальноосвітніх школах і на виробництві. Отже, саме життя вимагало визначення найдоцільніших форм цієї роботи.

Обговорення даного питання в суспільствознавчій літературі тривало протягом 60—70-х років, фактично аж до прийняття Закону про основні напрями реформи загальноосвітньої та професійної школи. За публікаціями початку 60-х років, в яких набуття робітничих професій у загальноосвітніх школах оцінювалось однозначно — тільки з ура-

⁸ Рабочий класс и его ведущая роль в строительстве коммунизма.— М., 1975.— 586 с.; Зинovieв М. Н. Коммунистическая партия и повышение культурно-технического уровня рабочего класса.— Л., 1977.— 312 с.; Кучеренко М. М. Молодое поколение рабочего класса СССР: Процесс формирования и воспитания. 1917—1979 гг.— М., 1979.— 189 с.; Дорофеев В. И. Деятельность КПСС по повышению культурно-технического уровня рабочего класса (на материалах партийных организаций Поволжья. 1961—1970 гг.).— Саратов, 1982.— 189 с.; Клопов Э. В. Рабочий класс СССР (Тенденции развития в 60—70-е годы).— М., 1985.— 336 с.; та ін.

⁹ Терещенко Г. І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні (За матеріалами навчальних закладів професійно-технічної освіти. 1940—1970 рр.).— К., 1974.— 160 с.; Веселова А. М. Молодая смена рабочего класса: Подготовка рабочих (в системе профтехобразования УССР).— Киев, 1981.— 117 с.; Ленинские принципы подготовки и воспитания рабочих кадров в действии (на материалах профтехучилищ Украинской ССР).— Киев; Одесса, 1984.— 239 с.; та ін.

хуванням позитивних результатів¹⁰, вийшли праці, в яких на основі вже нагромадженого фактичного і статистичного матеріалу обстоювалася думка, що готувати кадри робітників у загальноосвітній школі недоцільно¹¹. Свої висновки автори підтверджували даними про слабку матеріально-технічну базу шкільних майстерень, недостатній фаховий рівень викладачів, а значить і низький рівень професійного навчання. Водночас дослідники слушно зауважували, що відмова від професійного навчання в школах нерідко супроводжувалася послабленням трудового виховання дітей. Із середини 60-х і до початку 80-х років роль загальноосвітньої школи в підготовці молоді до праці розглядалася в основному на матеріалах про розвиток профорієнтації та діяльності учбово-виробничих комбінатів¹². Характерно, що у наявній науковій літературі були відсутні пропозиції про перехід до широкомасштабного професійного навчання школярів. До цього питання науковці повернулися тільки після публікації проекту Закону про реформу загальноосвітньої та професійної школи.

Не було єдності серед дослідників у трактуванні перспективних напрямів підготовки кадрів на виробництві й у системі профтехосвіти. Серйозні недоліки в розвитку професійно-технічного навчання на початку 60-х років (повільні темпи його реорганізації, порушення планових накреслень, слабкий розвиток мережі ПТУ та ін.) викликали пропозиції передати цю справу виключно промисловим підприємствам¹³. Але така точка зору не знайшла підтримки. Аналіз історичного досвіду партії щодо розвитку і вдосконалення системи професійно-технічної освіти привели вчених до висновку, що підготовку кваліфікованих робітничих кадрів найдоцільніше здійснювати в спеціальних навчальних закладах¹⁴. У дослідженнях наведені численні приклади про зразкові показники роботи випускників ПТУ на підприємствах, їх активну участь у громадському житті, високі темпи кваліфікаційного зростання порівняно з тими, хто здобув професію безпосередньо на підприємствах.

Реалізація постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 2 квітня 1969 р. й відповідної постанови ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР від 3 червня 1969 р. про створення середніх профтехучилищ відкривала нові можливості для поліпшення підготовки робітничої зміни, відповідала потребам політики партії, спрямованої на посилення провідної ролі робітничого класу в житті радянського суспільства. З кінця 60-х років у загальносоюзних та республіканських видавництвах виходить основна література з питань керівництва КПРС профтехосвітою. В цей період була здійснена також підготовка нарисів

¹⁰ У боротьбі за перебудову школи (З досвіду партійних організацій м. Києва).— 131 с.; Завадская О. А. Роль общеобразовательной школы Украины в подготовке рабочих кадров // Рост творческой активности рабочего класса СССР в период развернутого строительства коммунизма.— М., 1963.— С. 330—371; та ін.

¹¹ Сеняевский С. Л. О перестройке системы школьного образования в СССР (1945—1965 гг.) // Культурная революция в СССР. 1917—1965 гг.— М., 1967.— С. 184—195; Шарапов В. В. Пути совершенствования подготовки рабочих кадров.— М., 1967.— 115 с.; Кожевников Е. М. XXVI съезд КПСС и общеобразовательная школа.— М., 1983.— 175 с.; та ін.

¹² Дьяченко Н. И. Профессиональная ориентация и вовлечение молодежи в систему профессионально-технического образования.— М., 1971.— 231 с.; Анохина Г. А., Медведев С. А. О работе партийных организаций Украины по трудовому воспитанию и профессиональной ориентации молодежи // Науч. труды по истор. КПСС.— Киев, 1980.— Вып. 107.— С. 67—74; та ін.

¹³ Сеняевский С. Л. Рост рабочего класса СССР (1951—1965 гг.).— М., 1966.— С. 137.

¹⁴ Процарук Г. П. Підготовка робітничих кадрів для промисловості.— К., 1965.— С. 108; Терещенко Г. І.— Назв. праця.— С. 9; Деятельность Коммунистической партии по повышению ведущей роли рабочего класса в условиях развитого социализма (на материалах УССР).— Киев, 1980.— С. 202; та ін.

з історії розвитку професійно-технічної освіти в СРСР та на Україні¹⁵, опубліковані праці на матеріалах окремих п'ятирічок¹⁶.

Серед наявної літератури привертає увагу монографія Г. І. Терещенка — перше дослідження про партійне керівництво створенням і розвитком профтехосвіти в Українській РСР¹⁷. Останній розділ книги присвячений ролі парторганізацій республіки в удосконаленні діяльності професійно-технічних навчальних закладів у період 1959—1970 рр. У ньому обґрунтовано доцільність курсу на перебудову системи трудових резервів, аналізуються заходи партійних організацій з метою зміцнення матеріально-технічної бази профтехучилищ, створення середніх ПТУ, добору й розстановки інженерно-педагогічних кадрів. Проте слід зауважити, що в розділі значно критичніше й різнобічніше висвітлено діяльність партійних організацій до середини 60-х років. Не з усіх поставлених питань процес партійного впливу вивчений до 1970 р., часом його підміняє цифровий матеріал. Автор дещо схематично показує ідейно-виховну роботу парторганізацій ПТУ.

Розробку цих проблем продовжено у монографії С. М. Клапчука¹⁸, причому зроблено спробу комплексного аналізу всієї системи підготовки робітників як цілого. Автор органічно поєднав вивчення проблем посилення в 60-х — першій половині 70-х років партійного керівництва формуванням робітничого класу в умовах виробництва і в профтехучилищах, звернув увагу на недостатньо розроблені питання розвитку мережі середніх ПТУ в республіці, впливу комуністів цих закладів на вдосконалення навчально-методичної та виховної роботи. У праці дістали розкриття деякі методологічні аспекти посилення керівництва з боку КПРС підготовкою робітничого класу, узагальнено зусилля парторганізацій, спрямовані на підвищення культурно-технічного рівня, забезпечення комплексного підходу до справи. Однак висвітлення проблем трудового й морального виховання робітничої зміни на підприємствах не можна вважати достатнім.

Новим кроком у вивченні такого досвіду, набутого Компартією України, стала колективна монографія «Ленинские принципы подготовки и воспитания рабочих кадров в действии»¹⁹. В ній узагальнено основні напрями діяльності парторганізацій з метою розвитку професійно-технічної освіти. Висвітлення проблеми доведено до початку 80-х років. Заслугою авторів є намагання показати специфіку роботи з майбутнім поповненням різних галузей промисловості, будівництва, сільськогосподарства, виділення окремого розділу про комуністичне виховання учнів профтехучилищ. Проте слід зауважити, що розділі монографії неоднаковий за рівнем: більш докладний аналіз діяльності партійних організацій дає II-й, але в III-му поза увагою авторів лишилися питання зміцнення матеріально-технічної бази училищ, дещо побіжно розглядається кадрова політика. Загалом не знайшла у книзі належного розкриття діяльність парторганізацій по підвищенню якості навчально-методичної роботи; доречним був би й докладніший історіографічний аналіз наукового доробку вчених з цієї проблеми.

Серед праць, опублікованих після XXVII з'їзду КПРС, привертає увагу монографія О. В. Кузьминця²⁰. Автор вперше узагальнив досвід

¹⁵ Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР.— Киев, 1980.— 232 с.; Очерк истории профессионально-технического образования в СССР.— М., 1981.— 352 с.

¹⁶ Веселова А. М.— Указ. соч.

¹⁷ Терещенко Г. И.— Назв. праця.

¹⁸ Клапчук С. Н. Подготовка квалифицированных рабочих — важное направление кадровой политики КПСС (Из опыта работы парторганизаций Украины).— Киев, 1981.— 158 с.

¹⁹ Ленинские принципы подготовки и воспитания рабочих кадров в действии (на материалах профтехучилищ Украинской ССР).— Киев; Одесса, 1984.— 239 с.

²⁰ Кузьминец А. В. Деятельность КПСС по укреплению связи школы с жизнью (Из опыта Компартии Украины).— Киев, 1987.— 192 с.

керівництва Компартії України в період 1966—1986 рр. розвитком двох типів середніх навчальних закладів: загальноосвітніх шкіл і середніх професійно-технічних училищ. На значно ширшій джерельній базі продовжено вивчення реалізації ленінських принципів зв'язку школи з життям, партійного керівництва розвитком мережі закладів середньої освіти та зміцненням їх матеріально-технічної бази, добору педагогічних кадрів. Певний інтерес являє розробка таких недостатньо вивчених проблем, як партійне керівництво удосконаленням навчально-виховного процесу та професійної орієнтації молоді. Наукову цінність даної праці применшує виклад проблем без всебічного врахування висновків XXVII з'їзду КПРС про негативні тенденції в соціально-економічному й духовному житті суспільства в 70-х і на початку 80-х років, без спроби виявити їх вплив на розвиток народної освіти, без показу «механізму гальмування», що склався в цій системі.

Характерним недоліком згаданих та інших праць є те, що результати діяльності профтехосвіти, системи підготовки кадрів на виробництві оцінювалися головним чином за валовими показниками, кількістю випускників. При цьому замовчувалося, що значна їх частина після закінчення навчання не поповнювала лав робітничого класу. Некритичний підхід авторів створював картину успіхів там, де необхідне було правдиве, об'єктивне висвітлення стану справ, активне втручання в практику, пошук дійових форм партійного впливу.

В самостійну тематичну групу можна виділити праці про партійне керівництво добором і розстановкою інженерно-педагогічних кадрів у профтехучилищах²¹⁻²². Їх автори підкреслюють, що партійні осередки приділяли велику увагу підвищенню освітнього та ідейно-політичного рівня викладачів і майстрів, наводять значний матеріал про зміни в їх складі. Дослідники вказують, що в 60—70-х роках була досить високою плинність педагогічних кадрів у профтехучилищах, і причини цього вбачають в істотному відставанні темпів підготовки викладачів для ПТУ порівняно з ростом масштабів підготовки робітників в училищах, у недостатній увазі до умов праці й побуту. Однак у працях не виявлено достатньої об'єктивності в розкритті цієї проблеми. Віддаючи перевагу показові анкетних даних про підвищення освітнього рівня інженерно-педагогічного складу, автори не дали належної оцінки таким явищам, як низький кваліфікаційний рівень значної частини майстрів виробничого навчання. Наприклад, тільки в XI п'ятирічці Ворошиловградським обласним управлінням профтехосвіти на посади було прийнято 724 чол., з них 224 не мали робітничого розряду²³. Значно менше уваги приділено розширенню партійного прошарку серед працівників училищ, якісному складові секретарів парторганізацій, партійного активу. Не розроблено питання добору та виховання кадрів обласних і республіканського управління профтехосвіти України. Чекає на вивчення проблема використання комуністами ПТУ права контролю за діяльністю адміністрації, послаблення якого значною мірою спричинило численні порушення державної, планової та фінансової дисципліни²⁴.

Активно вивчаються проблеми виховної роботи парторганізації з учнями профтехучилищ²⁵. Для багатьох праць характерний комплекс-

²¹⁻²² Терещенко Г. І. Робота партійних організацій України по добору, розстановці та вихованню інженерно-педагогічних кадрів профтехучилищ у роки семирічки // Наук. праці з історії КПРС.— К., 1968.— Вип. 25.— С. 151—158; Кязимова Г. Х., Привалова Л. В. Діяльність парторганізацій України по добору, розстановці кадрів ПТУ (1966—1980) // Укр. іст. журн.— 1985.— № 3.— С. 40—46; та ін.

²³ Робітнича газ.— 1986.— 31 лип.

²⁴ Алнев Г. А. Виступлення на розширеному засіданні колегії Госпрофобра СРСР // Проф.-технич. образование.— 1983.— № 9.— С. 6.

²⁵ Письменний Г. Г., Томін Ю. М. З досвіду роботи партійних організацій України по трудовому вихованню учнів професійно-технічних училищ (1966—1970 рр.) // Укр. іст. журн.— 1974.— № 9.— С. 100—106; Привалова Л. В. Діяльність партійних організацій профтехучилищ України по вихованню учнів на прикладі

ний підхід до вивчення даного питання. Дослідники звертають увагу на урізноманітнення форм і засобів впливу на свідомість учнівської молоді, підкреслюють необхідність надання першочергового значення викладанню суспільних дисциплін, вихованню юнацтва на прикладі життя та діяльності В. І. Леніна, показують розвиток системи політичної освіти. Викликає інтерес вивчення взаємодії громадських організацій училищ, шкіл, базових підприємств²⁶. Але й у цих працях яскраво виявився «валовий підхід». Обмежившись даними про кількість починів та ініціатив, автори не вдавалися до аналізу їх ефективності. Справедливо зазначаючи, що в 60—70-х роках контингенти ПТУ комплектувалися з тих учнів середніх шкіл, котрі переважно мали низький рівень знань, педагогічно запущених підлітків²⁷, дослідники не зуміли показати специфіку застосовуваних тут виховних заходів, значення індивідуальної роботи. Не здобули в історико-партійних працях належної оцінки формалізм, заорганізованість, застарілість методів, низький рівень правового виховання, адже 40% неповнолітніх, які вчинили протиправні дії,— учні ПТУ й школярі²⁸.

Важливий напрям історико-партійних досліджень становить проблема партійного керівництва підготовкою й вихованням кадрів робітничого класу безпосередньо на виробництві. К. Маркс підкреслював її велику політичну і соціальну вагу: «... найбільш передові робітники цілком усвідомлюють, що майбутнє їх класу, і, значить, людства, цілком залежить від виховання підрастаючого робітничого покоління»²⁹.

На рубежі 50—60-х років до активного дослідження процесу підвищення професійного та культурного рівня радянського робітничого класу спонукали істориків заходи ЦК КПРС, спрямовані на посилення розвитку промислового виробництва. Тому історіографія цієї проблеми досліджувалася як один із напрямів культурно-технічної політики КПРС. Вона представлена в багатьох працях³⁰.

Їх автори на численному фактичному матеріалі показують, що завдяки зусиллям партійних організацій підприємства в 60-х роках стали великими центрами навчання робітників масових професій. При цьому підкреслено, що комуністи відіграли провідну роль у своєчасній підготовці кадрів (перш за все, індивідуально-бригадним методом) для новобудов, споруджуваних цехів і дільниць. Водночас висловлювалася думка про те, що така практика не відповідає новим вимогам науково-технічного прогресу³¹. Деякі автори вказували на низький рівень навчання майбутньої спеціальності, недостатню педагогічну обізнаність наставників, немотивоване скорочення теоретичного курсу підготовки. В науковій літературі траплялися й хибні твердження, ніби широке застосування індивідуального та бригадного методу пов'язане із зростанням загально-освітнього рівня молоді, а це, мовляв, усуває

життя і діяльності В. І. Леніна (1966—1971 рр.) // Укр. іст. журн.— 1975.— № 6.— С. 106—109; Дзюбенко П. М. Деятельность КПСС по формированию духовного облика рабочей смены (на материалах Украинской ССР. 1965 — 1975 гг.). — Киев; Одесса, 1976.— 166 с.; та ін.

²⁶ Ничкало Н. Г. Идеино-политическое воспитание учащихся профтехучилищ.— Киев, 1985.— 198 с.

²⁷ Фокни В. А. Вступая в ряды рабочего класса.— М., 1984.— С. 14.

²⁸ Харчев А. Школа воспитывающая // Коммунист.— 1984.— № 3.— С. 48.

²⁹ Маркс К. Инструкция делегатам Тимчасової Центральної Ради з окремих питань // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 16.— С. 193.

³⁰ Шевчук В. П. На вирішальному напрямі: Комуністична партія України в боротьбі за науково-технічний прогрес у важкій промисловості (1959—1965 рр.)— К., 1970.— 230 с.; Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959—1970 гг.)— Днепропетровск, 1971.— 179 с.; Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.)— К., 1972.— 219 с.; Деятельность Коммунистической партии по повышению ведущей роли рабочего класса в условиях развитого социализма (На материалах УССР).— Киев, 1980.— 311 с.; та ін.

³¹ Шелест Д. С. Указ. соч.— С. 150; Романцов В. О. Назв. праця.— С. 81.

потребу в ґрунтовній теоретичній підготовці³². Таке тлумачення не знайшло підтримки, оскільки головна причина використання цих методів зумовлена наявністю екстенсивних факторів у розвитку економіки. Реальний шлях підвищення якості навчання в умовах виробництва суспільствознавці вбачають у розширенні курсової форми та міжзаводських навчально-виробничих центрів³³.

Розкриваючи механізм партійного керівництва, автори наводять значний фактичний матеріал про обговорення стану підготовки робітничих кадрів на пленумах, бюро обкомів і міськкомів партії, зборах і семінарах партійних та господарських працівників. Однак практика виконання постанов керівних органів, конкретні засоби подолання існуючих труднощів вивчені недостатньо. Авторів спрощували протиріччя, що повсюдно виникали, недооцінювали роль первинних парторганізацій, створювали омаїливу картину нібито після прийняття відповідних рішень справи поліпшувалися автоматично.

Суттєві недоліки в підготовці робітників на виробництві спричинили появу категоричних висновків про далішні перспективи розвитку цієї системи. Поряд з пропозиціями розширити й удосконалити її³⁴, висловлювалася думка, що набуття професії у такій спосіб — збиткове для держави³⁵. Проте в умовах екстенсивного розвитку економіки, коли мережа закладів професійно-технічної освіти не могла забезпечити необхідної кількості робітничого поповнення, автори пропонували посилити увагу до виробничого навчання, запровадити ступінчасту систему набуття й підвищення кваліфікації³⁶.

Для дослідників, які вивчають проблеми партійного керівництва підготовкою робітничих кадрів, методологічне значення мають настанови XXVII з'їзду, червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС про необхідність нового підходу в досягненні справді високої продуктивності праці, справді ефективної зайнятості на промислових підприємствах і, насамперед, врахування необхідного й неминучого в перспективі вивільнення істотного числа працівників³⁷.

У працях істориків приділялася належна увага реалізації курсу КПРС на підвищення загальноосвітнього рівня радянських людей, зокрема молодих представників робітничого класу, як історичної закономірності, послідовному втіленню в життя ленінського плану культурної революції³⁸. Повніше, ніж інші питання, вивчено керівництво вечірніми (змінними) та заочними школами з боку партійних організацій³⁹. У працях розглядається організаторська робота комуністів

³² Сенявский С. Л. Подготовка и повышение квалификации индустриальных рабочих кадров в СССР в 1953—1961 гг. // Формирование и развитие советского рабочего класса (1917—1961 гг.).— М., 1964.— С. 190.

³³ Прошарук Г. П. Назв. праця.— С. 63; Шелест Д. С. Указ. соч.— С. 150; Бризгалов В. Р. Головна продуктивна сила суспільства.— К., 1977.— С. 151; Остафійчук В. Ф. У боротьбі за науково-технічний прогрес.— К., 1980.— С. 166; Клапчук С. Н. Указ. соч.— С. 22; та ін.

³⁴ Алексеева В. Г. На пороге самостоятельной жизни.— М., 1979.— С. 15.

³⁵ Бляхман Л. И., Шкаратан О. И. НТР, рабочий класс, интеллигенция.— М., 1973.— С. 185.

³⁶ Прошарук Г. П. Відтворення робочої сили на сучасному етапі комуністичного будівництва.— К., 1973.— С. 167; Зиновьев М. Н. Указ. соч.— С. 237; Ковальський П. Ф. КПСС — організатор підйому производительности труда шахтеров Донбасса.— Ростов-на-Дону, 1978.— С. 182.

³⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 49—50; Рад. Україна.— 1987.— 26 черв.

³⁸ Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні.— К., 1970.— 367 с.; КПСС во главе культурной революции в СССР.— 1972.— 376 с.; Керівництво КПРС господарським та культурним будівництвом в розвиненому соціалістичному суспільстві (на матеріалах УРСР).— Львів, 1980.— 207 с.; та ін.

³⁹ Шевченко Л. А. Розвиток української радянської культури в 1959—1965 рр.— К., 1967.— 150 с.; Шевченко Л. А. Повышение культурного уровня трудящихся в условиях развитого социализма (на материалах УССР).— Киев, 1985.— 229 с.; Торба А. В. Роль загальноосвітньої школи в підвищенні культурного рівня трудящих Донбасу. (1959—1965 рр.). На матеріалах Донецької і Ворошиловградської

у комплектуванні шкіл, удосконаленні форм навчання, пропаганди знань. Автори вказують на активний пошук таких форм партійного впливу, які прищеплювали б робітничій молоді свідоме ставлення до навчання як до найважливішої духовної цінності, потребу в ньому. Про те, що зусилля партійних і комсомольських організацій підприємств не завжди були ефективними, свідчать наведені в публікаціях численні факти великого відсіву учнів, формального підходу до їх набору, низького рівня викладання, незадовільної матеріально-технічної бази цих шкіл.

Слід зауважити, що слабо аналізується в працях партійне керівництво добром, вихованням і підвищенням кваліфікації викладачів, їх роль у формуванні ідейного світогляду робітничої молоді. Відсутність належного контролю за роботою керівників шкіл породила такі негативні явища, як приписки, окозамилування, зарахування до складу учнів підставних осіб з метою одержання нетрудових доходів⁴⁰.

Труднощі й невирішені питання у справі введення загальної середньої освіти сприяли виникненню, перш за все у працях соціологів, так званої проблеми «надмірної освіти» робітничого класу⁴¹. Їх висновок про те, що немає прямого зв'язку між зростанням освіти і стійкою тенденцією підвищення виробничих показників, і пропозиція на цій підставі обмежити восьмирічкою навчання робітників багатьох професій, викликали справедливі критичні зауваження⁴². Вчені довели, що така позиція суперечить лінії Комуністичної партії на соціальну справедливість, посилення ролі робітничого класу, інтересам технічного прогресу, вступає у протиріччя із вказівкою В. І. Леніна про те, що «... умовою підвищення продуктивності праці є, по-перше, освітнє і культурне піднесення маси населення»⁴³. Стабільність і послідовність політики Комуністичної партії щодо всебічного розвитку народної освіти була ще раз підкреслена на XXVII з'їзді КПРС: «Дальші перетворення праці в умовах науково-технічної революції ставлять високі вимоги до освітньої і професійної підготовки людей»⁴⁴.

У цьому плані привертає увагу питання про перспективи шкіл робітничої молоді, оскільки воно тісно пов'язане з проблемою розвитку системи безперервної освіти. На думку ряду авторів, доки існуватимуть контингенти молоді без середньої освіти, вечірня (змінна) і заочна школа збереже свої функції. Згодом на її базі пропонують створити центри навчання для дорослих, де можна буде підвищити професійну кваліфікацію, розширити культурний кругозір, здобути додаткову підготовку для вступу до вузу⁴⁵.

До позитивних тенденцій у вивченні партійного керівництва підготовкою кадрів робітничого класу слід віднести інтенсивне зростання числа і збагачення змісту наукових праць цієї тематики. Їх автори виходять з того, що процес формування свідомості молодого поповнен-

областей // Укр. іст. журн.— 1971.— № 6.— С. 71—73; Довгаль І. М. З досвіду партійного керівництва навчанням працюючої молоді в Українській РСР // Там же.— 1972.— № 7.— С. 100—105; Моторнюк М. М. Виховання молодого покоління — справа партійна.— К., 1974.— 238 с.; Моторнюк М. М. Ленинская забота партии о школе.— Киев, 1978.— 183 с.; та ін.

⁴⁰ Во имя социалистической справедливости // Коммунист.— 1986.— № 15.— С. 88.

⁴¹ Анто Н. А. Влияние общеобразовательного уровня рабочих на их производственную деятельность // Вопр. философии.— 1966.— № 11.— С. 23—31; та ін.

⁴² Коган Л. На пути ко всеобщему среднему образованию.— М., 1973.— С. 56—58; Рабочий класс развитого социалистического общества.— М., 1974.— С. 80; Лельчук В. С. Научно-техническая революция, рабочий класс и образование // Культура развитого социализма: Некоторые вопросы теории и истории.— М., 1978.— С. 107; Дорофеев В. И.— Указ. соч.— С. 43; та ін.

⁴³ Ленин В. И. Чергові завдання Радянської влади // Повне збір. творів.— Т. 36.— С. 177.

⁴⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 57.

⁴⁵ Прокофьев М. А. Советская общеобразовательная школа на современном этапе.— М., 1975.— С. 17; Владиславлев А. Система непрерывного образования — проблемы и перспективы // Коммунист.— 1984.— № 2.— С. 60.

ня робітничого класу пов'язаний із сприйняттям класового досвіду і революційних традицій старшого покоління. Тому центральне місце в історіографії питання займає проблема виховання молоді на кращих традиціях партії й народу, в яких акумулюються моральні цінності соціалізму, відбиваються високі ідеали марксизму-ленінізму⁴⁶. Автори показують, як партійні організації зберігають, збагачують і пропагують серед молоді цінні традиції радянського народу й робітничого класу, спрямовують свою діяльність на утвердження єдності старшого і підростаючого поколінь. Дедалі більшу увагу істориків привертає виникнення й утвердження нових традицій, характерних для сучасного періоду. Широке висвітлення знайшли зустрічі з представниками робітничих династій, посвячення в робітничий клас, вечори трудової слави та ін.

Інтерес становлять праці, в яких зроблена спроба розкрити історичну спадкоємність у розвитку прогресивних традицій робітничого класу⁴⁷. В них автори наводять приклади запровадження зустрічного планування, бригадного методу організації праці, руху за поєднання професій, які виникли більш як півстоліття тому і на значно вищій організаційній основі утверджуються сьогодні. Однак нерідко рівень і результати роботи в цьому напрямі переоцінювалися, прикрашався стан справ, замовчувались недоліки, прорахунки.

Досить широко в дослідженнях істориків представлено вдосконалення політичної та економічної освіти молоді⁴⁸. Повніше вивчена діяльність партійних організацій у цьому плані в 60-х роках. Багато уваги автори приділяли перебудові комсомольської та партійної політичної освіти, аналізували набутий досвід. У згаданих працях підкреслена думка про те, що різноманітність форм політичного навчання дала змогу залучити різні за віком і підготовкою контингенти молоді, більше уваги приділяти якості навчання. Проте не одержали належної оцінки серйозні недоліки системи політичного навчання молоді, які особливо стали відчутними в 70-х роках: відрив пропаганди від життя, проникнення елементів схоластики й догматизму у навчальний процес, замовчування труднощів і згладжування гостроти існуючих проблем, однобока орієнтація на так звані «масові заходи».

Монографії і статті з питань виховання молоді робітничої зміни об'єднує намір авторів показати реалізацію рішень XXV з'їзду КПРС про необхідність комплексного підходу у виховній роботі. Проте досягти діалектичного взаємозв'язку у висвітленні ідейно-політичного, трудового й морального виховання не вдалося. У наведених дослідженнях більше розкрита організаційна сторона виховання молоді і менш

⁴⁶ Привалова Л. В. В. І. Ленін про виховання робітничої молоді на революційних традиціях // Укр. іст. журн.— 1974.— № 4.— С. 59—60; Арсентьев П. П. Виховання виробничої молоді Донбасу на трудових традиціях робітничого класу // Там же.— 1975.— № 11.— С. 111—115; Замская Н. Б. Об использовании партийными организациями Донбасса героико-патриотических традиций в формировании у рабочей молодежи советской общенациональной гордости (1959—1970 гг.) // Науч. труды по истории КПСС.— Киев, 1980.— Вып. 107.— С. 11—16; Лямина Л. Е. Партийное руководство деятельностью комсомола в воспитании рабочей молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях КПСС и советского народа, 1976—1980 гг. (на материалах Украины): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Харьков, 1986.— 16 с.; та ін.

⁴⁷ Минайлов В. И. Революционные традиции рабочего класса, их роль в социалистическом переустройстве общества // Раб. класс и совр. мир.— 1982.— № 2.— С. 40—47; КПСС о воспитании на традициях рабочего класса.— Л., 1983.— 120 с.; Трудовые традиции, праздники, обряды рабочего класса.— Киев, 1984.— 359 с.; Рабочий класс Украинской ССР: традиции и современность.— Киев, 1985.— 239 с.; та ін.

⁴⁸ Дзюбенко И. М. Указ. соч.; Литвиненко В. Ф. КПРС — вихователь комуністичної ідейності молоді. З досвіду діяльності парторганізацій України.— К., 1978.— 159 с.; Клапчук С. Н. Указ. соч.— С. 112—136; Гордиенко Л. М. Воспитанию молодежи — комплексный подход (Из опыта работы партийных организаций по коммунистическому воспитанию работающей молодежи).— Киев, 1984.— 208 с.; та ін.

грунтовно аналізується її зміст, справжні досягнення та недоліки; автори не змогли уникнути декларативності у викладі матеріалу, одно-значних оцінок.

XXVII з'їзд КПРС поставив перед суспільствознавцями завдання ґрунтовно, з партійних позицій збагатити знання про процеси і явища сучасного життя, активно пропагувати пошук нових підходів, форм і методів, які б відповідали потребам часу, сприяли вирішенню якісно нових завдань. У постанові ЦК КПРС «Про журнал «Коммунист» підкреслюються, що вченим необхідно «... тверезо аналізувати факти, керуватися об'єктивною логікою життя, а не надуманими догмами і стереотипами. Повернутися до багатоманітності самого життя...»⁴⁹.

Належно оцінюючи успіхи в узагальненні досвіду Компартії України в підготовці робітничих кадрів у період 60—80-х років, слід зауважити, що нові вимоги до історичних досліджень диктують необхідність значних якісних зрушень у цій справі. Важливо опанувати уроки, здобуті XXVII з'їздом КПРС з досвіду 70-х — першої половини 80-х років, які для історико-партійної науки є методологічною основою перебудови. Потрібно показати існуючі суперечності між правильно поставленими в партійних документах завданнями щодо підготовки кадрів робітничого класу і конкретною роботою, спрямованою на їх втілення, між зрослими потребами в кваліфікованих робітничих кадрах і реальними можливостями системи профтехосвіти в їх підготовці, дати критичну оцінку досягнутих результатів, наголошувати на гострих проблемах, труднощах, застійних явищах у діяльності парторганізації. Важливо подолати такі характерні недоліки, як недостатня аналітичність багатьох публікацій, захоплення кількісними показниками й масовими формами роботи, одноплановий, тенденційний підхід до розкриття ефективності партійного впливу, врахування лише об'єктивних факторів при з'ясуванні існуючих труднощів у підготовці робітничих кадрів.

У світлі положень січневого та червневого (1987 р.) Пленумів ЦК КПРС необхідний показ існуючих суперечностей між високою активністю виробничників у перебудові і ще живучим бюрократичним стилем роботи на багатьох підприємствах, високою громадянською позицією робітничого класу в цілому та вузько зрозумілими інтересами окремих його представників, груп, у тому числі й молодіжних.

Слід з більшою відповідальністю проаналізувати кризу призму кадрової політики партії систему підготовки робітничих кадрів, показати курс на перебудову роботи інженерно-педагогічних колективів, підвищення їх ролі у вирішенні питань соціальної політики, забезпечення широкої гласності й демократії. З сучасних вимог до історико-партійної науки впливає потреба розкрити суть «механізму гальмування», що склався в 70-х роках у системі професійно-технічної освіти. На більшу увагу науковців заслуговує розробка й такої теми, як діяльність партійних організацій щодо закріплення молодих фахівців у професійно-технічних училищах, ефективності їх виховання.

Слід глибше розкрити механізм партійного керівництва класовим загартуванням робітничої молоді, всім комплексом виховної роботи, виявити причини й показати засоби подолання таких явищ, як послаблення інтересу до суспільних справ, елементи скептицизму, споживачькі настрої окремих юнаків і дівчат. Плідні перспективи має вивчення ролі виробничих колективів, комсомольсько-молодіжних бригад у вихованні молоді, формуванні її світогляду.

Дедалі більшу увагу привертає тема партійного керівництва комсомольськими організаціями профтехучилищ і підприємств, активізації їх роботи у світлі рішень XX з'їзду ВЛКСМ. Ця тема в опублікованих працях не знайшла належного висвітлення. Велике політичне

⁴⁹ Комуніст України.— 1986.— № 9.— С. 4.

значення має розробка питання про підготовку гідних представників робітничої молоді до вступу в партію, забезпечення їх провідної ролі серед інших категорій молоді. Чекає на вивчення досвід діяльності партійних організацій у втіленні в життя Закону про реформу загальноосвітньої та професійної школи. На самостійне наукове дослідження заслуговує проблема боротьби робітничої молоді за мир, проти ядерної загрози. В умовах загострення ідеологічного протиборства важливо розпочати підготовку історико-партійних праць, присвячених критиці буржуазних фальсифікацій політики КПРС стосовно молодих представників робітничого класу.

Підготовка робітничих кадрів, їх виховання в дусі відданості ідеям марксизму-ленінізму займає значне місце в діяльності Комуністичної партії. Величні завдання перебудови вимагають глибокого узагальнення цього досвіду, підвищення якісного рівня досліджень, їх правдивості й злободенності. Тому важливо продовжити розробку даної проблеми з урахуванням сучасних досягнень суспільних наук, здійснити надійне наукове забезпечення діяльності партійних організацій в умовах прискорення соціально-економічного розвитку нашої країни.

Я. С. КАЛАКУРА (Київ), Н. В. ТЕРЕС (Київ)

ЗАРУБІЖНІ ДОКУМЕНТАЛЬНІ ПУБЛІКАЦІЇ З ІСТОРІЇ РОСІЇ ЕПОХИ ФЕОДАЛІЗМУ

Актуальним завданням радянських істориків є вивчення і критичний аналіз сучасної західної історіографії та джерелознавства. Активно досліджують вони зарубіжну історіографію нашої вітчизняної історії, зокрема періоду феодалізму. В їх працях всебічно аналізується традиційний для буржуазної методології державно-правовий підхід до історії, розкривається ідеалістична основа та джерельна база інтерпретації історичних процесів і подій цього періоду¹.

Коло джерел з історії Росії періоду феодалізму в західній історіографії було до останнього часу досить традиційним. Це насамперед законодавчі акти, а також фактичні дані з документальних публікацій і праць російських дореволюційних і радянських істориків. Зростаючий попит на літературу про Росію стимулює розширення кількості відповідних джерел, що залучаються зарубіжними істориками, та їх публікацій. Сукупність наявних документальних видань може розглядатися як істотна складова частина джерельної бази сучасної зарубіжної історіографії. Розгляд цього комплексу публікацій дає можливість зрозуміти, як загальні методологічні принципи цієї історіографії дістають свій вираз і втілення на рівні джерелознавства й археографії: у пошуку та відборі джерел для опублікування, виборі тексту для цього, у підході до проблеми авторства, історії створення джерел, а також у ступені розробленості питань їх достовірності й репрезентативності². В даній статті розглядаються зарубіжні публікації джерел XVI—XVIII ст., які вийшли в світ у 60—80-ті роки. Найхарактерніші-

¹ Черепнин Л. В. Вопросы методологии исторического исследования.— М., 1981.— 280 с.; Буганов В. И., Трухан Г. А. Источниковедение отечественной истории на современном этапе // *Вопр. истории.*— 1983.— № 5.— С. 3—16; Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин.— М., 1983.— 238 с.

² Детальніше про це див.: Медушевский А. Н. К вопросу об источниковой базе современной буржуазной историографии русского феодализма XVIII в. // *Сов. архивы.*— 1985.— № 5.— С. 32—35.

ми для цього періоду є публікації творів російської публіцистики та інших джерел індивідуального авторства, зокрема різного роду мемуарів і записок росіян та іноземців.

Зарубіжні публікації російських джерел XVI—XVIII ст. у своїй сукупності є далеко не однорідними. Вибір їх тематики зумовлений різними причинами, а самі публікації присвячені конкретним джерелам, причому деякі з них перевидувалися протягом розглядуваного періоду кілька (іноді чотири й більше) разів. Вони мають неоднакові науковий рівень і призначення — від спеціалізованих, детально розроблених джерелознавчо й археографічно публікацій до навчальних хрестоматій. Можна виділити такі типи розглядуваних видань: наукові публікації на мові оригіналу з детальним історіографічним, історичним і археографічним вступом, науковими коментарями і покажчиками; факсимільні відтворення більш ранніх публікацій; видання з паралельними текстами: мовою оригіналу і перекладом; переклади повного тексту пам'ятки; тематичні публікації творів різних авторів, подані у витягах; хрестоматії навчального типу або ілюстративні підбірки, нерідко виконані з порушеннями археографічних правил передачі тексту.

При висвітленні питань історії культури і культурних взаємозв'язків Російської держави з іншими країнами традиційною в зарубіжній історіографії є тема проникнення в Росію західноєвропейської культури (передумови, форми та результати цього процесу)³. Інша важлива тема — розвиток суспільної думки і соціальної психології, що дістало найяскравіше відображення в публіцистичній, мемуарній, записках сучасників. Вони є цінним джерелом з історії соціально-політичної боротьби, культури, насамперед правлячого класу. Так, при вивченні російського абсолютизму важливе значення має інформація, що її дають ці джерела про формування нового способу життя і соціальних уявлень верхівки панівного класу, а також про зміни, які відбувалися в ньому. Ці проблеми привертають найбільшу увагу зарубіжних дослідників, що дістає відображення і в археографічній практиці.

Значною кількістю джерельних публікацій представлена епоха Івана Грозного. Передача тексту мовою оригіналу з паралельним перекладом дає найбільші можливості для використання того чи іншого джерела зарубіжними дослідниками. Цей тип публікації застосовано, зокрема, у виданні твору А. Курбського «История о великом князе Московском». Підготував текст до друку, переклав його і склав коментарі Д. Феннелл⁴. У вступі до публікації дається характеристика цього публіцистичного твору та його автора — князя Курбського, розглядаються попередні видання. При відтворенні російського тексту в підрядкових примітках подаються різноманітні рукописами: з Центрального державного архіву давніх актів СРСР, Державного історичного музею СРСР, Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедрина та зібрання М. Н. Тихомирова. Англійський переклад тексту пам'ятки містить короткі коментарі до нього. Складено покажчики використаних Курбським іноземних слів (до їх числа потрапили, однак, і деякі давньоруські слова, наприклад, «чело») і предметний з поясненнями таких слів, як «пуд», «алтын», «опричнина» та інших; наведено список цитованої літератури і джерел.

Значний інтерес являє публікація листування А. М. Курбського і царя Івана IV, також підготовлена Д. Феннеллом⁵, якій справедливо

³ Див.: Буганов В. И. «Реформы Петра Великого» Х. Баггера и изучение истории России конца XVII — первой четверти XVIII в. // Баггер Ханс. Реформы Петра Великого. — М., 1985. — С. 6—7.

⁴ Prince A. M. Kurbsky's History of Ivan IV / Edited with a Translation and Notes by J. L. Fennell. — Cambridge, 1965. — XI+313 p.

⁵ The Correspondence between Prince A. M. Kurbsky and Tsar Ivan IV of Russia 1564—1579 / Edited with a Translation and Notes by J. L. Fennell. — Cambridge, 1955. — XI+275 p.

вважає його одним з найважливіших історичних джерел про Росію XVI ст. На думку публікатора, це листування проливає світло на історію конфлікту між авторитарними ідеями московських великих князів і консервативною опозицією боярства, який характеризував політичне життя Російської держави у XVI ст. За основу видання взято радянську публікацію джерела. Подано підрядкові примітки до тексту і покажчики. Розглядувана публікація набула особливого значення у зв'язку з полемікою про аутентичність і час створення пам'ятки, що розгорнулася після виходу в світ книжки Е. Кінана⁶. Критика концепції цього автора міститься в ряді статей, рецензій і відгуків зарубіжних фахівців⁷. У свою чергу, нова радянська публікація листування Івана Грозного з Курбським дістала в зарубіжній пресі високу оцінку⁸.

Серед спеціалізованих публікацій повнотою археографічної обробки відзначається публіцистичний твір російського історика XVIII ст. М. М. Щербатова «О повреждении нравов в России»⁹. Підготовку тексту і переклад його на англійську мову здійснив професор А. Лентін (м. Кембрідж). Він же написав передмову до публікації і склав науково-довідковий апарат. У вступі до видання дається огляд історіографії про Щербатова за 1768—1968 рр., в якому використана російська та радянська література з даного питання (праці М. Л. Рубінштейна, Л. В. Черепніна та ін.). В історичному вступі розкрито зміст пам'ятки у таких двох напрямках: погляди Щербатова на петровську епоху і аналіз його творів, що виражали ідеологію родовитої аристократії. Спеціально розглянуто питання про Щербатова як історика і мораліста. Повний археографічний вступ містить висвітлення питань датування пам'ятки, історії її тексту — копій, різних редакцій, а також проблем, пов'язаних з перекладом цього твору, який, до речі, здійснено в цій публікації з урахуванням попередніх видань.

Прикладом наукового видання, що враховує інтереси не лише істориків, а й лінгвістів, є нова фундаментальна публікація твору Г. Котошихіна «О России в царствование Алексея Михайловича» з коментарями А. Е. Пеннінгтон¹⁰. Ця книга, видана Оксфордським університетом, має: вступ, де подаються біографічні відомості та розповідається про діяльність Г. Котошихіна (за даними праць А. Л. Маркевича, А. Ф. Бичкова, Я. Грота, Ф. Морошкіна та опублікованих ними документів); опис рукопису з характеристикою принципів передачі тексту; відтворення російського тексту Котошихіна, який супроводжується детальним науково-довідковим апаратом — обширними коментарями, що стосуються орфографії, каліграфії і мови пам'ятки; англійський переклад; предметний покажчик; додатки (чолобитні Котошихіна, передруковані з попередніх видань А. Барсукова та А. Бичкова); бібліографію, список попередніх російських і шведського видань.

Публікація розрахована на вивчення пам'ятки не тільки як історичного джерела, а насамперед як зразка російської ділової мови другої половини XVII ст. Цьому сприяє ретельна передача мовних особливостей тексту, заново звіреного з рукописом оригіналу, що зберігається в бібліотеці Упсальського університету в Швеції. Дана обставина, зазначалося в рецензії Х. Леємінга, додає публікації особ-

⁶ Keenan E. L. The Kurbskyi — Grosnyi Apocrypha.— Cambridge Mass, 1971.— XI+271 p.

⁷ Див. про це: Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским: Археогр. обзор.— Л., 1979.— С. 251—252.

⁸ Slavonic and East European Review.— Vol. 59.— N 2.— Apr. 1981.— P. 264—271.

⁹ Prince M. M. Sheherbatov. One the Corruption of Morals in Russia / Edited and Translation with an Introduction and Notes by A. Lentin.— Cambridge Mass, 1969.— XI+338 p. Див. також: О повреждении нравов в России князя М. Щербатова и Путешествие А. Радищева: Факсимильное издание.— М., 1983.— 175 с.

¹⁰ Kotoshikhin Grigoriy. O Rossii v Carstvovanie Alekseja Mixailoviča / Text and Commentary A. E. Pennington.— Oxford, 1980.— XVI + 755 p.

ливої цінності для дослідників¹¹. Рецензент позитивно оцінив видання, відзначивши високу якість підготовки тексту джерела мовою оригіналу та вдалій переклад на англійську з урахуванням особливостей стилю Котошихіна.

У багатьох відношеннях становить інтерес документальна факсимільна публікація твору дипломата часів Петра I П. П. Шафірова «Рассуждение о причинах Свейской войны», вперше опублікованого в Петербурзі у 1717 р. російською та англійською мовами. Це джерело дає змогу під дещо незвичним кутом зору оцінити переломну подію Північної війни — Полтавську перемогу. В ньому містяться цінні відомості про пропозиції, висунуті Петром I, який мав рішучий намір закінчити війну із шведами і підписати мирний договір. Ця спроба укладення миру, важлива для з'ясування політики Росії в період Північної війни, дістала в «Рассуждении...» детальне висвітлення і документальну аргументацію.

Факсимільна публікація цього цінного джерела¹² була приурочена до 300-річчя з дня народження Петра I і 250-річчя першого видання книги Шафірова в Лондоні. Факсимільно відтворені тексти петербурзьких російського й англійського видань твору. Виходу цієї публікації в світ передувала копітка дослідницька робота в бібліотеках СРСР та інших країн. Вона дала можливість ознайомитися з рідкісними виданнями джерела, простежити історію його створення і вивчити деякі підготовчі матеріали, які були використані при написанні вступної статті та коментарів до тексту пам'ятки.

В поле зору сучасних західних публікаторів дедалі частіше потрапляють нотатки іноземних мандрівників, насамперед з країн Західної Європи, про Росію XVI—XVIII ст. Цьому сприяє доступність даного виду джерел для видавців, інтерес до вивчення взаємних контактів між представниками різних країн і культур. Показова щодо цього сама географія публікацій записок, що вийшли з-під пера іноземців: перевидання щоденника Патріка Гордона в Единбурзі (Шотландія), нотаток Й. Г. Корба в Австрії, голландського мандрівника Н. Вітзена в Нідерландах. Значний інтерес публікатори виявляють до записок англійських мандрівників Ченслера, Горсея, Флетчера, Перрі та інших авторів у Великобританії, до відомостей про мандрівку Юста Юля — в Данії¹³.

Використання дорожніх нотаток і щоденників як історичних джерел дає чимало цінних відомостей про конкретну країну, її географічні умови та історію. Інформативність джерела значно зростає, якщо науково-довідковий апарат публікації доповнює відомості про автора записок, його соціальне становище й діяльність, мету прибуття в країну та про історію написання твору. Так, Йоганн Георг Корб, що відвідав Росію в 1698 р. як секретар посольства австрійського імператора Леопольда I, залишив цікаві записки, в яких відчувається прагнення глибоко розібратися в політичній системі російського абсолютизму. Він, зокрема, розповідає про таких відомих державних діячів, як Л. К. Нарішкін, Б. О. Голицин, О. Д. Меншиков, Ф. Ю. Ромодановський, О. Г. Українцев. Видання записок Корба, яке вийшло в Австрії 1968 р. становить інтерес насамперед тим, що публікатор Герард Корб залучив із сімейного архіву чимало нових даних про діяльність і твори

¹¹ The Slavonic and East European Review.— Vol. 60.— N 1.— Jan. 1982.— P. 85—86.

¹² A Discourse concerning the just Causes of the War between Sweden and Russia, 1700—1721.— By P. P. Shafirov-vice Chancellor Russia Empire / With an Introduction by W. Butler.— Cop.— New York, 1973.— 320 p. Про видання подібного типу див.: Проблемы научного описания и факсимильного издания памятников письменности.— Л., 1981.— 264 с.

¹³ England and Russia; Comprising the Voyages of John Tradescant, the Elder, sir Villojby-Richard Chancellor, Nelson and others to the White Sea/Translated by J. Studyheig.— London, 1968.— 391 p.; Russia under Western Eyes 1517—1825/ Edited with an Introduction by A. Cross.— London, 1971.— 400 p.

дипломата¹⁴. У передмові до публікації він прямо пов'язує її необхідність із зростанням інтересу до російської історії, свідченням чого є збільшення кількості відповідних книг і досліджень, відзначає цінність свідчень Корба як джерела про петровську епоху. Появу записок цього дипломата у перекладі на німецьку мову (вперше вони були видані у Відні в 1700 р. латинською мовою) слід розцінювати як важливий факт, що дає можливість широкого використання цінної пам'ятки з історії Росії часів Петра I.

Для введення джерел до наукового обігу використовуються різні форми публікації. Щоденник російського генерала і контр-адмірала, сподвижника Петра I — Патріка Гордона, шотландця за походженням, факсимільно відтворено¹⁵ з видання 1859 р., підготовленого Д. Робертсоном в Единбурзі. Щоденник Юста Юля — посла короля Данії Фредеріка IV (він не призначався для друку, оскільки містив дуже відверте зображення світського товариства) представив датському читачеві Р. Даніельсон¹⁶.

Становлять інтерес також записки шотландця Джона Белла, який перебував на російській службі і залишив опис своєї подорожі через Росію в Іран, Китай і Туреччину¹⁷.

З джерел, що стосуються історії Росії XVI ст., особливо часто видають на Заході записки Флетчера¹⁸. Рецензент однієї з публікацій записок мандрівників Б. Урофф, відзначивши факт чотирьох перевидань цього джерела з 1964 по 1970 р., пояснює інтерес до нього тим, що Флетчер «зробив спробу дати систематичний опис і пояснення того, як Росія управлялася» в часи Івана Грозного¹⁹. Водночас в літературі відзначається певна спрощеність у розумінні та інтерпретації мандрівником тогочасної російської дійсності, що свідчить про необхідність більш глибокого джерелознавчого вивчення цієї пам'ятки.

Інтерес читачів до нотаток зарубіжних мандрівників про Росію викликає появу тематичних видань цього роду джерел. Тема «Росія очима європейців 1517—1825 рр.» винесена у заголовок книжки, що являє собою збірник фрагментів цілого ряду записок іноземних (переважно англійських) мандрівників, які побували в Росії у XVI—XIX ст.²⁰. Це популярне видання розраховане на широке коло читачів. Науково-довідковий апарат у ньому зведено до мінімуму: даються лише короткі дані про авторів уміщуваних фрагментів та вказівки на видання, покладені в основу передруку. Тексти в книжці подано за англійськими виданнями чи англійськими перекладами записок С. Герберштейна, Р. Ченслера, Д. Флетчера, Д. Горсея, Д. Перрі, А. Олеарія та багатьох інших і добре проілюстровано. Завдяки цій публікації тексти ранніх та унікальних пам'яток стали широкодоступними.

Тематичний збірник фрагментів з найважливіших творів англійських мандрівників, торговців і дипломатів — Р. Ченслера (К. Адамса), А. Дженкінсона, Т. Рендольфа, Д. Турбервілля, Д. Флетчера і Д. Горсея — про Росію XVI ст. підготували Л. Беррі та Р. Краммі²¹.

¹⁴ Korb J. G. Tagebuch der Reise nach Russland : Herausgegeben und eingeleitet von Gerhard Kord.- Graz-Austria, 1968.— 285 S.

¹⁵ Gordon P. Passages from the Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchies in the Years 1635—1699.— London; Edinburgh, 1968.— XXXVI+244 p.

¹⁶ Danielson J. Just Juls Reisc.— Kobenhavn, 1975.— 221 p.

¹⁷ A Journey from St.-Petersburg to Peking 1719—1727 by John Bell of Anternomy/ Edited with an Introduction by J. L. Stevenson.— New York, 1966.— X+248 p.

¹⁸ On the Rus Commonwealth by Giles Fletcher 1591/Edited by A. Schmidt.— New York, 1966.— XLIV+176 p.

¹⁹ Slavic Review.— Vol. 29.— N 2.— June 1970.— P. 303—304.

²⁰ Russia under Western Eyes 1517—1825/Edited by A. Cross.— London, 1971.— 400 p.

²¹ Berry L. and Crummey R. eds. Rude and Barbarous Kingdom: Russia in the Accounts of Sixteenth Century English Voyagers.— Madison, 1968.— XXIII+391 p.

Основою для публікації текстів слугували рукописи їх авторів або перші видання. Використовувалися також варіанти текстів. Видання містить історичну передмову і вступ до кожної окремої публікації джерела, наукові коментарі, покажчики і карти. Відбір документів для книги позитивно оцінені рецензентами²².

Публікації записок іноземних мандрівників про країну можна розглядати як свого роду новий історіографічний факт, як вираз потреби в культурному обміні між народами. Для прикладу можна навести записки Джона Перрі — англійського крабельного майстра, запрошеного на службу в Росію Петром I під час його поїздки в Англію. Тривалість перебування Перрі в Росії, його безпосередня участь у будівництві гроблі у Воронежі, знання російської мови, а також об'єктивність сприйняття російського життя дали талановитому автору змогу написати твір, що є цінним історичним джерелом.

Інтерес серед сучасників Перрі в Європі до подій, що відбувалися у Росії петровського часу, виявився і в тому, що його книга, зокрема в перекладах, майже одночасно з'явилася у Лондоні, Парижі, Амстердамі. Проблема перекладу, таким чином, набуває самостійного значення, оскільки без її розв'язання неможливе адекватне прочитання тексту.

Ідеальною для наукової роботи є публікація тексту джерела з паралельним перекладом, але це не завжди можливо. Питання про співвідношення тексту оригіналу та різних його перекладів має дві сторони — джерелознавчу та археографічну. Наприклад, у ряді країн повністю або в скороченому вигляді неодноразово публікувалися записки австрійського дипломата барона Сігізмунда Герберштейна, який побував у Росії в XVI ст. Лише за останні роки з'явилося не менше чотирьох публікацій цього джерела²³. Зрозумілий інтерес до нього. Історія країни, її географічні умови і шляхи сполучення, військові сили, російській судейник, посольська церемонія — все це стало об'єктом спостережень і роздумів автора. Текстологічні проблеми співвідношення ранніх видань латинського й німецького варіантів «Записок про Московію» Герберштейна (у Відні та Базелі в XVI ст.) стали предметом спеціального дослідження²⁴.

Подібні ж проблеми виникають і в зв'язку з новим виданням книжки Олеарія (А. Ельшлегера), який відвідав Росію у складі Шлезвіг-Голштинського посольства в 1633—1635 рр. і зібрав цінні відомості з історії та географії країни. Переклад на англійську мову було здійснено з другого німецького видання твору Олеарія²⁵. Укладач, який у даному випадку виступає її перекладачем, враховує досвід видання книги в різних країнах німецькою, англійською, італійською та російською мовами і висловлює ряд міркувань з приводу складностей перекладу цього твору²⁶. В їх подоланні йому допомогли відомості, почерпнуті з праць російських істориків, які вивчали це джерело (В. О. Ключевський, С. М. Середонін, С. А. Белокуров).

У новому перекладі на англійську опубліковані записки Г. Шта-

²² *Slavic Review*. Vol. 29.— N 2.— June 1970.— P. 303.

²³ Herberstein S. Notes upon Russia beings.— Translation of the Earliest account of that Country, entitled Rerum Moscovitarum Commentarii / Transl. and edited with Notes and Introd. by R. H. Major.— Vol. 1—2.— New York, 1963.— 281 p.; Herberstein S. Reise zu dem Moskovitern.— München, 1966.— 347 s.; Herberstein S. Beschreibung Moskaus der Hauptstadt in Russland / Uber Transl. und eingeleit. von B. Picar.— Graz, 1966.— 187 s.; Herberstein S. Moscovia Bearb. und herausgeb. von F. Berger.— Weimar, 1975.— 189 s.

²⁴ Leitsch W. Herbersteins Ergänzungen zu Moscovia in späteren Auflagen und die beiden zeitgenössischen Übersetzungen ins Deutsche // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.— Berlin, 1980.— Vol. 27.— S. 28—36.

²⁵ The Travels of Olearius in Seventeenth Century Russia / Translated and edited by S. Baron.— Stanford Univ. Press. California, 1967.— XIII+349 p.

²⁶ *Ibid.*— P. IX—X.

дена. Видання має передмову перекладача, археографічний вступ і англійський текст пам'ятки²⁷.

Відзначимо також перевидання записок австрійського дипломата Е. Лясоги, який здійснив у 1594 р. посольство на Запорізьку Січ і лишив цінні свідчення з історії України, особливо запорізького козацтва, кінця XVI ст.²⁸.

При вивченні записок сучасників тих чи інших періодів або подій важливо підійти до них диференційовано, з конкретно-історичних позицій. Істотним недоліком більшості з розглянутих публікацій є недостатня увага укладачів до питання про достовірність даних, які повідомляються в них. У науково-довідковому апараті читач, як правило, не знаходить необхідної інформації для критичного аналізу джерел. Тим часом такий підхід до записок іноземних авторів вкрай необхідний. Як відзначав ще В. О. Ключевський, особливість і цінність їх нотаток, полягає в тому, що вони помічають явища, які вислизують від звичного погляду²⁹. Та це достоїнство обертається недоліком там, де іноземні автори намагаються механічно застосувати свій західноєвропейський досвід для пояснення явищ російської дійсності, соціальна природа яких, можливо, інша. Засвоєна ними певна система цінностей, що склалася в період відродження, реформації та початку формування капіталістичних відносин, накладала свій відбиток на індивідуальне сприйняття іноземними мандрівниками чужої для них країни. Тому їх записки про Росію, відображаючи дипломатичні, торговельні та культурні зв'язки між країнами, передаючи враження, які вони винесли від свого перебування тут, безумовно, є хоч і цінними, але нерідко односторонніми й суб'єктивними джерелами. Вони вимагають найсерйознішої перевірки достовірності наявних там даних. Відсутність у науково-довідковому апараті багатьох публікацій необхідної інформації, яка б допомагала цьому, — серйозний недолік таких видань.

Особливу групу публікацій становлять різного роду тематичні збірники навчального характеру. Вони розраховані головним чином на викладачів і студентів, які спеціалізуються на вивченні історії Росії. Для прикладу назвемо звідну тритомну публікацію джерел, підготовлену Іельським університетом у США, яка охоплює документи російської історії з давнини до 1917 р.³⁰ Видання містить у собі фрагменти із 700 різних джерел з політичної, правової, адміністративної історії (включаючи відомості про центральне та місцеве управління, збройні сили, революційні рухи), економічної історії та історії культури й інтелектуальної думки (в тому числі дані про літературу, науку, освіту, релігію, пресу), з історії України, Білорусії, Сибіру, козацтва, неросійських народностей, а також з історії дипломатії та зовнішньої політики.

В це видання, розраховане на вивчення історії Росії в університетах, насамперед включено законодавчі акти, тексти дипломатичних договорів, а також записки мандрівників, мемуаристика. У ньому використано російські дореволюційні публікації (зокрема «Архів Юго-Западної Росії»), повний збір законів тощо. Що ж до матеріалів про народні рухи, то вони у згаданому виданні представлені мало.

Про переважну увагу укладачів тритомника до документів політичного та законодавчого характеру свідчить, наприклад, відбір ними

²⁷ Н. von Staden. The Land and Government of Muscovy.— Stanford California, 1967.— XXIII+142 p.

²⁸ Лассота Э. Путевые записки.— СПб., 1873.— 95 с.; Lassota von Steblau E. Habsburgs und Zaporozhian Cossaks: The Diary of E. Lassota 1594.— Littleton, 1975.— 144 p. Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI — первая половина XVII в.).— Днепропетровск.— 1982.— 91 с.

²⁹ Ключевский В. О. Сказания иностранцев о Московском государстве.— Пг., 1918.— 333 с.

³⁰ A Source Book: The Russian History from Early Times to 1917/Edited by G. Vernadsky.— New Haven: London, 1972.— XLV+306 p.

матеріалів з історії України доби феодалізму. Так, період XVI ст. представлений тут записками Е. Лясоти (за виданням 1866 р.) про його подорож на Запоріжжя. Ряд дипломатичних документів і законодавчих актів, уміщених у книзі, стосується такої важливої історичної події, як возз'єднання України з Росією. При цьому використано матеріали з відомих радянських видань, зокрема з книги «Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.» (К., 1965) та ін. Серед них — лист Б. Хмельницького цареві Олексію Михайловичу від 8 червня 1648 р. з проською про возз'єднання, звернення гетьмана в Москву 3 травня 1649 р. у зв'язку з посольством Ф. Вешняка. Наведено в тритомнику також універсал Б. Хмельницького від 20 вересня 1650 р.; рішення Земського собору 1 жовтня 1653 р. про прийняття України до складу Росії; повідомлення В. В. Бутурліна про ухвалу Переяславської ради 8 січня 1654 р.; документи про посольство С. Б. Зарудного і П. Тетері в Москву (березень 1654 р.); текст Андрусівського договору 1667 р. тощо.

Подібне ж завдання щодо широти охоплення подій ставили перед собою М. Раєв і Б. Дмитришин³¹. Перший опублікував документи, пов'язані з проектами політичних реформ у Росії від 1730 до 1905 р. Документальна публікація другого охоплює період історії країни з 900 по 1700 р. і являє собою підбірку фрагментів різного виду джерел («Повість відомих літ», лист Івана IV англійській королеві Єлизаветі, публіцистичні твори тощо). Науково-довідковий апарат хрестоматії складається із вступу, коротких пояснень до текстів, предметного покажчика, хронологічних таблиць і карт. Різноманітний ілюстративний матеріал надруковано в ній без дотримання наукових вимог до передачі тексту джерел.

Різноманітні відомості з нотаток і спогадів західноєвропейських мандрівників про Росію, її історію та народи, що жили в ній у XVI—XIX ст., зібрано в публікації А. Кросса³². Видавець зазначає, що матеріал для книги відбирався за найбільш ранніми, а нерідко й єдиними виданнями джерел. Ця публікація може служити свого роду довідковим посібником з рідкісних англійських видань історичних пам'яток, що стали антикварними. В ній за тематичними розділами подано найяскравіші факти, що містяться в тому чи іншому джерелі, з найважливіших питань російської історії. Варто, однак, підкреслити, що хрестоматійний тип видання не дозволив дати вичерпне уявлення про вміщені в ньому джерела. Короткий вступ і стислі коментарі до опублікованих текстів не містять їх джерелознавчої критики та ретельного наукового аналізу, який би допоміг читачам краще розібратися в чому саме полягає цінність наявних у пам'ятках даних. Та обставина, що джерела підбрані за різними, непорівнянними між собою рубриками, заважає цілісному сприйняттю як самих цих джерел, так і даних, що в них повідомляються.

Велике значення для розширення джерельної бази мають видання публіцистичних творів ряду російських авторів XVII—XVIII ст. Полемічна загостреність, яскравість форми викладу, зумовленість змісту тогочасними реальними суперечностями та ідейною боротьбою епохи роблять ці твори цінним історичним джерелом. Вивчення особистості письменників доби пізнього феодалізму, процесу їх духовного визрівання, заглиблення в патріархальні, православні релігійно-містичні уявлення та есхатологічні вірування того часу, що протистояли західним раціоналістичним, католицьким, є одним з напрямів у вивченні

³¹ Raef M. Plans for political Reforms in Imperial Russia, 1730—1905.— New Jersey, 1966.— XI+159 p.; Medieval Russia: A Source Book, 900—1700/Edited by B. Dmitryshin.— New York, 1967.— VIII+312 p.

³² Russia under Western Eues, 1517—1825/Edited with an Interpretation by A. Cross.— London, 1971.— 400 p.

культури³³, якій, на думку зарубіжних авторів, дає можливість наблизитися до розуміння «загадкової душі російського народу» та специфіки його історичного розвитку.

Цим, зокрема, викликана поява на Заході перекладів таких творів, як життя святих, джерел з історії церкви і духовного життя³⁴. Особливу увагу привертає «Життя Аввакума». Ряд публікацій цього джерела спирається на його французьке видання, підготовлене П. Паскалем³⁵, яке за джерелознавчим аналізом та археографічним оформленням вважається зразковим. У передмові до нього міститься виклад історії тексту і дається характеристика наявних видань та виявлених списків джерела, визначається дата написання і мета твору. Видавець високо оцінив історичне значення пам'ятки, яка, за його словами, має розглядатися як «джерело першорядної важливості не тільки для біографії автора і його сподвижників та історії розколу, а й для всієї історії царювання Олексія Михайловича». Не випадково «Життя Аввакума» видано в італійській «Бібліотеці класичних авторів»³⁶ відразу після аналогічного видання творів Ф. М. Достоєвського. Цим видавці ніби підкреслили інтерес до російської гуманістичної думки, яка по праву стала складовою частиною світової культури. Принагідно зазначимо, що про велику популярність твору Аввакума як джерела для вивчення російської історії за кордоном свідчать і виконані на високому науковому й художньому рівні його видання в соціалістичних країнах³⁷.

Сучасна західна історіографія виявляє значний інтерес до проблем історії держави, влади, а також до особи правителя. Могутня абсолютистська держава, автократична система правління з її типовими інструментами — бюрократією, армією і поліцією нерідко асоціюється у буржуазних дослідників з особистістю монарха, хай то буде Петро I, Катерина II чи, скажімо, Фрідріх II. Традиційне для буржуазного світогляду прагнення бачити в історії головним чином «героїв і героїчне» зумовлює підвищений інтерес до творів і мемуарів можновладців, особливо коронованих осіб та їх сподвижників. Особливість психології людей XVIII ст., як це добре показав Д. Гуїцінга на прикладі Ж. Ж. Руссо, полягала в дивному поєднанні сентиментальної екзальтації з суворим реалізмом, а інколи й певним цинізмом³⁸. Відомо, що ці риси притаманні й обширній мемуарній літературі того часу. Записки Катерини II, княгині К. Р. Дашкової, що поряд з іншими російськими джерелами XVIII ст. час від часу перевидаються на Заході³⁹, як і твори Вольтера, Дідро, Руссо чи М. М. Карамзіна, не лише не спростовують цього, а швидше підтверджують загальне правило.

Звертають на себе увагу й зарубіжні перевидання праць російських дореволюційних істориків державної школи, які є складовою частиною методологічної бази і важливим джерелом інформації сучасної буржуазної історіографії. В них зібрано й узагальнено багатий

³³ Буганов В. И., Медушевский А. Н. Американские историки о социальном психологии крестьянства России периода феодализма // История СССР.— 1986.— № 5.— С. 205—210.

³⁴ Treasury of Russia Spirituality / Compiled and edited by G. Fedotov.— New York, 1948.— 359 p.

³⁵ La vie d'archipetre Avvakum écrit par lui-meme. Traduit du vieux russe en française avec introduction et commentaire par P. Pascal.— Paris, 1938.— 316 p.

³⁶ Vita dell'archipetre Avvacum scritta de lui-stesso.— Torino, 1962.— 288 p. Див. також: Archipriest Avvacum: The Life writting by himself.— Univ. of Michigan, 1979.— X+278 p.

³⁷ Avvakum protopópa óneletirása.— Budapest, 1971.— 132 p.; Zvyot protopopa Avvakuma przez niego samego nakreslony.— Gdansk, 1972.— 357 s.

³⁸ Huizinga J. H. The Making of a Saint: The Tragicomedy of Jean-Jacques Rousseau.— London, 1976.— XVII+284 p.

³⁹ Catherin II Memoirs / Edited by D. Moroger.— London, 1955.— 301 p.; D a s h k o v a E. R. Memoirs / Translated and edited by K. Fitzloun.— London, 1958.— 322 p.; Catherin the Great. Simposium.— Prentis-Hill, 1971.— VIII+184 p.; Cronin V. Catherin, Empress of all Russia.— New York, 1978.— 349 p.

матеріал оригінальних джерел, подано їх теоретичну інтерпретацію. Перевидання творів В. О. Ключевського, П. М. Мілюкова, а також О. Є. Преснякова відбиває реальну наступність методики джерелознавчого аналізу як у давніх, так і більш нових працях⁴⁰. Взагалі добір джерел для публікацій, їх аналіз за допомогою традиційних джерелознавчих прийомів, формулювання мети видання, оцінка попередніх праць про те чи інше джерело свідчить про тісний взаємозв'язок методики (археографічні й конкретно-джерелознавчі питання) і методології (визначення завдань даної публікації та її місця в літературі з певної проблеми).

Таким чином, для сучасної зарубіжної історіографії характерне зростання інтересу до історії Росії епохи феодалізму, свідченням чого є розширення публікацій історичних джерел цього періоду. Разом з тим наявний комплекс таких публікацій відзначається неповнотою, ілюстративністю та однобічністю. Історичні пам'ятки, видані на Заході, нерідко використовуються для досягнення цілей, далеких від наукового трактування історії нашої країни. У буржуазних дослідників немає єдиного підходу до публікації джерел, загальних критеріїв об'єктивної оцінки наукового значення історичних пам'яток. Особливо відчувається недостатня увага з їх боку до джерел із соціально-економічної історії та історії класової боротьби.

А. М. МЕДУШЕВСЬКИЙ (Москва)

⁴⁰ Peter the Great. Reformer or Revolutionary? / Edit. Raefi M. - Boston, 1963. - 195 p.; Peter the Great changes Russia: Second ed. Edited and with Introd. by M. Raefi. - London, 1972. - XXIV + 199 p.

До 70-річчя Великого Жовтня

ТОРГОВІ ПРАЦІВНИКИ УКРАЇНИ МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ
(березень — жовтень 1917 р.)

П. Ю. ЛЮБАРОВ (Одеса)

У процесі формування політичної армії на чолі з пролетаріатом для рішучого штурму поміщицько-буржуазного ладу в Росії у жовтні 1917 р. більшовицька партія керувалася вказівкою В. І. Леніна, який підкреслював, що для цього робітничому класу необхідно «... зміцнити і розвинути свій союз з усіма верствами трудящої маси...»¹.

Одним із загонів трудящих, який брав участь у революційному русі в 1917 р., були працівники різних торговельних закладів, складів та контор. Переважну більшість серед них становили продавці, або, як їх раніше називали, прикажчики.

Вивчення характеру її ступеня участі торговельних працівників у революційному русі привертає увагу радянських істориків². Дальше дослідження цієї проблеми є досить актуальним, оскільки сучасні буржуазні ідеологи продовжують твердити про те, що нібито широкі трудящі маси не брали участі у Великій Жовтневій революції.

На початку 1917 р. страйкова боротьба почала набувати загально-го характеру і переростати в могутні політичні демонстрації. Швидко паростала народна революція, яка розпочалася у лютому 1917 р. В авангарді пролетаріату країни йшли петроградські робітники.

Звістку про перемогу пролетарів та революційних солдатів столиці трудящі України, у тому числі й працівники торгівлі, зустріли з великою радістю. Скрізь відбулися масові демонстрації, мітинги, збори, на яких вони вітали робітників Петрограда з перемогою.

Значний вплив на дальше формування політичної свідомості торговельних працівників мали революційні події, що розгорнулися в країні у досліджуваній період. Хоча за своїм соціально-економічним становищем більшість з них наближалася до пролетаріату, однак ця верства відрізнялася слабкою організованістю, низьким рівнем політичної свідомості. Саме тому дана категорія трудящих попала під вплив есеро-меншовицьких ідей про «революційність» Тимчасового уряду, встановлення шляхом взаємних уступок «гармонійної єдності» всіх класів суспільства. Крім того, на торговельних працівників Укра-

¹ Ленін В. І. Начерк тез 4 (17) березня 1917 року // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 1.

² Гамрецький Ю. М. Советская историография о рабочем классе и рабочем движении на Украине в 1917 г. // Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г.— М., 1964.— 360 с.; Лисецкий А. М. Большевики во главе массовых стачек.— Кишинев, 1974.— 423 с.; Булдаков В. П., Иванов А. Е., Иванова П. А., Шелохаев В. В. Борьба за массы в трех революциях в России.— М., 1981.— 302 с.; Солдатенко В. Ф. Большевики Украины в борьбе за создание политической армии социалистической революции // Великой партии отряд.— Киев, 1983.— 309 с.; Гусев К. В. О понятии «городские средние слои»: объем, содержание, структура и место в борьбе // Городские средние слои в Октябрьской революции и гражданской войне.— М., 1984.— 235 с.; Бондаренко Г. В., Шийчук В. А. К вопросу о роли и участии промежуточных городских слоев в Октябрьской революции и гражданской войне на Украине // Там же.

їни негативно впливали також українські буржуазні та дрібнобуржуазні націоналістичні партії.

Викриття ідеології її політики всіх цих партій було тим завданням, без розв'язання якого неможливо було не тільки рухати революцію далі, а і виникала реальна загроза її придушення. Розв'язання цього складного завдання взяла на себе ленінська партія.

На заклик більшовиків торговельні працівники взяли участь у виборах до Рад робітничих депутатів. Від кухарів київських трактирів та ресторанів, наприклад, до складу місцевої Ради були обрані Д. Вовк, Василюк, Колишко³. Прикажчики й конторщики торговельних закладів Катеринослава в березні обрали до Ради 2 своїх представників. Один депутат був обраний до неї від службовців лісових складів⁴. Харківські прикажчики обрали 6 депутатів, а офіціанти ресторанів, ідалень і трактирів — 2⁵. 16 березня фармацевти міста обрали своїм депутатом Стрельцова⁶. До Одеської Ради були обрані 3 представники від прикажчиків, 3 — від аптечних працівників (один з них ввійшов до складу виконкому), один — від службовців одеського відділення торговельної компанії «Зінгер»⁷.

Обираючи 25 березня своїх представників у Раду робітничих депутатів, працівники торговельних закладів Луганська та повіту наказували їм, щоб вони відстоювали завойовану пролетаріатом свободу, прислуховувалися до голосу свого старшого брата — Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, твердо стояли на сторожі інтересів трудящих, прагнули до створення демократичної республіки⁸.

Своїх представників до Рад робітничих депутатів обрали також торговельні службовці Бердичева, Юзівки, Херсона, Білої Церкви, Єлисаветграда, Фастова й інших міст та містечок⁹. В переважній більшості обрані до Рад депутати представляли партії есерів і меншовиків, під вплив яких вони попали.

Після Лютневої революції трудящі України створювали також нові та відновлювали старі професійні спілки. Відновлювали свої профспілки й торговельні працівники.

9 березня у Києві відбулись установчі збори профспілки торгово-промислових службовців Південно-Західного краю, в яких взяли участь 3 тис. чол. До середини червня у цій спілці налічувалося близько 7 тис. чол.¹⁰ 24 березня установчі збори кухарів київських ресторанів і трактирів відновили свою професійну спілку (вона створена ще в 1907 р., а потім закрита), головою якої обрали більшовика Д. С. Вовка. Її членами були 2067 чол. Деякі з них активно розповсюджували марксистську літературу. Більшовики Сазонов, Гончарова й інші очолили київську профспілку офіціантів, у якій налічувалося 2800 чол.¹¹ У квітні створюється професійна спілка робітників та службовців київських шапочних і шляпних підприємств й їх магазинів¹².

³ Швачко Д. Киев // Рабочий народного питання.— 1923.— № 6/7.— С. 84.

⁴ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 6875, оп. 1, спр. 332, арк. 17, 28 (далі—ЦДАЖР СРСР).

⁵ Пролетарій.— 1917.— № 19.

⁶ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции.— Харьков, 1957.— С. 30.

⁷ Держ. арх. Одес. області, ф. 3829, оп. 1, спр. 25, арк. 49, 50; спр. 28, арк. 11, 54; спр. 10-а, арк. 58; ф. 699, оп. 1, спр. 1, арк. 18.

⁸ Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине.— Киев, 1955.— С. 236.

⁹ Гончаренко Н. Октябрь в Донбассе.— Луганск, 1961.— С. 60—61; Великая Октябрьская социалистическая революция: Хроника событий.— М., 1957.— Т. 1.— С. 105; Борьба за власть Советов на Киевщине.— Киев, 1957.— С. 150; Жизнь фармацевта.— 1917.— № 8/9.— С. 16.

¹⁰ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине.— Киев, 1977.— С. 32; Борьба за власть Советов на Киевщине.— С. 187.

¹¹ Швачко Д. Указ. соч.— С. 84, 85; ЦДАЖР СРСР, ф. 6861, оп. 1, спр. 108, арк. 51.

¹² Голос социал-демократа.— 1917.— № 38.

23 квітня в Харкові на багатолюдних зборах було створено єдину профспілку торговельних службовців (6 тис. чол.) та професійну спілку службовців торгово-промислових і кредитних закладів¹³. Ці збори, писала більшовицька газета «Пролетарій», пройшли «досить злагожено й по-діловому». Вони ухвалили негайно запровадити 8-годинний робочий день та не допускати понаднормових робіт¹⁴. 25 березня було створено профспілку службовців трактирного і гостинного промислу, в якій до червня налічувалося 2 тис. чол.¹⁵ Активно працювали члени професійної спілки фармацевтів. Під керівництвом М. Тевелева більшовики добилися виключення з останньої захисників хазяїв та переобрання її правління¹⁶. У Харкові було організовано також профспілку кухарів. До складу центрального бюро професійних спілок ввійшли по одному представнику від кожної спілки¹⁷.

У ряді міст України профспілки були дрібними, вузькоцеховими. Так, зокрема, сталося в Одесі. Тут було створено 7 спілок торговельних працівників, які діяли окремо одна від одної¹⁸. Однією з найбільших була професійна спілка прикажчиків, що наприкінці квітня об'єдналася із профспілкою бухгалтерів і конторщиків у єдину професійну спілку торгово-промислових службовців, в якій у серпні налічувалося 4208 чол.¹⁹ Багато профспілок у місті, в тому числі й центральне бюро професійних спілок, очолювали меншовики²⁰.

Професійну спілку торговельних службовців Луганська було створено на зборах, що відбулися 23 березня. У резолюції зборів зазначалося: «Ми з обуренням відхиляємо будь-яке угодовство з буржуазією... В нас — членів професійної спілки торгово-промислових службовців, частини пролетарської сім'ї — є єдиний шлях — шлях неухильної боротьби за соціалізм... Професійні спілки повинні безповоротно з'єднати свою долю з долею повсталого пролетаріату... Хай живуть диктатура пролетаріату та влада Рад!»²¹.

19 березня на загальних зборах херсонських прикажчиків (1200 чол.) було створено профспілку торгово-промислових і конторських службовців. До її правління ввійшли більшовики В. В. Ліпшиць (голова) та Воронов²². Ця професійна спілка стала базою, на основі якої було створено центральне бюро профспілок, де більшовики мали великий вплив²³.

Керуючись рішеннями VII (Квітневої) конференції РСДРП(б), більшовики розгорнули активну роботу в профспілках торговельних

¹³ Пролетарій.— 1917.— № 28; Лисецкий А. М. Указ, соч.— С. 187.

¹⁴ Пролетарій.— 1917.— № 28.

¹⁵ Торгово-промышленная газета.— 1917.— № 117.

¹⁶ Жизнь фармацевта.— 1917.— № 8/9.— С. 8; Кушчев С. І. Боротьба більшовиків Донецько-Криворізького басейну за фабзавкомми та профспілки у 1917 р. // Наук. праці з історії КПРС.— К., 1967.— Вип. 19.— С. 26 (примітка 3).

¹⁷ Крейзель Ю. Из истории профдвижения г. Харькова в 1917 году.— Харьков, 1921.— С. 31.

¹⁸ Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР.— Киев, 1983.— С. 73. У деяких одеських профспілках налічувалося по 200—300 чол. (див.: Южный профессиональный вестник.— 1917.— № 2.— С. 14).

¹⁹ Южный профессиональный вестник.— 1917.— № 1.— С. 11.

²⁰ Столяр П. С. Більшовики Одеси в боротьбі за маси та ізоляцію угодовців у період встановлення влади Рад // Наук. праці з історії КПРС.— К., 1967.— Вип. 15.— С. 79.

²¹ Держ. арх. Ворошиловгр. області, ф. Р-176, оп. 1, спр. 20, арк. 22.

²² Изв. Херсон. Совета рабочих и военных депутатов.— 1917.— № 2; Летопись революции.— 1926.— № 2.— С. 111; ЦДАЖР СРСР, ф. 6875, оп. 1, спр. 203, арк. 2. Голова профспілки В. В. Ліпшиць пізніше був обраний делегатом III Всеросійської конференції профспілок, на якій зустрічався з В. І. Леніним. За рекомендацією Володимира Ілліча херсонські більшовики в середині вересня розірвали організаційний зв'язок з меншовиками (Летопись революции.— 1926.— № 2.— С. 111, 114); Гамрецький Ю. М. Ради робітничих і солдатських депутатів на Україні в 1917 р. // На захист! завоювань Великого Жовтня.— К., 1982.— С. 20.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 6875, оп. 1, спр. 203, арк. 3; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине.— С. 189, 237.

працівників. Вони, зокрема, спрямовували їх на шлях класової боротьби, на висування не лише економічних, а й політичних вимог. У зв'язку з цим більшовикам довелося переборювати опір меншовиків, есерів, українських буржуазних націоналістів, сіоністів, що намагалися організувати вузькоцехові професійні спілки, розколоти профрух за національними ознаками, обмежити його лише боротьбою за економічні поступки.

Більшовицькі комітети направляли своїх представників у торговельні заклади, де вони проводили дійову агітаційно-пропагандистську роботу, розповідали працівникам торгівлі про політичні події в країні, закликали їх до боротьби проти експлуататорів. Усе це відіграло важливу роль у поширенні більшовицьких ідей серед торговельних працівників, формуванні в них політичної свідомості та організованості, підвищенні їх активності у боротьбі за поліпшення свого становища. Наприклад, інтенсивну роботу в цьому напрямі проводили харківські більшовики Артем (Ф. А. Сергеев), М. Рухимович, А. Іванов, В. Межлаук й ін.²⁴

Великий вплив на працівників торгівлі справляли більшовицькі фракції, що діяли у професійних спілках, а також преса. Газета київських більшовиків «Голос социал-демократа» неодноразово друкувала звернення до прикажчиків, в одному з яких зазначалося: «... До того часу будемо погано жити, доки не буде у нас розвинута свідомість необхідності організації для класової боротьби»²⁵. Вона закликала прикажчиків вступати до лав РСДРП(б), підтримувати більшовицьку пресу матеріально, писати до неї про своє становище, боротьбу проти гноблення тощо. У фонд допомоги київській газеті до квітня прикажчики зібрали 30 крб., а в липні спілка кухарів виділила 1 500 крб. на купівлю друкарні для цього більшовицького органу²⁶.

Харківській газеті «Пролетарий» матеріально допомогли офіціанти вокзального ресторану, які внесли в її фонд 25 крб., а також спілка службовців трактирного і гостинного промислу²⁷. В фонд допомоги катеринославській газеті «Звезда» у травні надійшло від місцевих прикажчиків та працівників м'ясних крамниць 11 крб., в червні — 38 крб. від загальних зборів продавців, а у наступні місяці — 12 крб. від членів профспілки з магазину «Брати Аріст»²⁸.

Завдяки невтомній діяльності більшовицької партії торговельні працівники брали активну участь у мітингах і демонстраціях. Так, 28 травня у Харкові відбувся мітинг протесту проти засудження до каторги німецького революціонера Карла Лібкнехта, в якому взяли участь також члени профспілки службовців трактирного й гостинного промислу²⁹. З більшовицькими лозунгами «Хай живе III Інтернаціонал!», «Вся влада Радам!», «Хай живе революційна соціал-демократія!» вийшли 18 червня на демонстрацію члени харківської професійної спілки торгово-промислових службовців³⁰.

Боротьба фабрично-заводського пролетаріату за поліпшення свого становища позитивно впливала на страйковий рух торговельних працівників. Проте виступи цієї категорії трудящих часто мали стихійний характер. Вони нерідко висували суто економічні вимоги. Передові представники працівників торгівлі, які перебували під впливом більшовиків, прагнули надати страйковій боротьбі організованості. З цією метою проводилися збори, на яких розроблялися конкретні вимоги до

²⁴ Харьков в 1917 году.— Харьков, 1957.— С. 173.

²⁵ Голос социал-демократа.— 1917.— № 13.

²⁶ Там же.— № 9; Швацько Д. Указ. соч.— С. 84.

²⁷ Пролетарий.— 1917.— №№ 86, 124.

²⁸ Звезда.— 1917.— №№ 8, 27, 107, 120.

²⁹ Пролетарий.— 1917.— № 55.

³⁰ Емельянов-Сурик А. В. Харківські більшовики у Лютневій і Жовтневій революціях // Літопис революції.— 1932.— № 3/4.— С. 233.

хазяїв, а якщо останні їх відхиляли, то працівники торгівлі розпочинали страйки.

У тих Радах, де більшість становили есери та меншовики, вимоги торговельних працівників відхилялись або всіляко гальмувались, а якщо й задовольнялись, то контролю за їх дотриманням хазяями не існувало (наприклад, в Одесі)³¹. У тих містах, в яких вплив більшовиків на Ради був великим, господарі торговельних закладів змушені були встановити 8-годинний робочий день, наприклад, у Луганську, Миколаєві та ін. Боротьба торговельних працівників за 8-годинний робочий день набувала й політичного значення. Вона допомагала розкривати антинародний характер Тимчасового уряду та угодовських партій есерів і меншовиків, що відмовлялися ввести такий робочий день.

30 березня виник конфлікт між службовцями і власником київського паперового магазину «Брістоль». 4 квітня хазяїн прийняв умови, висунуті службовцями. Вони, зокрема, вимагали встановлення 8,5-годинного робочого дня, виплати при звільненні з роботи двомісячної зарплати й збільшення останньої на 33—50%³². На початку квітня страйкували прикажчики Київської торговельної фірми Карантбайвеля, 13 квітня — київські офіціанти та кухарі (2800 чол.). Останній страйк, яким керував більшовик Лесов, тривав понад місяць³³. Для його придушення Центральна рада направила міліцію. Страйк продовжувався до 27 травня і завершився перемогою його учасників, які добилися встановлення 8-годинного робочого дня, оплати праці офіціантів зарплатою (замість оплати за рахунок «чайових»), заборони приймати працівників чи звільняти їх з роботи без згоди профспілки.

В квітні страйкували працівники київських магазинів дамських шляп (по вул. В. Васильківській), прикажчики магазинів Бабушкіна (на Подолі), Мітельмана (по вул. Олександрівській) та ін. Ці страйки закінчувалися перемогою їх учасників.

17 квітня застрайкували службовці херсонських аптек. Незабаром вони добилися задоволення своїх вимог³⁴. 25 квітня припинили роботу службовці рибно-гастрономічних, ковбасних і молочних магазинів Катеринослава. Страйк тривав 5 тижнів, поки, нарешті, хазяї задовольнили економічні вимоги його учасників³⁵.

Під впливом більшовицької агітації разом з фабрично-заводськими робітниками в першотравневих демонстраціях брали участь також передові представники торговельних працівників. Організовано й з великим піднесенням пройшла, зокрема, демонстрація у Києві, в якій ішли колонії від усіх профспілок міста³⁶. У першотравневій демонстрації в Одесі взяли участь близько 300 тис. чол., серед яких були прикажчики, офіціанти, фармацевти та ін.³⁷

Після святкування 1 Травня більшовики України розгорнули кампанію за переобрання Рад робітничих депутатів, посилення боротьби пролетаріату проти політики Тимчасового уряду. Завдяки невтомній діяльності більшовицької партії навесні й влітку відбулися масові страйки торговельних працівників. У страйковий рух включалася все нові та нові заgonи цієї категорії трудящих.

19 травня в Києві застрайкували прикажчики магазинів Коваліна, висунувши ряд економічних вимог. Вони страйкували разом з робітниками шляпної фабрики Ердрейх і продавцями його ж магазинів. Хазяї всіляко намагалися придушити страйк, але це їм зробити не вда-

³¹ Держ. арх. Одес. області, ф. 3829, оп. 1, спр. 24, арк. 81.

³² Голос социал-демократа.— 1917.— № 11.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 6861, оп. 1, спр. 108, арк. 21—22, 104—105.

³⁴ Победа Советской власти на Херсонщине.—Херсон, 1957.—С. 325.

³⁵ Звезда.— 1917.— №№ 6, 22.

³⁶ 1917 год на Киевщине: Хроника событий.— С. 42.

³⁷ От Февраля к Октябрю.— М., 1957.— С. 21.

лося. Його учасники стійко трималися близько трьох місяців, змусивши Конопліна піти на поступки³⁸.

У травні відбулися страйки торговельних працівників Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Полтави, Сум, Переяслава, Балти, Житомира та інших міст³⁹. Широкий розмах страйкового руху свідчив про зростання політичної свідомості трудящих мас.

Після розгрому демонстрації в Петрограді 3 липня 1917 р. буржуазія перейшла до відкритого наступу проти трудящих, у тому числі й працівників торгівлі. Розгорнулася політика локаутів, посилювалося переслідування активних учасників революційного руху, проводилася наклепницька кампанія проти профспілок, особливо проти тих, якими керували більшовики, або які перебували під їх впливом.

Проте, незважаючи на це, пролетаріат починав страйкову боротьбу, до якої приєдналися і торговельні працівники. Профспілки останніх, за прикладом промислових робітників, почали організованіше готувати страйки, послалили боротьбу з штрейкбрехерами. У Києві в липні застрайкували службовці мануфактурних магазинів Хаскеліса та Шварцмана, які незабаром добилися задоволення своїх економічних вимог⁴⁰. У серпні страйкували працівники книжкових, нотних, музичних і оптових тютюнових магазинів на Подолі⁴¹. Організовано пройшов страйк 700 кухарів та кухонних робітників київських ресторанів і трактирів⁴². У липні відбулися страйки прикажчиків катеринославських магазинів Прудкіна, Канєвського й Рєвзона-Бутоми⁴³. Всі ці страйки закінчувалися успішно для їх учасників.

17 липня застрайкували службовці луганських аптек. Цей страйк розпочався за рішенням профспілки фармацевтів. Вимоги страйкарів були мінімальними, але власники аптек не хотіли їх задовольняти. Тоді спілка передала цю справу на розгляд центральної примірної камери. Відбулося її спеціальне засідання, на якому розглядалися вимоги страйкуючих⁴⁴. Від власників аптек зажадали протягом трьох днів дати відповідь фармацевтам, і вони були змушені капітулювати. В липні страйкували й фармацевти одеських аптек, офіціанти полтавських трактирів, ресторанів та буфетів, які висували економічні вимоги⁴⁵. Катеринославські фармацевти виступили проти підняття хазяями аптек цін на ліки на 100%. Вони розгорнули боротьбу за муніципалізацію всього аптечного господарства. Їх підтримали трудящі маси і більшовики⁴⁶.

Посилення революціонування народних мас, усвідомлення ними загрози для революції, яку неминуче породжувала угодовська політика есерів і меншовиків, було пов'язане з державною нарадою у Москві в серпні 1917 р., особливо з подіями навколо корніловського заколоту.

Хоча есеро-меншовицька більшість членів Київської Ради робітничих депутатів виступила проти пропозиції центрального бюро профспілок оголосити 12 серпня страйк протесту проти цієї наради, однак

³⁸ Голос соціал-демократа.— 1917.— № 88; Брагинский И. Киевский Совет рабочих депутатов // Летопись революци.— 1929.— № 2.— С. 54.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 6861, оп. 1, спр. 108, арк. 4; спр. 116, арк. 2; Пролетарій.— 1917.— №№ 59, 67; Новополін Г., Бронштейн И. Очерки развития профессионального движения на Днепропетровщине.— Днепропетровск, 1927.— С. 17; Голос соціал-демократа.— 1917.— № 53; Боротьба за владу Рад на Поділлі.— Хмельницький, 1957.— С. 73.

⁴⁰ Знамя труда.— 1917.— №№ 89, 96; Голос соціал-демократа.— 1917.— № 74.

⁴¹ Киев. мысль.— 1917.— № 189; 1917 год на Киевщине: Хроника событий.— С. 185, 205.

⁴² ЦДАЖР СРСР, ф. 6861, оп. 1, спр. 108, арк. 105.

⁴³ Звезда.— 1917.— №№ 34, 40, 47.

⁴⁴ Донецк. пролетарій.— 1917.— № 30, 31.

⁴⁵ Держ. арх. Одес. області, ф. 3829, оп. 1, спр. 22, арк. 52—52 зв., 163; Голос соціал-демократа.— 1917.— № 81.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 6872, оп. 1, спр. 346, арк. 1 зв.; Жизнь фармацевта.— 1917.— № 8—9.— С. 9.

на заклик більшовиків страйк усе ж відбувся. У ньому взяли участь близько 22 тис. київських робітників, до яких приєдналися й кухарі багатьох ресторанів⁴⁷. Подібні страйки пройшли в Харкові, Катеринославі, Полтаві та Луганську.

Розгром корніловської контрреволюції сприяв зростанню авторитету більшовицької партії серед трудящих мас, зокрема, на Лівобережній Україні й у Києві. Саме тут, як відомо, зосереджувалася велика кількість пролетаріату, під впливом політичної боротьби якого відбувався процес посилення поляризації міських непролетарських і напівпролетарських трудящих мас⁴⁸, у тому числі й торговельних працівників. Передові, більш свідомі представники цього загалу трудящих посилювали свою боротьбу проти експлуататорів, тісніше з'єднувалися навколо робітничого класу та його партії. Про це свідчать численні кореспонденції більшовицької преси. Так, з Катеринослава повідомляли в газету «Рабочий путь»: «У зв'язку з корніловщиною вплив нашої партії дуже зріс. Широкі маси відвертаються остаточно від меншовиків й есерів»⁴⁹. На спеціальному засіданні Київської Ради робітничих депутатів з членами правління всіх профспілок 29 серпня було прийнято резолюцію більшовиків, яка закликала трудящих до захисту революції, а також вимагала звільнення всіх заарештованих інтернаціоналістів та припинення репресій проти більшовиків⁵⁰. Посилення впливу більшовиків на торговельних працівників (як і загалом на середні міські трудящі маси) відзначалося на Київській загальноміській конференції РСДРП(б), а також на зборах Юзівської, Миколаївської та інших партійних організацій України⁵¹.

Восени зріс розмах страйкового руху торговельних працівників. Вони дедалі активніше й організованіше брали участь у страйковій боротьбі, спрямованій на поліпшення свого економічного становища. Хоча в ході страйків окремі колективи працівників торгівлі добивалися незначного збільшення заробітної плати, однак це істотно не поліпшувало їх становища. Швидко наростала господарська розруха, посилювалися локауты як засіб для придушення нової революційної хвилі.

Широкого розмаху набула боротьба за укладення колективних договорів з хазяями. Так, після того як власники аптек відмовилися підписати такий договір, фармацевти та інші службовці 25 київських аптек 10 жовтня розпочали страйк. Керував ним страйкком. 23 жовтня Київська Рада робітничих депутатів виділила у розпорядження останнього загін червоногвардійців для боротьби проти штрейкбрехерів⁵².

Не бажаючи задовольнити вимогу Ради про укладення договору з працівниками аптек, власники останніх звернулися за допомогою до Центральної ради. Розв'язання цього питання затягнулося. І тільки після перемоги соціалістичної революції його було вирішено на користь трудящих. Страйки фармацевтів відбулися також у Катеринославі, Одесі й інших містах України⁵³. Наприкінці жовтня київські офіціанти та кухарі підтримали оголошенні більшовиками і центральним бюро

⁴⁷ Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в Октябрьській революції.— Київ, 1980.— С. 158; ЦДАЖР СРСР, ф. 6935, оп. 6, спр. 17, арк. 324.

⁴⁸ Бондаренко Г. В., Шийчук В. А. Указ. соч.— С. 140.

⁴⁹ Рабочий путь.— 1917.— № 10.

⁵⁰ 1917 год на Киевщине: Хроника событий.— С. 225.

⁵¹ Солдатенко В. Ф., Полохало В. І. Боротьба більшовиків України за середні верстви міського населення як резерв соціалістичної революції // Укр. іст. журн.— 1977.— № 2.— С. 27.

⁵² Попов С. Т. Жовтневе збройне повстання робітників і солдатів у Києві за встановлення Радянської влади // Праці Київ. держ. іст. музею.— К., 1958.— Вип. 1.— С. 10; 1917 год на Киевщине: Хроника событий.— С. 306.

⁵³ Великая Октябрьская социалистическая революция: Хроника событий.— М., 1961.— Т. 4.— С. 352. З березня по жовтень 1917 р. в Одесі відбулося 70 страйків прикажчиків (Антошкин Д. Професіональне движение служащих.— М., 1927.— С. 80).

профспілок загальний страйк з переходом його в боротьбу за встановлення у Києві Радянської влади⁵⁴.

Перехід трудящих мас на бік ленінської партії (особливо це проявилось в більшовизації Рад Петрограда, Москви, Києва, Луганська й інших міст країни) дало можливість її Центральному Комітету на своїх зборах 10 жовтня прийняти історичне рішення про підготовку збройного повстання. У зв'язку з цим було збільшено чисельність озброєних загонів червоногвардійців. У деяких містах у них брали участь і працівники торгівлі. В Харкові одним з перших командирів Червоної гвардії був член міського комітету РСДРП(б) М. С. Данилевський — прикажчик оптової торгової фірми⁵⁵. У Луганську всі магазини (особливо продовольчі) були взяті під контроль, щоб хазяї не ховали товари або не продавали їх за спекулятивними цінами. Товар відпускали лише з відома спеціальної комісії, очолюваної більшовиками. До неї входили й прикажчики⁵⁶.

Під час збройного повстання в Києві профспілки офіціантів та кухарів створили свої червоногвардійські дружини. До складу дружини офіціантів входили близько 200 чол., а дружини кухарів — 46 чол.⁵⁷, у тому числі й жінки. Протягом двох тижнів вони вели бої на Печерську, в «Арсеналі» та у понтонних казармах проти юнкерів й інших захисників Центральної ради. Зокрема, в цих боях брали активну участь очолювані більшовиками кухарі Баранов, Г. Легкий, Д. Вовк, Михайлюк, М. Огородников, В. Медущенко, Байков, Давидов й ін.⁵⁸

Таким чином, аналіз участі працівників торговельних підприємств України у революційному русі в березні — жовтні 1917 р. свідчить про те, що під впливом політичних страйків промислового пролетаріату, активізації діяльності більшовицьких організацій, їх преси та фракцій у профспілках революційна боротьба цієї категорії трудящих почала набувати більшої організованості, політичної спрямованості. У багатьох містах виникали профспілки працівників торгівлі, за допомогою яких розгорталася боротьба проти експлуататорів. Помітно зростала чисельність тих, які усвідомили спільність своїх інтересів з інтересами робітничого класу, необхідність спільних дій з ними проти влади капіталу, за перехід до соціалістичної революції.

⁵⁴ Швачко Д. Указ. соч.— С. 84.

⁵⁵ Эрде Д. И. Харьковский «Пролетарий» // Харьков в 1917 году.— С. 140—141 (Данилевський загинув в 1920 р., борючись у рядах Червоної Армії проти білополяків.— Там же).

⁵⁶ Держ. арх. Ворошиловгр. області, ф. 2761, оп. 1, спр. 137, арк. 35 зв. — 36; Гончаренко Н. Указ. соч.— С. 105.

⁵⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 6861, оп. 1, спр. 26, арк. 75; спр. 108, арк. 75.

⁵⁸ Швачко Д. Указ. соч.— С. 85.

ЗДІЙСНЕННЯ БІЛЬШОВИКАМИ УКРАЇНИ ЛЕНІНСЬКОЇ ТАКТИКИ ЩОДО ЛІВИХ ЕСЕРІВ У ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

П. О. ВАЛІГУРСЬКИЙ (Одеса)

Останнім часом радянські історики багато зробили для висвітлення досвіду політичного керівництва ленінської партії масами в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Водночас вони досліджували хід боротьби більшовиків проти їх дрібнобуржуазних противників, за залучення мас на свій бік.

Цей аспект проблеми вже певною мірою розкрито на загальноросійському матеріалі в першій книзі III тому «Історії КПСС», фундаментальних монографіях І. І. Мінца, К. В. Гусева, Н. М. Якупова, Л. М. Спіріна, Х. М. Астрахана, М. В. Рубана, П. І. Соболевої, узагальнюючій праці з історії непролетарських партій Росії¹, що дало можливість виявити загальні закономірності партійно-політичної боротьби на етапі соціалістичної революції і сприяло успішному дослідженню даного питання в рамках національних регіонів, у тому числі на Україні.

Боротьба більшовиків України проти дрібнобуржуазних партій, за залучення мас на свій бік у період підготовки і проведення Великого Жовтня належним чином висвітлена в «Нарисах історії Комуністичної партії України», нарисах історії обласних парторганізацій, узагальнюючих працях з історії соціалістичної революції на Україні². Видано також ряд книг і опубліковано чимало статей, безпосередньо присвячених цій темі³. Однак деякі аспекти проблеми висвітлено ще недостатньо. До них, на нашу думку, відноситься боротьба більшовиків України за залучення лівих елементів есерівської партії на бік революції, об'єднання всіх революційно-демократичних сил. Автор даного повідомлення прагнув показати основні етапи боротьби більшовицьких організацій України проти ідеології й угодовської політики російських есерів, за залучення лівого крила цієї партії на бік робітничого класу на етапі соціалістичної революції.

Після перемоги Лютневої революції розпочався новий етап — етап переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. В. І. Ленін глибоко проаналізував характер і своєрідність Лютневої революції, дав оцінку її рушійних сил і виробив новий стратегічний курс партії — курс на перемогу соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату.

Процес ідейно-політичного і організаційного згуртування партії навколо В. І. Леніна завершила VII (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), рішення якої стали програмою діяльності більшо-

¹ История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти т.— М., 1967.— Т. 3, кн. I.— 607 с.; Миц И. И. История Великого Октября. В 3-х т.— М., 1967—1969; Гусев К. В. Крах партии левых эсеров.— М., 1963.— 269 с.; Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции.— М., 1975.— 383 с.; Якупов Н. М. Борьба за армию в 1917 году.— М., 1975.— 294 с.; Спирин Л. М. Классы и партии в гражданской войне в России (1917—1920 гг.).— М., 1968.— 438 с.; Астрахан Х. М. Большевики и их политические противники в 1917 году.— Л., 1973.— 456 с.; Рубан Н. В. Октябрьская революция и крах меньшевизма. Март 1917—1918 гг.— М., 1968.— 399 с.; Соболева П. И. Октябрьская революция и крах соглашателей.— М., 1968.— 352 с.; Непролетарские партии России: Уроки истории.— М., 1984.— 566 с.; та ін.

² Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. В 2 т.— К., 1967.— Т. 1.— 391 с.; Т. 2.— 462 с.; Короливський С. М., Рубач М. А., Супруненко Н. И. Победа Советской власти на Украине.— М., 1967.— 580 с.; В авангарді революційних мас: Більшовики на чолі народних мас України в Жовтневій революції.— К., 1977.— 205 с.; В боротьбі за владу Советов на Україні: Из истории борьбы большевистских организаций за завоевание и укрепление Советской власти на Украине.— К., 1977.— 347 с.; та ін.

³ Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції.— К., 1974.— 143 с.; Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— К., 1978.— 315 с.; Ветров Р. И. Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине.— Харьков, 1983.— 145 с.; Курас И. Ф. Из опыта борьбы большевиков Украины против украинских мелкобуржуазных партий накануне Великого Октября // Непролетарские партии России в 1917 году и в годы гражданской войны.— М., 1980.— С. 39—54; Гамрецький Ю. М. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні // Укр. іст. журн.— 1976.— № 12.— С. 74—81; Тригуб П. М. Боротьба більшовиків України за ізоляцію дрібнобуржуазних партій в Радах в період тріумфального ходу Радянської влади // Наук. праці з історії КПРС.— К., 1975.— Вип. 78.— С. 72—76; Ветров Р. И. Борьба большевиков Украины против идеологии и политики эсеров (март—декабрь 1917 г.) // Науч. труды по истории КПСС.— К., 1985.— Вып. 137.— С. 66—73.

вицьких організацій. В умовах двовладдя і підтримки лідерами дрібнобуржуазних партій Тимчасового уряду конференція висунула такі завдання: перехід усієї влади до рук Рад, негайне завершення війни і підписання демократичного миру, конфіскація поміщицької і націоналізація всієї землі, передача її селянству, встановлення 8-годинного робочого дня і робітничого контролю над виробництвом і розподілом товарів, націоналізація банків і великих синдикатів, надання націям права на самовизнання аж до утворення самостійної держави і т. д. У резолюції «Про об'єднання інтернаціоналістів проти дрібнобуржуазного оборонського блоку», прийнятій делегатами конференції, вказувалося на неможливість об'єднання з партіями і групами, які проводили політику підтримки Тимчасового уряду і «революційного оборонства». Водночас у ній наголошувалося на необхідності зближення з групами, які перебували на інтернаціоналістських позиціях, виступали проти угодовської політики та дрібнобуржуазної зради соціалізму⁴.

Така тактика більшовиків була спрямована на розвал коаліції великої і дрібної буржуазії, ізоляцію партій останньої від народних мас. Разом з тим РСДРП(б) не виключала можливості досягнення компромісної угоди з своїми «найближчими» противниками — меншовиками та есерами за умови їх повного розриву з буржуазією⁵.

«Завдання справді революційної партії,— писав В. І. Ленін,— не в тому, щоб проголосити неможливою відмову від будь-яких компромісів, а в тому, щоб *через усі компроміси*, оскільки вони неминучі, вміти провести вірність своїм принципам, своєму класові, своєму революційному завданню...»⁶.

Озброєні рішеннями Квітневої конференції, розвінчуючи опортуністичні погляди окремих своїх членів, більшовицькі організації України розгорнули титанічну ідейно-політичну й організаторську роботу в масах під лозунгами «Вся влада Радам!», «Мир — народам!», «Земля — селянству!», «Робітникам — 8-годинний робочий день!». Висунуті ними чіткі вимоги до Тимчасового уряду з усіх політичних і соціально-економічних питань, їх неспримирена боротьба за інтереси трудящих сприяли зростанню авторитету і впливу більшовицької партії. Вже навесні—влітку 1917 р. тисячі робітників і селян України виступали під лозунгами більшовиків за підписання демократичного миру, негайну передачу землі селянству⁷.

В той же час більшість есерівських організацій України підтримували курс ЦК їх партії на співробітництво з буржуазією, продовження імперіалістичної війни. Так, Катеринославська губернска конференція соціалістів-революціонерів, яка відбулася в березні 1917 р., закликала трудящих «підтримувати боротьбу Тимчасового уряду зі старим порядком за встановлення нового»⁸. Аналогічної позиції дотримувалися керівники есерівських організацій Київщини, Донбасу, Криму, Південно-Західного і Румунського фронтів, багатьох інших районів України. Навіть харківські соціалісти-революціонери, лідер яких — В. Алгасов на III з'їзді партії виступав проти співробітництва з буржуазією, проти продовження імперіалістичної війни, за негайний перехід землі в руки селянства, з ряду питань підтримували лінію ЦК партії. Зокрема, газета «Земля и воля» (орган Харківського комітету партії соціалі-

⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 1.— С. 435.

⁵ Непролетарские партии России: Уроки истории.— С. 264.

⁶ Ленін В. І. Про компроміси // Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 127.

⁷ Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— С. 182; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 71, оп. 15, спр. 212, арк. 6; ЦДАЖР СРСР, ф. 1788, оп. 2, спр. 150, арк. 1 зв.

⁸ Бюллетени Екатеринославского временного исполнительного комитета общественных, рабочих и солдатских организаций.— 1917.— 23 марта.

стів-революціонерів) надрукувала кілька статей, автори яких засуджували братання на фронті і захоплення селянами поміщицької землі⁹.

Така політика есерів, які мали тоді значний вплив серед селянства, солдатів, дрібнобуржуазних прошарків міста і частини робітників, істотно перешкоджала розвитку революції. Ось чому одним з основних завдань більшовицької партії В. І. Ленін вважав роботу «... критики, роз'яснення помилок дрібнобуржуазних партій с.-р і с.-д ..., звільнення пролетаріату із «загального» дрібнобуржуазного чаду»¹⁰.

Втілюючи в життя ленінські вказівки, на численних мітингах і зборах, у газетах і листівках, Радах і солдатських комітетах більшовики України переконливо показували, що есери захищають інтереси буржуазії, а не трудящих мас. Наприклад, на зборах робітників станції Гуково Катеринославської залізниці більшовик В. Ковальов довів хибність позиції есера А. Львова, який закликав підтримати політику Тимчасового уряду щодо продовження імперіалістичної війни. Всі намагання есерів створити тут організацію зазнали цілковитого краху¹¹. Успіхи більшовицьких організацій у справі викриття ідеології і політики есерів змушені були визнати навіть лідери дрібнобуржуазних партій¹².

Борючись проти угодовської політики цих партій, більшовики України разом з тим враховували їх соціально-політичну неоднорідність. Адже одночасно з скочуванням лідерів правого крила есерів на позиції буржуазії, в «помийну яму контрреволюції», посилювалася ліва опозиція.

Ліві есери, як і раніше, негативно ставилися до диктатури пролетаріату, не визнавали керівної ролі робітничого класу і вважали селянство рушійною силою побудови соціалізму. Все це давало підстави В. І. Леніну вважати їх вірними охоронцями вчення, програми і вимог соціалістів-революціонерів¹³. Незважаючи на те, що ліві есери були принциповими противниками марксизму, в ході політичної боротьби їх демократичні вимоги об'єктивно наближалися до загальнодемократичних лозунгів більшовиків. Виступи лівих есерів проти коаліції з буржуазією, за підписання демократичного миру і негайне припинення війни створювали основу для їх співробітництва з більшовиками. «Бути проти коаліції,— вказував В. І. Ленін,— це значить *на ділі* йти за більшовиками»¹⁴. Тому вождь більшовицької партії, виступаючи за об'єднання в єдиний антиімперіалістичний потік усіх революційно-демократичних сил, підкреслював, що з представниками дрібної буржуазії, «... які на ділі поривають з революційним оборонством і підтримкою Тимчасового уряду, бажано всіляко підтримувати зближення і взаємознайомилення на ґрунті практичної роботи...»¹⁵. Більшовицькі організації України враховували ці обставини для залучення лівих есерів на бік соціалістичної революції.

Найбільшим впливом і авторитетом серед лівоесерівських течій на Україні користувалися ліві соціалісти-революціонери Харкова. Вони виступили проти коаліції з буржуазією, засудили участь міністрів-соціалістів у Тимчасовому уряді, підготовку російської армії до наступу. Їх лідери уже з середини червня відкрито підтримували право селян розпоряджатися поміщицькою землею ще до Установчих зборів, вима-

⁹ Земля и воля (Харьков).— 1917.— 31 мая; 1 июня.

¹⁰ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції: (Проект платформи пролетарської партії) // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 153.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 71, оп. 15, спр. 175, арк. 4 зв., 8.

¹² Соціаліст-революціонер (Київ).— 1917.— 13 люля.

¹³ Див.: Ленін В. І. Проект відозви другого Всеросійського з'їзду Рад селянських депутатів до селянства // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 146.

¹⁴ Ленін В. І. Лист до товаришів // Там же.— Т. 34.— С. 379.

¹⁵ Ленін В. І. Резолюція про комунальні вибори: Петроградська загальноміська конференція РСДРП 14—22 квіт. (27 квіт.— 5 трав.) 1917 р. // Там же.— Т. 31.— С. 246—247.

гали негайно надати автономію Україні¹⁶. Ліві соціалісти-революціонери Харкова засудили контрреволюційну позицію Тимчасового уряду в липневі дні і визнали, що після цих подій влада фактично перейшла до рук буржуазії¹⁷.

Сильними були позиції лівих есерів в Одеській організації РПСР. Вони характеризували угодовські рішення III з'їзду партії як помилкові й опортуністичні, підтримали більшовицьку оцінку липневих подій¹⁸. З кінця травня активізувалася діяльність лівих есерів у Полтавській організації, яка засудила рішення Тимчасового уряду про підготовку армії до наступу і продовження війни¹⁹.

Важливими етапами на шляху формування лівого крила в есерівських організаціях України стали липневі події і розгром корніловського заклоту. Політичний досвід мас, набутий у цей період, дав їм можливість розпізнати справжню суть кожної партії, її політики. Робітники, селяни і солдати, які раніше підтримували есерів, переконувалися в зраді ними інтересів народних мас і переходили на бік більшовиків. Щоб повністю не втратити авторитет серед трудящих, ліві есери змушені були посилити протидію правочентристському крилу партії. Влітку—на початку осені 1917 р. вони на повний голос заявили про себе в Київській, Чернігівській, Сумській, Конотопській, Кременчузькій, Ренійській та інших організаціях, на Південно-Західному та Румунському фронтах.

За таких умов більшовики України, виконуючи настанови VI з'їзду партії, посилили боротьбу за залучення лівих есерів на бік соціалістичної революції. Так, більшовики Києва у вересні прийняли резолюцію, в якій підкреслювалося, що партія пролетаріату повинна сприяти відкритому розриву з політикою Тимчасового уряду тих дрібнобуржуазних партій, що стали на шлях боротьби з контрреволюцією²⁰.

На засіданнях Рад, у міських думах, фабзавкомках і профспілках представники більшовиків уміло використовували критичні виступи есерів щодо політики своєї партії, її ЦК. Більшовикам було важливо нейтралізувати хитання лівих есерів. Для цього їм роз'яснювалася політика РСДРП(б), викривалася їх непослідовність. Член більшовицької партії А. Христов, наприклад, на нараді Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів Одеського округу відкрито запропонував лівим есерам голосувати за резолюції, внесені більшовиками, пояснюючи, що тільки так вони зможуть сприяти справі революції²¹. На сторінках більшовицьких газет друкувалися статті, автори яких схвалювали виступи лівих есерів проти політики оборонства і соціалшовінізму, публікували умови співробітництва більшовиків і лівих соціалістів-революціонерів²².

Така тактика сприяла організації спільних акцій більшовиків та лівих есерів проти контрреволюції. Влітку і на початку осені 1917 р. вони нерідко вносили спільні резолюції в Радах, підтримували контакти в органах міського самоврядування тощо. Однак це були лише поодинокі факти співробітництва більшовиків і лівих есерів, а не широкомасштабний блок двох партій, створити який пропонував В. І. Ленін напередодні Жовтневого збройного повстання²³. Таке становище пояснювалося небажанням лідерів лівоесерівських груп України рішу-

¹⁶ Земля и воля (Харьков).— 1917.— 14 июня.

¹⁷ Там же.— 26 июля.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 18, арк. 13 зв.

¹⁹ Земля и воля (Харьков).— 1917.— 24 мая.

²⁰ Переписка ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями. Март—октябрь 1917 года: Сб. документов.— М., 1957.— С. 190.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 5, арк. 31 зв.

²² Голос пролетарія (Одесса).— 1917.— 8 сент.; Звезда (Екатеринослав).— 1917.— 25 июня; Голос социал-демократа (Киев).— 1917.— 29 июня.

²³ Див.: Ленін В. І. Лист голові обласного комітету армії, флоту і робітників Фінляндії І. Т. Смілзі // Повне зібр. творів.— Т. 34—С. 252.

че порвати з керівництвом своєї партії і перейти на шлях безкомпромісної боротьби проти буржуазії.

В умовах, коли на Україні ще не відбулося остаточного перерозподілу класових і політичних сил на користь соціалістичної революції, коли значна частина трудящих ще вірила лідерам дрібнобуржуазних і націоналістичних партій, керівники лівих есерів сподівалися зберегти свій вплив у масах шляхом об'єднання всіх течій дрібнобуржуазної демократії, відмежування від найбільш одіозних, контрреволюційних представників буржуазії. Цікаву оцінку «лівизни» есерівських організацій Одеси і Києва дав уповноважений ЦК РПСР, який зазначив, що ці організації для ЦК небезнадійні²⁴.

Позиція лівих есерів України не сприяла встановленню їх тісного співробітництва з більшовиками. А в деяких районах ліві соціаліст-революціонери свідомо відводили собі роль основних противників більшовиків у боротьбі за маси. Так, харківські ліві есери, вітаючи зміцнення лівої опозиції в Київській організації, висловлювали надію, що зможуть успішніше й ефективніше боротися з більшовиками, ніж правоцентристське крило²⁵.

Переломним моментом у формуванні блоку більшовиків і лівих есерів України стали перемога Жовтневого збройного повстання в Петрограді і триумфальна хода Радянської влади. В той час ліві есери опинилися в ситуації, про яку В. І. Ленін писав ще на початку вересня 1917 р. У статті «Про компроміси», характеризуючи позицію представників лівих груп дрібнобуржуазних партій, вождь більшовиків підкреслював, що вони твердять: «Я не піду агітувати за Комуни, не можу наперед обіцяти битися в її рядах, як зробить кожний більшовик, але я повинен все ж сказати, що коли Комуна, *всупереч* моїм зусиллям, спалахне, я швидше допоможу її захисникам, ніж її противникам...»²⁶.

Розвиток подій вимагав чітко визначити позицію — захищати інтереси трудящих можна було лише пліч-о-пліч з більшовиками. Платформа співробітництва більшовиків і лівих есерів містилася в резолюції більшовицької фракції ВЦВК, обраного II з'їздом Рад, від 1 листопада 1917 р. Вона включала в основному такі пункти: визнання програми Радянського уряду, викладеної в декретах про мир, землю і проектах декретів про робітничий контроль; визнання Всеросійського з'їзду Рад з участю селян єдиним органом влади; відповідальність уряду перед ВЦВК, обраним II з'їздом Рад; визнання необхідності рішучої боротьби з контрреволюцією²⁷. На Україні, де контрреволюційні сили концентрувалися навколо Центральної ради, ставлення до неї та оцінка її діяльності визначали ступінь підтримки політики Радянської влади. З лівими есерами, які підтримали політику РНК і засудили буржуазну суть Центральної ради, більшовики встановили контакти, що сприяло розширенню соціальної бази Радянської влади.

В листопаді — грудні 1917 р. більшовикам вдалося залучити на бік революції більшість лівоесерівських груп України. Так, у грудні виник блок більшовиків і лівих есерів Одеси²⁸, в листопаді більшість лівих соціалістів-революціонерів Донбасу підтримували більшовиків²⁹. За неповними даними, більшовики і ліві есери співробітничали в 34 ВРК Південно-Західного та Румунського фронтів³⁰, багатьох Радах.

²⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 274, оп. 1, спр. 26, арк. 178.

²⁵ Земля и воля (Харьков).— 1917.— 9 авг.

²⁶ Ленін В. І. Про компроміси // Повне зібр. творів.— Т. 34.— С. 132.

²⁷ Пролетарская мысль (Киев).— 1917.— 5, 7 нояб.; Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918).— К., 1962.— С. 476—477.

²⁸ Голос пролетаря (Одесса).— 1917.— 9 дек.

²⁹ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти.— С. 323.

³⁰ Ткачук А. Г. Військово-революційні комітети на Південно-Західному та Румунському фронтах // Укр. іст. журн.— 1966.— № 5.— С. 68—75.

Нелегко склалися відносини більшовиків з лівими есерами Харкова. Керівники цієї лівоесерівської організації негативно ставилися до збройної боротьби проти Центральної ради, дій РНК, спрямованих на ліквідацію націоналістичної контрреволюції. Вони твердили, що боротьба з Центральною радою — не класова, а боротьба між двома владами, які спираються на підтримку народних мас. Тому ліві есери повинні утримуватися від участі в ній³¹. На противагу позиції керівництва організації її рядові члени вітали проголошення Радянської влади і висловлювали готовність боротися проти військ Центральної ради. Її політику засуджували, наприклад, Петипініська районна конференція соціалістів-революціонерів Харкова, інші групи³². Під їх тиском лідери харківських лівих есерів змушені були взяти участь у роботі I Всеукраїнського з'їзду Рад, ввійти до очолюваного більшовиками ВРК, який встановив на початку грудня в місті Радянську владу.

На I Всеукраїнському з'їзді Рад, який проголосив утворення Української Радянської Республіки, ліві есери ввійшли до складу ЦВК і уряду Радянської України.

Деякі ліві есери вступали до лав Червоної гвардії, Червоного козацтва і зі зброєю в руках боролися проти каледінської контрреволюції та військ Центральної ради.

Однак навіть після укладення блоку з більшовиками ліві есери, що представляли інтереси дрібної буржуазії, з ряду питань дотримувалися консервативних поглядів. Так, ліві есери Одеси і Харкова виступили проти розпуску контрреволюційних міських дум, закриття буржуазних газет, арешту контрреволюціонерів. Нерідко ліві есери разом з представниками контрреволюційних партій звинувачували більшовиків у терорі і репресіях, намаганні перешкодити скликанню Установчих зборів. Більшовикам доводилося докладати чимало зусиль, щоб шляхом товариської критики і певних поступок з непринципових питань подолати хитання лівих есерів і створити умови для ділової спільної роботи в ім'я перемоги революції.

Слід підкреслити, що більшовицькі організації України критикували есерівську теорію побудови соціалізму, недооцінку ними ролі робітничого класу тощо. На II з'їзді Румчероду, наприклад, коли лівий есер Балдін висунув тезу про те, що побудова соціалізму повинна початися з соціалізації землі під керівництвом селянства, більшовики доводили керівну роль робітничого класу в створенні нового суспільства і необхідність соціалістичних перетворень, насамперед у промисловості³³. На сторінках більшовицької преси показувалися недоліки програми РПСР, що відіграло велику роль в ідейно-теоретичній боротьбі з лівими есерами, сприяло викриттю утопізму їх проєктів.

Нелегко склалися відносини між партнерами по коаліції, однак головним було те, що в період тріумфальної ходи Радянської влади більшовики і переважна більшість лівих есерів України перебували в єдиному революційному таборі. Гнучка і послідовна лінія більшовицьких організацій України щодо лівого крила есерів привела до того, що революційно настроєна частина дрібнобуржуазної демократії на етапі соціалістичної революції опинилася разом з більшовиками. Це сприяло не тільки розширенню і зміцненню соціальної бази Радянської влади, а й могло стати, як підкреслював В. І. Ленін, однією з форм переходу до соціалізму окремих прошарків дрібної буржуазії³⁴.

³¹ Земля и воля (Харьков).— 1917.— 15 дек.

³² Там же.— 23 дек.

³³ Парт. арх. Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 493а, арк. 220, 227.

³⁴ Див.: Ленін В. І. Тези про завдання партії+поточний момент // Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 406.

До 175-річчя Вітчизняної війни 1812 р.

УЧАСТЬ НАРОДНИХ МАС УКРАЇНИ У ВІЙНІ

Б. С. АБАЛІХІН (Волгоград)

Вітчизняна війна 1812 р., 175-річчя якої відзначає радянський народ, стала тим яскравим прикладом, що свідчить про правильність висновків класиків марксизму-ленінізму про характер справедливої визвольної війни проти загарбників. Вони неодноразово писали про те, що народ повинен «піднімати повстання в тилу і на флангах противника, нападати на нього під час пересувань, перехоплювати припаси і кур'єрів, використовувати всяку зброю, яку тільки можна було дістати, застосовувати без розбору всі наявні під рукою засоби для того, щоб вимотувати ворога, що вторгся...»¹ Нашестя наполеонівських армій загрожувало національній незалежності країни. Народні маси дружно піднялися на захист своєї батьківщини. Регулярні війська при їх підтримці розгромили агресора, який мав намір панувати над усім світом.

Свій вклад у цю перемогу зробив і український народ. Вторгнення ворога 12 червня 1812 р. на територію Росії викликало у нього могутнє патріотичне піднесення, яке стало яскравим виразом волелюбності, братерської солідарності з братами-росіянами. Форми його участі у війні проти загарбників були різноманітними. Влітку 1812 р. основний тягар боротьби з ворогом ліг на плечі регулярної армії, у складі якої було чимало українців: більш як 48 600 рекрутів². Більшість з них потрапили до кавалерійських частин. Багато полків одержали назву тієї місцевості, де вони були сформовані. Ставлення до рекрутської повинності докорінно змінилося. Німецький поет і вчений Е. М. Арндт, який улітку 1812 р. побував на Україні, писав про те, що рекрути йшли на збірні пункти з піснями: «Ніде не було смутку та сліз, якими раніше супроводжувалися рекрутські набори»³.

Бузьке козацтво виставило перед війною три кінних полки (у кожному по 550 чол.), чорноморське — піший (549 воїнів) та гвардійську сотню (понад 150 чол.). Перші з них поповнили склад 1-ї та 2-ї Західної, а другі — Дунайської армії⁴.

Солдати-українці билися проти загарбників з перших днів війни. Наприклад, бузькі козаки вели бої з французькими роз'їздами протягом 12—30 червня. У рапорті від 17 червня генерал П. Х. Вітгенштейн повідомляв командуючого 1-ї армії М. Б. Баркляя-де-Толлі: «Загін бузьких козаків узяв у полон 7 французьких солдатів і врятував транспорти Тельмевського і Шавельського магазейнів*, які я вже не сподівався дочекатися»⁵. В ар'єргарді 1-ї армії були також Ізюмський, Маріупольський та Сумський гусарські полки. Охтирський гусарський, Київський та Чернігівський драгунські полки прикривали відхід 2-ої армії П. Багратіона. 27 та 28 червня її ар'єргард знищив дев'ять ворожих полків біля містечка Мир (Білорусія). У цих боях серед інших відзначилися Київський драгунський та Охтирський гусарський полки. Їх дії високо оцінив Багратіон⁶.

¹ Енгельс Ф. Боротьба у Франції.— Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 17.— С. 168.

² Підраховано автором за: Київ: обл. дежарх. (далі—КОДА), ф. 2, оп. 3, спр. 2490, арк. 42, 105—106; Отечеств. война 1812 г. // Материалы Военно-ученого архива (далі—Материалы ВУА).—СПб., 1912.—Т. 17.—С. 337—339.

³ Арндт Э. М. о 1812 г.— Русск. арх.— 1871.— С. 72.

⁴ Центр. держ. військ.-іст. арх. СРСР (далі—ЦДВІА СРСР), ф. ВУА, спр. 3465, ч. 5, арк. 487—498; ч. 12, арк. 170—172 зв.

⁵ Магази́ни — військові склади.

⁶ Там же, спр. 3504, арк. 81.

⁷ Генерал Багратіон // Документи и материалы.— М., 1945.— С. 187.

Воїни-українці, як і російські солдати, виявили мужність, відвагу і стійкість у боях проти загарбників. Частини, в яких вони служили, взяли участь у найважливіших подіях історичної Бородінської битви. У бою за Шевардинський редут 24 серпня з найкращого боку себе показали Харківський та Чернігівський драгунські, Ізюмський гусарський і Одеський піхотний полки. Драгуни відбили дві атаки противника, потім перейшли у контрнаступ і захопили висоту біля с. Дороніно та дві ворожі гармати. «Ізюмський гусарський полк... атакував сильно французьку кавалерію, де три ескадрони оної були знищені»⁷,— писав М. І. Кутузов Олександрю І.

У вирішальний день Бородінської битви 26 серпня солдати-українці, як і воїни всієї російської армії, стояли на смерть. Разом з бійцями дивізії Д. П. Неверовського та гренадерами 2-ї дивізії М. С. Воронцова першу та другу атаку французів відбивали Охтирський гусарський та Новоросійський драгунський полки. Важливу роль в обороні Семеновських (Багратіонових) флешів відіграли Глухівський, Катеринославський та Малоросійський кірасирські полки, які взяли участь у розгромі кавалерійського корпусу Нансюті.

Під час рейду кавалерійської частини Ф. П. Уварова та козаків під командуванням М. І. Платова на лівому фланзі французьких військ відзначилися Єлисаветградський гусарський та Ніжинський драгунський полки. В рапорті Кутузову Уваров підкреслив, що гусари здійснили сміливий напад на ворожу батарею й захопили дві гармати⁸. М. Б. Барклай-де-Толлі високо оцінив дії гусарів, які входили до складу 3-го кавалерійського корпусу. «Сумський і Маріупольський гусарські, а за ними Іркутський та Сибірський драгунські полки переслідували й гнали противника до самих його резервів...»⁹,— писав він.

Перед солдатами Таврійського гренадерського й Волнського піхотного полків командування поставило завдання— не пропустити ворога на стику 1-ї та 2-ї армій. Французи кілька разів штурмували їхні позиції. Наші воїни зазнали відчутних втрат (до 80% свого складу), але не дозволили противнику просунутися вперед¹⁰. У цих боях солдати-українці виявили свої найкращі риси та кмітливість. «Рядових О. Василенка та К. Клименка я відправив,— повідомляв Кутузова командир Чернігівського драгунського полку,— відбити частину фланкерів* ворожих, що вони виконали з виключною хоробрістю, знищили двох, а чотирьох змусили тікати»¹¹. Чимало поранених бійців не покинули поля бою. Наприклад, рядові Киселюк, Горбенко та Цимбал, як сказано в нагородному документі, незважаючи на «небезпеку своїх поранень, не залишили місць своїх до останнього кінця битви..., завдяки чому значно підбадьорили своїх товаришів»¹². У наказі по армії від 28 серпня Кутузов оголосив подяку «всім узагалі військам, що були в останній битві...»¹³ Вивчення нагородних списків свідчить про те, що бойових відзнак Військового ордена були удостоєні: у Чернігівському драгунському— 46, Охтирському гусарському— 51, Харківському драгунському— 37, Київському драгунському— 40 унтер-офіцерів та рядових— українців за національністю¹⁴. В ознаменування подвигів Малоросійського, Катеринославського й Глухівського кірасирських,

⁷ М. І. Кутузов // Сб. документів.— М., 1954.— Т. 4.— Ч. 1.— С. 202.

⁸ Бородино: документи, письма, воспоминання.— М., 1962.— С. 150.

⁹ Там же.— С. 175.

¹⁰ Там же.— С. 186, 302—303, 310.

* Фланк— невелика прямолінійна ділянка фортечної огорожі або польового укріплення, призначена для обстрілу підступів до нього.

¹¹ Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. // Сб. документів.— К., 1948.— С. 118—119.

¹² ЦДВІА СРСР, ф. 103, оп. 208 а, зв. 0, спр. 10, ч. 1, арк. 46.

¹³ Бородино...— С. 114.

¹⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 103, оп. 208 а, зв. 0, спр. 10, ч. 1, арк. 31—34.

Волинського піхотного та Таврійського гренадерського полків на Бородінському полі встановлено пам'ятники.

На київському напрямі наприкінці червня — на початку липня французька армія не вела активних бойових дій. Цим скористався штаб 3-ї Західної армії генерала О. П. Тормасова. На початку липня її частини захопили територію герцогства Варшавського та Гродненської області. Наполеон 10 липня, коли одержав повідомлення про це, наказав саксонському корпусу генерала Ж.-Л. Реньє (17 тис. солдатів та офіцерів) розгромити 3-ю армію й загарбати Волинь. Те, що імператор виділив для операції такі незначні сили, пояснювалося кількома обставинами. По-перше, він сподівався на вступ Туреччини у війну з Росією, по-друге, був переконаний, що після невдач на центральному напрямі російське командування відведе свої війська із західних українських губерній. По-третє, недооцінювалися можливості 3-ї армії, яку Наполеон презирливо назвав «збіговиськом ненавчених рекрутів». І, нарешті, він розраховував на вибух антиросійських настроїв. Тому, наказуючи Реньє захопити територію Волинської області, імператор зобов'язав його «взяти із собою варшавських сановників (тобто шпигунів.—Б. А.) і підбурити місцевих жителів»¹⁵. Головним чином Наполеон покладався на сепаратистські настроєну польську шляхту. Його розрахунки не справдилися. Туреччина не порушила умов Бухарестського миру, укладеного 16 травня. Війська 3-ї армії визволили Брест, оточили й розгромили у Кобрині 5-тисячний загін саксонців, узяли в полон більш як 2300 чол.¹⁶ Шляхті не вдалося підняти заколот.

Поразка змусила Наполеона внести серйозні корективи у свій оперативний план. Він наказав австрійському (30 тис. чол.) та саксонському корпусам і польській дивізії генерала Косинського (12 тис. чол.) наступати на Україну, а 17-й польській дивізії Домбровського — захопити Бобруйську фортецю¹⁷. 30—31 липня 3-я армія вела жорстокі бої з австро-саксонськими військами поблизу Городечні. Ціною величезних втрат їй удалося прорвати оборону на лівому фланзі російських військ. Водночас дивізія під командуванням Косинського форсувала Західний Буг і почала наступ на тил 3-ї армії. Тормасов був змушений відвести свої частини за р. Стир. Відчутну допомогу російській армії подало місцеве населення. Для транспортування продовольства й військового майна селяни Волині виділили 5,5 тис., а Київщини — понад 12 тис. підвід¹⁸. Організовані за указом від 12 червня загони «лісових козаків» з лісників та об'їзчиків Волинської, Подільської, Київської губерній та Тернопільської області (більш як 1 тис. вершників) використовувалися як розвідники та провідники¹⁹.

К. Шварценберг * звернувся до Наполеона з проханням зміцнити його війська і запропонував повести наступ на Україну не тільки на північному заході, а й на півночі. «Якщо ми бажаємо забезпечити перемогу,— підкреслив він,— ... один армійський корпус повинен спуститися по Дніпру до Києва, який є головним опорним пунктом військових сил на Волині»²⁰. До аналогічного рішення прийшов і сам імператор. На військовій раді у Смоленську він заявив, що «розправиться з Києвом»²¹. 12 серпня французький полководець видав ряд відповідних наказів. «Сильніше переслідуйте Тормасова...,— писав він Шварценбер-

¹⁵ Correspondance de Napoléon 1-er.— Paris, 1868.— Т. 24.— Р. 94.

¹⁶ Ахлестышев Д. П. Двенадцатый год (1812) // Истор. документы собственной канцелярии главнокомандующего 3-й Западной армией генерала от кавалерии А. П. Тормасова.— СПб., 1912 (далі — Документи генерала Тормасова).— С. 591—592.

¹⁷ Correspondance de Napoléon 1-er.— Т. 24.— Р. 116.

¹⁸ КОДА, ф. 2, оп. 3, спр. 3112, арк. 10 та зв.; Документи генерала Тормасова.— С. 576.

¹⁹ Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.— С. 24.

* Він командував військами правого флангу.

²⁰ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 3621, арк. 3—4.

²¹ Пюиобюск Л. Письма о войне в России 1812 г.— М., 1833.— С. 30.

гу.— Ви матимете досить часу, щоб вступити у Київ та Калугу, поки ми рухатимемося на Москву». Домбровському Наполеон наказав захопити Бобруйськ і «очистити собі шлях на Волинь»²². Три полки мали «пробиватися у напрямку Києва» із Смоленської губернії²³.

Цей план не судилося виконати. 3-я армія займала міцні позиції і постійно «турбувала» противника. У битві поблизу Городечні та в ар'єргардних боях ворог утратив більш як 18 тис. солдатів. На допомогу Тормасову поспішала Дунайська армія під командуванням адмірала П. В. Чичагова. Перші її частини прибули 4 вересня.

У зриві планів французького командування важливу роль відіграв опір, який окупантам чинило населення України. В загарбаних ворогом повітах Волині селяни відмовлялися постачати фураж для військ, ховали або знищували продовольство й т. ін. Французи були змушені відправляти значні загони, які за допомогою жорстоких методів здобували необхідну їм провізію. Повернувшись з однієї з таких операцій, генерал Цейхмейстер доповідав Шварценбергу, що вдалося зібрати кілька хур продовольства та 27 коней після того, як за його наказом були розстріляні 12 чол.²⁴ Лише у Володимирському повіті загарбники спалили 2 тис. дворів.

Іх звірства не зламали волинців. Для захисту своїх сіл вони створювали загони самооборони. Озброєні мисливськими рушницями, вилами, селяни самовіддано билися з ворогом. Так, жителі с. Никоновського більше доби захищали село, а згодом пішли у ліс. Мешканці Залісць та Бємева знищили фуражирів і теж сховалися у лісах²⁵.

На Волині розгорнувся партизанський рух. Месники здійснювали напади на невеликі гарнізони противника, ліквідували обози, ушкоджували шляхи й мости. О. П. Тормасов у листі М. Б. Барклаю-де-Толлі 27 серпня 1812 р. яскраво змалював ситуацію у Волинській губернії: «Край цей переходом австрійських та саксонських військ цілком сплюндрований, усе порожньо, жителі... сховалися у лісах..., звідки здійснюють напади на транспорти та партії, перехоплюють кур'єрів...»²⁶

У середині липня виникла реальна загроза вторгнення ворожих військ на Україну з Південної Білорусії, де тоді було біля 120 тис. французьких солдатів²⁷. Австрійська бригада Мора форсувала Прип'ять і захопила Давид-Містечко та Турів. За наказом П. І. Багратіона проти загарбників виступив 2-й резервний корпус, яким командував генерал-лейтенант Ф. Ф. Ертель (10 тис. чол). Він розмістився в Мозирі. Ворога було зупинено.

Особливо енергійно французи атакували позиції по лінії вздовж Дніпра. 29 липня вони зайняли Чечерськ. Дрібні загони кінноти (до 300 чол.) просочилися на територію Чернігівщини, загрожуючи Ново-зибкову та Стародубу.

Найбільш напружена обстановка створилася в той час у її північно-східних повітах: там не було російських військ, а французи загрожували Шосткинському пороховому заводу та Сосницькій продовольчо-фуражній базі, які мали стратегічне значення. Загарбники грабували населення, палили села та містечка. «Селищам її вже вогонь загрожував»²⁸,— писав про це генерал-губернатор Малоросії Я. І. Лобанов-Ростовський у своїй записці «Огляд Малоросії влітку 1812 р.».

Наближення ворога до кордонів українських губерній викликало нове патріотичне піднесення серед народних мас. На боротьбу з ним

²² Correspondance de Napoléon I-er.— Т. 24.— Р. 173.

²³ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 3383, арк. 17.

²⁴ Campagne de Russie (1812).— Paris, 1903.— Т. 4.— Р. 442.

²⁵ Житомир. обл. держарх., ф. 1, оп. 3, спр. 257, арк. 301—307.

²⁶ Документи генерала Тормасова.— С. 593.

²⁷ Там же.— С. 206.

²⁸ Киев. старина.— 1906, октябрь.— С. 144.

піднялося населення прикордонних повітів. Озброєні мисливськими рушницями, рогатинами, сокирами, селяни й жителі міст захищали рідну землю. Між селами було встановлено кінний зв'язок, налагоджено звукову сигналізацію. Успішно діяли народні дружини. Так, мешканці Стародуба й Новозибкова відігнали великий загін противника й відбили у нього 600 хур з награбованим продовольством²⁹. У с. Домановичі селяни вбили 4, схопили й зачинили на стайні 35 французьких солдатів³⁰. Не обмежуючись захистом своїх сіл, дружини здійснювали напади на ворожі гарнізони, що розміщувалися у Південній Білорусії.

Місцеві власті прийняли рішення підпорядкувати ці дружини собі й зміцнити силами козачого й земського ополчення. 2 серпня Лобанов-Ростовський розіслав циркулярне розпорядження, в якому зобов'язав предводителів дворянства північних повітів Чернігівщини негайно направити до могольовського кордону озброєні команди для підтримки «тих поселен, які на кордоні живуть і котрим тоді (при появі противника.— Б. А.) слід вийти всім і тим ліквідувати маловажні кінні й піші зграї, що бувають... від двох- до трьохсот чол.»³¹ Наприкінці липня на допомогу народним дружинам підійшли перші загоони ополченців. Так, з Борзенського повіту прибули 205 ратників, до Белиці — близько 300 козаків та 600 ратників³². На початку серпня на північному кордоні України зібралося кілька тисяч воїнів Чернігівського ополчення. 5 тис. чол., озброєних крім усього й двома гарматами, узяли участь у захисті Городнянського й Новозибківського повітів³³. Так почала створюватися лінія загороджень удовж північного кордону України, яка у сучасних джерелах одержала назву «кордонний ланцюг». Основу його становили народні дружини. Пояснюючи мотиви створення, Лобанов-Ростовський писав, що він був необхідний для того, щоб «огородити себе, якщо не від самої злодійської армії, то, на крайній випадок, від злочинних нападів мародерів і конфедератів...»³⁴. У листі, надісланому міністру поліції 28 серпня, він підкреслив, що «кордонний ланцюг» потрібен і для захисту Шосткинського порохового заводу та Сосницької бази³⁵. Отже, його значення не обмежувалося тактичними завданнями. Він починався у с. Осадчини Остерського і доходив до с. Ключів Городнянського повіту. Довжина «ланцюга» перевищувала 700 км.

Російське командування схвалило дії місцевих властей і, із свого боку, здійснило ряд додаткових заходів для зміцнення оборони українських губерній. Особливе значення цьому питанню надавав П. І. Баграціон. У переданій царю записці «Види на формування в Малоросії козацьких легко-кінних полків» від 16 липня він запропонував відродити українське козацьке військо. Полководець також оцінив зроблене властями, зокрема, загороджувальну лінію впродовж північного кордону.

Поява ворожих загонів у межах України викликала занепокоєння у Києві. Фортецю було приведено у стан бойової готовності. Її гарнізон (2,5 тис. солдатів) був зміцнений 6-ма батальйонами піхоти, 4-м Полтавським козачим (1,2 тис.) та сформованим з городян кінним полками (1 тис. чол.)³⁶. Велся й масштабні оборонні роботи, зводилися форти й батареї, будувалися мости через Дніпро тощо. Там щоденно працювали близько 12 тис. жителів міста та селян Київської і Чернігівської губерній.

²⁹ ЦДВІА СРСР, ф. 49, оп. 211, зв. 15, спр. 225, арк. 1—3.

³⁰ Там же, арк. 3 зв.

³¹ Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г. // Сб. документов.— М., 1962.— С. 428.

³² Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.— С. 9—10, 32.

³³ Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г.— С. 429.

³⁴ Киев, старина.— 1906, октяб.— С. 145.

³⁵ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 462, арк. 33—34.

³⁶ Там же, спр. 3465, ч. 12, арк. 186.

М. І. Кутузов, який їхав до армії, 10 серпня відправив Ф. Ф. Ертеле розпорядження, в якому вимагав регулярно інформувати його про стан і дії корпусу. О. П. Тормасову було наказано «перебувати у Волині та Подоллі для охорони того краю, особливо Києва, від зазіхань ворожих»³⁷.

Таким чином, російське командування відгадало наміри Наполеона і своєчасно здійснило заходів щодо забезпечення безпеки північного кордону України. Корпус Ертеля зріс до 20 тис. солдатів і офіцерів. У Прип'ять та Сож увійшли 73 канонерки Дніпровської військової флотилії, які мали на своєму борту більш як 5 тис. чол. Гарнізон Бобруйської фортеці (6 тис. чол.) та 2-й резервний корпус затримали просування дивізії Домбровського та бригади під командуванням Мора. Населення північних повітів Чернігівщини самовіддано відбивало напади французьких загонів. «Кордонний ланцюг» надійно прикривав Україну.

Патріотизм народних мас яскраво виявився і в період створення ополчення. На Україні воно було двох видів: козацьке та земське. Формування першого почалося ще до появи маніфесту 6 липня 1812 р. про організацію ополчення і навіть до початку війни. 5 червня на Україну було надіслано попереднє розпорядження про створення у Київській та Подільській губерніях Українського козачого війська «з людей, придатних до козацької служби, і здавна навичками і охотою до неї відомих»³⁸. Для його комплектування відводилося два місяці: із завданням упоратися за 40 днів. У складі цього війська налічувалося понад 4,8 тис. рядових³⁹.

25 червня на ім'я Я. І. Лобанова-Ростовського надійшов рескрипт Олександра I про організацію козацьких полків у Чернігівській та Полтавській губерніях. У цьому документі не було визначено ані саму їх кількість, ані чисельність солдатів у них⁴⁰. Тому генерал-губернатор звернувся до царя за роз'ясненням і проханням дозволити йому оголосити козацтву про те, що «назавжди звільниться воно від рекрутщини». «Тоді вважати можна,— писав він,— що козацькі громади цих губерній виставлять вісім полків по 500 козаків у кожному»⁴¹. Імператор категорично відмовився дати таку обіцянку. І все ж таки населення України з піднесенням зустріло звістку про створення цих частин. І. П. Котляревський, що формував у м. Горшніні 5-й Полтавський полк, доповідав Лобанову-Ростовському: «Люди, яких я прийняв, чудові..., переважною частиною йдуть у козаки із задоволенням, охоче і без... смутку»⁴². Завдяки високому ентузіазмові населення Полтавська губернія відправила понад 11 300, Чернігівська — 6,6 тис. рядових козаків⁴³. Це допомогло місцевим властям організувати 15 полків (по 1200 чол. у кожному), а не вісім, як вважав Лобанов-Ростовський, і не десять, за думкою Багратіона.

6 липня 1812 р. Олександр I видав маніфест про створення земського ополчення, до якого кріпаки набиралися з дозволу поміщиків, а представники інших станів — добровільно. Справа стала всенародною. Особливо активізувалися кріпаки, які сподівалися таким шляхом після закінчення війни здобути собі свободу. «В 1812 р.— писав К. Маркс, — коли селяни закликali записуватися в ополчення... їм, хоч і неофіційно, але за мовчазною згодою імператора, обіцяли звільнення від кріпосної залежності в нагороду за їх патріотизм...»⁴⁴ Активні-

³⁷ М. І. Кутузов // Сб. документів.— Т. 4.— Ч. 1.— С. 76—77, 244—245.

³⁸ Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.— С. 12.

³⁹ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 17305, арк. 3.

⁴⁰ Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.— С. 7.

⁴¹ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 462, арк. 23.

⁴² Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.— С. 11.

⁴³ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 491, арк. 133—134, 167—168.

⁴⁴ Маркс К. Про звільнення селян в Росії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 12.— С. 657.

стю відзначалися й державні селяни. У чернігівському ополченні з 26 тис. ратників вони становили 17 тис., а в полтавському відповідно з 16 тис.— 3 тис. чол.⁴⁵ Лобанов-Ростовський писав: «Жоден рекрутський набір не зібрав ще тут 42 182 чол.»⁴⁶

Для забезпечення козаків і ратників населення збило 6-місячні запаси продовольства й фуражу, понад 9 млн. крб. Воно жертвувало одяг, взуття, коней тощо. Частина цього майна була розкрадена дворянами, які віддали питаннями постачання ополчення. Так, брат начальника чернігівського ополчення генерал-лейтенанта М. В. Гудовича С. В. Гудович, який був черговим генералом цієї частини, реалізував продовольства на суму 750 тис. крб.⁴⁷ У деяких полках процвітали здирства й побої.

Як бачимо, у створенні ополчення взяли участь всі прошарки суспільства, але вирішальну роль відіграли саме селяни й козаки. Вони виявилися незрівнянно вищими за своїх панів. В. І. Ленін підкреслював, що експлуатовані класи «завжди в історії були незмірно вищими від експлуататорів щодо здатності на героїзм, на самопожертву, на товариську дисципліну»⁴⁸.

Успішне формування козацьких полків та ополчення сприяло зміцненню оборони північного кордону України. На початку вересня там було зосереджено майже 7 тис. козаків та 20 тис. ратників чернігівського ополчення. В середині місяця противник спробував пробитися на Україну, розгорнувши наступ водночас у двох напрямках: від Бобруйська на Чечерськ та од Єльні — на Рославль, Брянськ і Мглин. 18 вересня загонам ворога вдалося прорватися на територію Суразького й Мглинського повітів. Головний штаб російської армії здійснив ряд додаткових заходів: у північні райони Чернігівщини були направлені полтавські козацькі полки та частини 2-го резервного корпусу. Під Рославль прибув 5-тисячний загін регулярних військ. Усього на північному кордоні України було зосереджено до 60 тис. ополченців (48 гармат) та 25 тис. солдатів армії⁴⁹. Ратники й козаки, які одержали підкріплення, зупинили противника на всіх напрямках його руху.

На початку жовтня французьке командування здійснило нову спробу прорватися на територію України. Протягом 7 днів на північному кордоні тривали запеклі бої. Ополченці при підтримці армії відбили атаки ворога, який мав намір, наступаючи з Могильовської та Смоленської губерній, допомогти головним силам у їхньому просуванні на Україну (через Калугу). Залишаючи Москву, Наполеон заявив своїм маршалам: «Тому що за таких обставин треба спинитися на найменш небезпечному плані, я вирішив відходити до Києва, що здається найбільш вигідним»⁵⁰. 12 жовтня російська армія під Малоярославцем зірвала цей план. Французи були змушені відходити по сплюндрованому Смоленському шляху.

У період контрнаступу у діючій армії було понад 21 тис. українських козаків. Вони виконували різні завдання командування. Це війсьсько (4 полки) у складі 3-ї армії визволяло Волинську та Гродненську губернії. Згодом три Київських (3,6 тис. чол.) та один Донський полки здійснили рейд по території Польщі. Громлячи невеликі гарнізони противника, знищуючи бази постачання, козаки змогли підійти до Любліна й навіть Варшави. За 40 днів (з 20 жовтня по 1 грудня) вони провели понад 30 боїв, ліквідували й взяли в полон кілька тисяч во-

⁴⁵ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 491, арк. 133—134, 167—168, 173.

⁴⁶ Киев. старина.— 1906, октяб.— С. 145.

⁴⁷ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 462, ч. 1, арк. 24.

⁴⁸ Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися.— Повне збір. творів.— Т. 34.— С. 167.

⁴⁹ М. И. Кутузов // Сб. документов.— Т. 4.— Ч. 1.— С. 339; ЦДВІА СРСР, ф. 474, спр. 37, арк. 1.

⁵⁰ Жомини Г. Политическая и военная жизнь Наполеона.— СПб., 1840.— Ч. 5.— С. 370.

рожих солдатів та офіцерів, захопили 26 гармат. За ці успішні операції всі 3 українські полки одержали від командування срібні труби⁵¹, які на той час для кавалерійських частин вважалися високою нагородою.

Героїчний подвиг здійснили воїни полку, сформованого на Поділлі. В ніч на 8 листопада ворожі війська чисельністю до 4 тис. піхотинців (з кавалерією та 4-ма гарматами) оточили їх. «Атака тривала понад 5 годин.— доповідав командир полку майор Мінницький адміралу Чичагову, — нас повністю відкинули, тоді австрійський чиновник, який під'їхав до полку, запропонував, щоб полк здався у полон...»⁵². На цю пропозицію козаки відповіли кулями. Зібравши останні сили, вони пішли в атаку й вирвалися з кільця оточення. Бузькі козаки взяли участь і в «малій війні». За наказом Кутузова 1-й полк ще 24 серпня поповнив ряди загону Д. В. Давидова, який пройшов по тилах противника понад 1000 км, узяв у полон 43 офіцери та понад 3, 5 тис. солдатів. 19 серпня група козаків, очолюваних ротмістром Чеченським, знищила артилерійський склад ворога у с. Юренево. 4 жовтня було відбито 41 хуру з продовольством і захоплені 495 солдатів та офіцерів. 28 жовтня 1-й Бузький полк узяв участь у розгромі бригади генерала Ж.-П. Ожеро (брат маршала Ожеро). 8 листопада його бійці відзначилися при визволенні м. Кописа (на Дніпрі). За виявлені ними героїзм і мужність полк нагороджений прапором, на якому був напис «За хоробрість»⁵³. Багато офіцерів і рядових козаків одержали ордени й медалі, а сотник Ситников — золоту шаблю. У «Щоденнику партизанських дій 1812 р.» Д. В. Давидов високо оцінив їх подвиги.

2-й Бузький козацький полк спочатку входив до партизанського загону О. С. Фігнера, який діяв під Москвою. Тільки під час одного бою воїни знищили понад 380 і полонили близько 400 французьких солдатів. Наприкінці жовтня ця частина влилася у ряди загону О. М. Сеславина, дійшла до м. Вільно.

3-й Бузький козацький полк у складі загону під командуванням підполковника Кленовського прикривав територію Чернігівської губернії. Командир високо оцінював його дії і у рапорті на ім'я Олександра I просив імператора нагородити шість офіцерів та козаків, які виявили «мужність, хоробрість... при відбитті ворога, який намагався вдертися у Малоросію»⁵⁴.

3-й та 9-й Полтавські козацькі полки перебували у складі рейдового загону генерал-ад'ютанта А. П. Ожаровського. В одному з перших боїв 9-й полк захопив у полон до 1000 ворожих солдатів та офіцерів «без значних втрат із свого боку». 2 листопада в результаті швидкої атаки партизани захопили м. Красне, значну кількість в'язнів та великий обоз. При цьому особливо відзначилися бійці 3-го Полтавського полку. Сміливо діяли вони і в інших операціях. Разом з егерями та донськими козаками «понад 1000 чол. покладали на місці вбитими, захопили 4 гармати з ящиками, наповненими запалами, чимало обозів та 600 полонених»⁵⁵.

Перед чернігівським та полтавським земським ополченням М. І. Кутузов поставив завдання визволити Південну Білорусію та зайняти Могильов, бо «оволодіння оним найбільш важливо для армії»⁵⁶. Вони мали діяти спільно з загonom калузьких ратників та деякими армійськими партизанськими частинами, в тому числі Ожаровського й Давидова.

⁵¹ Габаєв Г. Роспись русским полкам 1812 г. — Киев, 1912. — С. 118. У 1812 р. аналогічної нагороди були удостоєні лише 12 кавалерійських полків // Вопр. исторни. — 1986. — № 5. — С. 187.

⁵² ЦДВІА СРСР, ф. 103, оп. 208 а, зв. 0, спр. 14, арк. 344—346.

⁵³ Габаєв Г. Указ. соч. — С. 118.

⁵⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 103, оп. 208а, зв. 0, спр. 11, арк. 256—258.

⁵⁵ Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. — С. 86, 89—90.

⁵⁶ М. І. Кутузов // Сб. документів. — Т. 4. — Ч. 2. — С. 339.

Незважаючи на впертий опір противника, осінні дощі й важкі шляхи, бійці своєчасно виконали своє завдання. Значну допомогу їм подали білоруські селяни, які стали провідниками, розвідниками, пошталцями необхідні транспортні засоби тощо. Активна підтримка з боку місцевого населення теж сприяла швидкому визволенню території Білорусії. 12 листопада загін Ожаровського раптово ввірвався у Могильов і цим урятував місто від знищення. Через два дні туди ввійшли частини українського ополчення⁵⁷. Взяття Могильова збіглося з катастрофою наполеонівської армії на Березині. Загрозу північному кордону України було ліквідовано.

Напружена обстановка тим часом склалася на західному кордоні Волині. 2 грудня фельдмаршал одержав повідомлення від цивільного губернатора краю, в якому йшлося про те, що ворог зібрав значні сили й готується до нападу⁵⁸. У той же день Кутузов наказав зміцнити корпус В. Ф. Остен-Сакена, який прикривав ці райони, а також відправити в губернію 30 тис. українських ратників і козаків й поволзьке ополчення (понад 33 тис. чол.)⁵⁹. Пізніше командуючий ввів в українські губернії рязанське й тульське ополчення та 14 башкірських полків кінноти⁶⁰.

Ці заходи мали надзвичайно важливе значення. Справа полягала в тому, що у листі від 29 листопада Наполеон вимагав від свого тестя австрійського імператора Франца I віддати наказ, щоб «30 тис. солдатів, що перебувають у Трансільванії та Угорщині, перейшли у наступ на Волинь». У посланні Францу I від 2 грудня він уже наполягав на відправленні 60 тис. військ. За його задумом, вони мали «вдарити у фланг російської армії і тим самим не дозволити їй вдертися в герцогство Варшавське»⁶¹.

Цьому плану французького полководця, як й іншим, не судилося справдитися. Російська армія, військові та селянські загони, народне ополчення, в тому числі України, невтомно переслідували ворога й завдавали йому нищівних ударів. Героїчна боротьба народів Росії завершилася цілковитою перемогою. У наказі по армії від 21 грудня 1812 р. М. І. Кутузов зазначив: «Хоробрі й переможні війська! Нарешті ви на кордоні імперії, кожний з вас є рятівником батьківщини»⁶².

Пліч-о-пліч з російськими солдатами, ополченцями й партизанами воїни-українці билися проти загарбників, виконували всі завдання командування. Їх подвиги на полях битв неодноразово відзначалися у наказах М. І. Кутузова та рапортах генералів й офіцерів армії. Вони були нагороджені орденами та медалями.

Вітчизняна війна 1812 р. стала яскравим прикладом бойової співдружності російського, українського й інших народів нашої Вітчизни. Патріотизм й ініціатива народних мас України виявилися при створенні ополчення й у розгортанні партизанського руху. Важливу роль відіграли й такі форми опору, як кордони й дружини самооборони.

⁵⁷ Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.— С. 105.

⁵⁸ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 3511, арк. 38 зв.

⁵⁹ М. І. Кутузов // Сб. документів.— Т. 4.— Ч. 2.— С. 529.

⁶⁰ Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г.— С. 373—374.

⁶¹ Correspondance de Napoléon I-er.— Т. 24.— Р. 339—340.

⁶² М. І. Кутузов // Сб. документів.— Т. 4.— Ч. 2.— С. 633.

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА І ЗАРОДЖЕННЯ ДЕКАБРИСТСЬКОГО РУХУ

М. П. САВИЧЕВ (Київ)

Обґрунтовуючи концепцію про три етапи визвольного руху в Росії, В. І. Ленін писав, що декабристи були першими російськими революціонерами, адже «в 1825 році Росія вперше бачила революційний рух проти царизму, і цей рух був представлений майже виключно дворянами»¹.

Як відомо, характерною рисою розвитку Росії в першій чверті XIX ст. був розклад феодально-кріпосницького ладу. Декабристи враховували цей основоположний фактор при розробці своїх програмних завдань і планів практичних дій. Зокрема, усвідомивши, що кріпосництво і самодержавство віджили своє, вони поставили за мету революційне оновлення країни, прагнучи розв'язати ті життєво важливі проблеми, які були висунуті самим ходом історичного розвитку. Цей висновок переконливо доведений радянськими істориками.

В даному повідомленні зроблено спробу проаналізувати зв'язок декабристського руху з війною 1812 р.—найважливішою подією того часу—шляхом показу участі в ній майбутніх перших російських революціонерів, а також її ролі у виникненні і розвитку ідеології декабристів.

12(24) червня 1812 р. Франція без оголошення війни розпочала воєнні дії проти Росії. Кордон по річці Німан перейшла величезна армія вторгнення, до складу якої входили війська багатьох загарбаних Наполеоном країн Європи. Будучи виразником інтересів великої французької буржуазії, Наполеон поставив за мету підкорити Росію і цим самим зробити важливий крок на шляху до світового панування. Його стратегічний план полягав у тому, щоб розгромити російські війська в одній-двох генеральних битвах, оволодіти Москвою і змусити Росію капітулювати.

Однак здійснити цей план не вдалося через виняткову стійкість і героїзм російських військ, які підтримав увесь народ. Загроза іноземного поневолення, що нависла над країною, викликала небачене патріотичне піднесення народних мас, зокрема підняла на боротьбу проти загарбників багатомільйонне селянство. Головнокомандуючий російської армії фельдмаршал М. І. Кутузов під час зустрічі з Лористоном, через якого Наполеон у вересні 1812 р. передав пропозицію вести мирні переговори, заявив, що війна лише розпочинається і не буде припинена доти, поки ворог повністю не буде вигнаний з російських земель². Цим самим він висловив патріотичні настрої армії і широких народних мас.

Пліч-о-пліч з солдатами і селянами у розгромі ненавистного ворога активну участь брали дворяни. Особливе місце серед них належало майбутнім декабристам—кращим людям з дворян, як писав про них згодом В. І. Ленін³.

У декабристознавчій літературі справедливо відзначається великий патріотизм перших російських революціонерів. Мріючи про прогресивний розвиток країни, вони виступали за ліквідацію існуючого суспільно-політичного ладу, хоч їх клас займав привілейоване становище, тобто в ім'я кращого майбутнього Росії готові були пожертвувати вузько-класовими і корисливими інтересами. Їх благородні особисті якості—сміливість і мужність, військова майстерність, готовність до подвигів і навіть до самопожертви в ім'я свободи країни—були виявлені в ході боїв проти наполеонівських військ.

¹ Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року // Повне збір. творів.— Т. 30.— С. 298.

² Большая советская энциклопедия.— М., 1974.— Т. 18.— С. 613.

³ Див.: Ленін В. І. Роль станів і класів у визвольному русі // Повне збір. творів.— Т. 23.— С. 383.

Про прагнення декабристів бути там, де вирішувалася доля Росії, переконливо свідчить той факт, що з 579 осіб, внесених до «Алфавита декабристов»⁴, третина брала безпосередню участь у воєнних діях, тобто фактично всі декабристи старшого віку*.

У 18 томах «Восстания декабристов»⁵ опубліковано 147 слідчих справ, завдяки чому є можливість ознайомитися не лише з поглядами і діяльністю членів таємних товариств, а й з їх біографіями, зокрема на основі службових формулярів дізнатися про участь у війні 1812 р.

Більше учасників боїв проти французів було серед членів Південного товариства. З 37 його діячів, слідчі справи яких опубліковані, 19, тобто кожний другий, брали безпосередню участь у воєнних діях на території Росії або в закордонних походах. При цьому слід враховувати, що його керівник полковник П. І. Пестель — найбільш радикальний за поглядами і рішучий у діях керівник декабристів — прагнув залучати в товариство досвідчених професійних військових, насамперед тих, які командували реальними силами, здатними на революційні виступи. Про це він відкрито розповідав під час слідства: товариство «мало бажання якнайбільше начальників військ прилучити до своєї мети і прийняти в свій Союз, особливо полкових командирів... Бажало також й інших начальників у товариство залучити: генералів, штаб-офіцерів, ротних командирів»⁶.

Службові формуляри містять конкретні дані про участь майбутніх декабристів у боях, здійснені ними подвиги, поранення, нагороди, чини. Так, за формуляром відставного полковника В. Л. Давидова, який на початку війни був поручиком лейб-гвардії гусарського полку, можна відтворити весь шлях російських військ на головному напрямі. Він брав участь у бойових діях «червня 22-го під Волкомиром, липня 13-го під Островною, 14-го при Кукувачині, 27-го при Інкові, серпня 24-го і 26-го при Бородіно. За заслуги в оному нагороджений орденом св. Володимира 4-го ступеня з бантом. Вересня 20-го при Воронові, 22-го і жовтня 6-го при Тарутіно, 11-го і 12-го при Малому Ярославці, за заслуги нагороджений золотою шаблею з написом «За хоробрість», 22-го при Вязьмі, 26-го при Дорогобуші, 3-го, 4-го, 5-го і 6-го листопада при Красному...»⁷. Далі розповідається про участь офіцера у багатьох боях у ході закордонних походів, неодноразові поранення. Академік М. В. Нечкіна встановила, що за кілька днів до Бородінської битви В. Л. Давидова було призначено ад'ютантом генерала Багратіона і він став свідком смертельного поранення останнього на Семенівських флешах. Після смерті Багратіона Давидов «повернувся на фронт, де й перебував до закінчення війни»⁸.

Небаченою мужністю і військовою майстерністю позначений бойовий шлях, пройдений М. Ф. Орловим, на початку війни штаб-ротмістром. У 1812 р. він був «употреблен» при «І Західній армії і був у боях серпня 4 і 5-го при м. Смоленську, того самого серпня 24 і 26-го чисел при селі Бородіно начальником штабу окремого загону генерал-лейтенанта Дорохова, при взятті міста Вереї вересня 29-го, жовтня 11-го при Малоярославці, листопада 4, 5 і 6-го чисел під м. Красним, звідки був посланий з легким загonom для відкриття «сообщения» з армією г.-адмірала Чичагова, що виконав, пройшовши між ворогом, і з'єднався з молдавською армією під час нападу французів на оную». В березні 1814 р. М. Ф. Орлов «уклав договір про здачу столиці Фран-

⁴ Восстание декабристов.— Л., 1925.— Т. VIII.— С. 11.

* За підрахунками Є. А. Прокоф'єва, серед декабристів було 456 генералів та офіцерів, 125 чол. мали військову освіту (Прокоф'єв Е. А. Борьба декабристов за передовое русское военное искусство.— М., 1953.— С. 57).

⁵ Восстание декабристов. Документы и материалы.— М.; Л., 1925—1986.— Т. I—XVIII.

⁶ Восстание декабристов.— М.; Л., 1927.— Т. IV.— С. 113.

⁷ Восстание декабристов.— М., 1953.— Т. X.— С. 185.

⁸ Нечкина М. В. Движение декабристов.— М., 1955.— Т. I.— С. 109.

цузької імперії союзним військам», за що йому було присвоєно звання генерал-майора⁹.

У формулярі майбутнього організатора «Союзу порятунку» О. М. Муравйова містяться дані про його участь «у всіх авангардних боях, у переслідуванні ворога»¹⁰.

Під час Бородинської битви зразки мужності і героїзму виявили, за підрахунками доктора історичних наук І. Ростунова, 65 майбутніх декабристів¹¹. Серед них — 19-річний прапорщик П. І. Пестель, який «у межах Росії проти французьких військ перебував у фронті лейб-гвардії в Литовському полку і з оним скрізь був до 26 серпня, в який день у головній битві при Бородіно, діючи з стрільцями, був поранений кулею в ліве берцо, з роздробленням кісток і з пошкодженням сухих жил. За відмінну хоробрість, виявлену в цій битві, пожалувана йому золота шпага з написом «За хоробрість»¹².

На Бородинському полі відзначилися також С. І. Муравйов-Апостол — майбутній керівник повстання Чернігівського полку, М. І. Муравйов-Апостол, О. М. Муравйов, І. Д. Якушкін, І. С. Повало-Швейковський, нагороджені бойовими орденами, М. Ф. Митьков і О. Ф. Брігген, відзначені золотими шпагами, С. П. Трубецькой, С. Г. Краснокутський, Й. В. Поджіо, В. Ф. Раєвський та інші.

Багато з цих патріотів брали участь, крім Бородинської битви, в Тарутінському марш-маневрі, боях під Малоярославцем і Смоленськом, Вязмою і Красним, на Березині, в закордонних походах. Їх подвиги відзначені не лише російськими, а й іноземними нагородами. Невипадково В. І. Ленін слідом за О. І. Герценом характеризував декабристів як фалангу героїв, богатирів, викуваних з чистої сталі, воїнів-сподвижників¹³.

«Ми — діти 1812 року». Ці слова належали відставному підполковнику М. І. Муравйову-Апостолу — представнику старшого покоління декабристів, активному учаснику боїв під Бородіно, Тарутіно, Малоярославцем, європейських походів. Йому, безперечно, були відомі погляди прогресивно настроєних офіцерів, які сформувалися в роки війни і які він поділяв. До речі, вже на першому допиті він сказав: «Після кампаній 1812, 1813, 1814 років, після існування, «столь исполненого произшестввами», наступне одноманітне життя не могло бути достатнім для тих, які «производили» ці кампанії»¹⁴.

Таким чином, М. І. Муравйов-Апостол вказував на те, що ідеологія декабристського руху зароджувалася в роки війни, коли майбутні перші російські революціонери мали можливість краще зрозуміти сподівання селян і водночас наочно переконалися в реакційній суті царського самодержавства, суперечностях існуючого ладу.

Відомий дослідник декабристського руху академік М. В. Нечкіна переконливо довела, що на формування світогляду декабристів величезний вплив справила «гроза дванадцятого року». Ця важлива подія сприяла визріванню соціальних уявлень і політичних поглядів покоління, яке неминуче йшло до революційної боротьби. Війна значно глибше і гостріше поставила перед молодими людьми питання про долю батьківщини і шляхи її розвитку. Війна звела майбутніх декабристів лицем до лица з російським народом, який відстоював незалежність вітчизни, і змусила їх змінити своє ставлення до становища пригноблених, закріпачених народних мас і майбутньої їх долі¹⁵.

⁹ Там же.— С. 109—110.

¹⁰ Восстание декабристов.— М.; Л., 1927.— Т. III.— С. 5.

¹¹ Красная звезда.— 1975.— 25 дек.

¹² Восстание декабристов.— М.; Л., 1927.— Т. IV.— С. 7.

¹³ Див.: Ленін В. І. Пам'яті Герцена // Повне збір. творів.— Т. 21.— С. 243.

¹⁴ Восстание декабристов.— М., 1950.— Т. IX.— С. 198.

¹⁵ Нечкіна М. В. Указ. соч.— С. 107—108.

Це визнавали й самі декабристи. Так, П. І. Пестель відносив Вітчизняну війну 1812 р. до числа історичних подій, які сприяли зародженню і зміцненню революційного способу думок, висловлених ним у категоричній формі, на зразок «досить довго існувала можливість для деяких пригноблювати всіх інших; пора тепер покласти рішучий кінець цьому мерзенному і шаленому розпорядку речей»¹⁶. Генерал М. О. Фонвізін на запитання слідчого про причини виникнення вільнодумства відповів: «Великі події Вітчизняної війни, залишивши в душі глибокі враження, викликали в мені якесь неспокоїне бажання діяльності»¹⁷. «Бородінський бій розбудив велетня Півночі, який спав»¹⁸, — образно висловився О. О. Бестужев.

В дні боїв з ворогом майбутні декабристи перебували разом з простим народом, разом проливали кров, здійснювали подвиги, спільними зусиллями громили ненависних загарбників. Ще ближче були до селян ті перші російські революціонери, які брали участь у партизанському русі або в народному ополченні. Так, полковник С. Г. Волконський після битви під Смоленськом «був відправлений з партизанським загonom і діяв на правій стороні великого білоруського шляху між Оршею і Толочином»¹⁹. Одним з керівників партизанського руху був М. О. Фонвізін. В. І. Штейнгель входив до складу пестербурзького ополчення, а М. О. Загорецький — московського.

Подвиг російського народу у Вітчизняній війні 1812 р. високо оцінювали К. Маркс і Ф. Енгельс. Проте одночасно К. Маркс зазначав, що «в 1812 р., коли селяни закликали записуватися в ополчення..., їм, хоч і неофіційно, але за мовчазною згодою імператора, обіцяли звільнення від кріпосної залежності в нагороду за їх патріотизм; з людьми, що захистили святу Русь, не можна... більше поводитись як з рабами»²⁰.

Безумовно, патріотизм і подвиги простих людей викликали захоплення прогресивно настроєних офіцерів. «Усі розпорядження і зусилля уряду були б недостатніми, щоб вигнати галлів, які вторглися в Росію, і з ними «дванадцять язюць», якби народ, як і раніше, залишався в оціпенінні. Не за розпорядженням начальства мешканці при наближенні французів йшли в ліси і болота, залишаючи свої помешкання на спалення. Не за розпорядженням начальства виступало все народонаселення Москви разом з армією з древньої столиці»²¹, — писав І. Д. Якушкін. «Піднесення народне в Росії було великим, тому що це була війна народна»,²² — втворював йому М. О. Бестужев. А ось що про характер війни писав А. Є. Розен: «Народна війна 1812 р. викликала таку впевненість в народній силі і в патріотичній захопленості, про які до того часу ніякого поняття, ніякого передчуття не мали»²³. С. Г. Волконський, відповідаючи на запитання Олександра І, високо оцінив подвиги солдатів, кожного селянина назвав героєм, а щодо дворянства заявив: «...Соромлюсь, що належу до нього. Було багато слів, а на ділі нічого»²⁴.

І цей народ, що розгромив «велику армію» Наполеона, залишався безправним. «А селяни, вірний наш народ, хай понесуть мзду свою від бога», — зазначалося в царському маніфесті від 30 серпня 1814 р., виданому з нагоди закінчення війни. Згідно з ним багато осіб і цілі стани одержували різні «милості» і лише селяни — нічого. Таке став-

¹⁶ Восстание декабристов.— М., 1958.— Т. VII.— С. 159.

¹⁷ Нечкина М. В. Указ. соч.— С. 111—112.

¹⁸ Русский вестник.— 1861.— № 3.— С. 291.

¹⁹ Восстание декабристов.— М., 1953.— Т. X.— С. 101.

²⁰ Маркс К. Про звільнення селян в Росії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 12.— С. 657.

²¹ Записки И. Д. Якушкина.— М., 1925.— С. 11.

²² Барановская М. Ю. Декабрист Николай Бестужев.— М., 1954.— С. 17.

²³ Розен А. В ссылку: (Записки декабриста).— М., 1900.— С. 76.

²⁴ Волконский С. Записки.— СПб., 1901.— С. 193.

лення до широких народних мас майбутні декабристи вважали неправильним і сміливо говорили про це.

Зокрема, один з активних діячів Північного товариства і керівників повстання на Сенатській площі О. О. Бестужев зазначав у листі Миколі І, надісланому з Петропавлівської фортеці: «Наполеон вторгся в Росію, і тоді народ російський вперше відчув свою силу; тоді пробудилося в усіх серцях почуття незалежності... Ще війна тривала, коли ратники, повернувшись в домівки, вперше рознесли ремство в класі народу. «Ми проливали кров,— говорили вони,— а нас знову змушують потіти на панщині. Ми визволили Росію від тирана, а нас знову тиранять пани». Війська від генералів до солдатів, прийшовши назад, тільки й розповідали: «Як добре в чужих землях». Порівняння з своїм, звичайно, викликало запитання: чому ж не так у нас?»²⁵

М. П. Бестужев-Рюмін — один з керівників Василівської управи Південного товариства і найближчий помічник С. І. Муравйова-Апостола — передумовою виникнення революційного світогляду декабристів вважав незадоволення народу й армії. «Ми зважали на загальне обурення»,— відповідав він на запитання про засоби досягнення поставленої мети. Незадоволення в армії вважалося декабристами, за його висловом, «аксіомом»²⁶.

Аналогічної думки дотримувався Я. М. Андреевич — активний діяч третьої декабристської організації — Товариства об'єднаних слов'ян. «Я нарікав на бога і царя,— говорив він,— і в цьому озлобленні прагнув дослідити джерело всієї несамовитості, з якою терзали моїх співвітчизників ще в той час, коли не знав ні про які товариства... Ось причина вельми очевидна, що змусила шукати людей, які б могли зглянутися на ридання бідних жителів і стан нещасних солдатів, які так хоробро і відмінно билися в кампанію 1812-го року». А що ж одержали вони за врятування столиці і вітчизни від ворогів? І сам же відповів: «Зросло після того ще більше гноблення. Я не говорив би цього, якби не був сином вітчизни вірним...»²⁷.

Андреевич не лише з обуренням говорив про безправне становище тих, хто розгромив Наполеона, а й шукав і знайшов односторонців і став, як зазначалося в матеріалах слідства, «діяльним виконавцем злочинних задумів»²⁸. У 1825 р., будучи в Київському арсеналі, він проводив пропагандистську роботу серед робітників, вселяючи надію на те, що невдовзі становище їх зміниться на краще, а також «вільно розмовляв про уряд»²⁹.

Подібні заяви містяться майже в кожній слідчій справі. Не випадково в складеному для Миколи І «Зводі показань членів зловмисного товариства про внутрішній стан держави» правитель справ слідчої комісії А. Д. Боровков зробив таке багатозначне узагальнення про значення повстання декабристів для зростання вільнодумства в Росії: «Наполеон вторгся в Росію, і тоді народ російський відчув свою силу, тоді пробудилося в серцях почуття незалежності, спочатку політичної, а згодом і народної. Ось початок вільнодумства в Росії»³⁰. Навряд чи можна запідозрити цього царського сатрапа в симпатіях до декабристів. Він лише констатував те, про що говорили перші російські революціонери.

Таким чином, Вітчизняна війна 1812 р. справила великий вплив на формування світогляду майбутніх декабристів. Героїчний опір широких народних мас французьким військам пробудив у середовищі передо-

²⁵ Избранные социально-политические и философские произведения декабристов.— М., 1951.— Т. I.— С. 491—492.

²⁶ Восстание декабристов.— Т. IX.— С. 57.

²⁷ Нечкина М. В. Указ, соч.— С. 111.

²⁸ Восстание декабристов.— М.; Л., 1926.— Т. V.— С. 403.

²⁹ Там же.— С. 379, 407.

³⁰ Нечкина М. В. Указ, соч.— С. 112.

вої дворянської молоді не тільки національну, а й громадянську самосвідомість. Війна зблизила її з народом — солдатами, ополченцями, партизанами, які, не шкодуючи життя, захищали вітчизну від іноземних поневолювачів. Дворяни—активні учасники війни—бачили, що люди, які здійснили численні подвиги на полях боїв, залишилися безправними кріпаками. Прагнучи поліпшити їх становище, ці прогресивні представники свого класу створили організації «Союз порятунку», «Союз благоденства», згодом — Південне і Північне товариства.

Незважаючи на поразку повстання декабристів, «...їхня справа не загинула»³¹. «...Кращі люди з дворян допомогли *розбудити* народ»³². Їх справу продовжили революційні демократи, а сім десятиліть тому робітничий клас Росії в союзі з найбільшим селянством під керівництвом ленінської партії остаточно повалив владу буржуазії і відкрив нову епоху всесвітньої історії.

³¹ Ленін В. І. Пам'яті Герцена // Повне збір. творів.— Т. 21.— С. 249.

³² Ленін В. І. Роль станів і класів у визвольному русі // Там же.— Т. 23.— С. 383.

З історії робітничого класу України

З ДОСВІДУ ЗАДОВОЛЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЗАПИТІВ СУЧАСНИХ РОБІТНИКІВ (1971—1985 рр.)

О. І. ЛУЦЬКИЙ (Львів)

Робітничий клас — головна виробнича й соціально-політична сила соціалістичного суспільства, становлячи дві третини зайнятого населення країни, своїми звершеннями утворює себе як активний провідник соціального та науково-технічного прогресу. Разом з інтелігенцією і колгоспним селянством він виступає як носій інтелектуального потенціалу радянського народу. Дедалі зростає освітня й технічна підготовка робітництва, вдосконалюється його професійно-кваліфікаційна структура. Якщо в 1939 р. вищу й середню (повну і неповну) освіту мали 8,7% усіх робітників країни, в 1959 р.— 40,1%, у 1979 р.— 76%, то в 1986 р.— вже 84,9%¹. В 1979 р. на Україні таку освіту мали 80,4% робітників, тоді як у 1970 р.— лише 66,7%². З 1965 по 1980 рр. в промисловості УРСР питома вага робітників V—VI розрядів збільшилася від 12,9% до 23,1%, а I—II розрядів — зменшилася від 35,5% до 27,9%³. Це яскраве свідчення поступового подолання внутрікласових відмінностей, досягнення більшої соціальної однорідності робітничого класу.

Одним з найяскравіших виявів зростання культурно-технічного рівня робітництва в узятий для розгляду період стало масове його прилучення до високих цінностей культури (читання художньої літератури, газет, журналів, відвідування кіно, театрів, музеїв, концертів тощо), участь у різних видах самодіяльної творчості. Освоєння й розвиток культурних надбань людства розширює загальний світогляд робітників, розкриває перед ними все багатство раніше непомічених у при-

¹ СССР в цифрах в 1985 году : Краткий стат. сб.— М., 1986.— С. 15.

² Підраховано за: Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года.— М., 1984.— С. 159.

³ Ончикенко В. В., Жук А. А., Онищенко В. Ф., Шаленко М. В. Воспроизводство трудовых ресурсов.— К., 1984.— С. 91.

роді й суспільстві зв'язків та відносин. сприяє формуванню творчого ставлення до праці, до своїх обов'язків, розширює і поглиблює емоційну сферу їх свідомості. Без постійного духовного збагачення неможлива повноцінна, реальна участь робітників у всіх основних формах життєдіяльності.

Проблема розвитку духовних інтересів трудящих і, зокрема, робітників привернула увагу радянських суспільствознавців, у тому числі істориків. У дослідженнях Л. А. Гордона, Е. В. Клопова, В. Є. Полетаєва та інших вказані питання вже знайшли певне висвітлення й узагальнення⁴. Окремі аспекти культурно-творчої активності робітничого класу УРСР в умовах вдосконалення соціалізму викладені в працях А. В. Торби, Л. А. Шевченко⁵. Проте питання збагачення духовного потенціалу робітників, і зокрема Української РСР, потребують дальшої, поглибленої розробки. З позицій сьогоденного розуміння вузлових проблем розвитку радянського суспільства є гостра необхідність критичніше й реалістичніше дослідити культурно-пізнавальну активність робітничого класу в даний період у світлі теоретичних положень і висновків, зроблених партією і всім фронтом суспільних наук у процесі визначення курсу перебудови. Тим більше, що є цілий ряд аспектів зростання культурних запитів робітників УРСР на сучасному етапі, які ще не були предметом розгляду.

Тому автор, спираючись на висновки інших дослідників і використовуючи дані соціологічних досліджень, поставив за мету показати розвиток у 1971—1985 рр. основних напрямів збагачення культурних інтересів робітників України, проаналізувати зростання рівня їхніх духовних потреб. Враховуючи надзвичайну багатогранність теми, у даному повідомленні аналізуються насамперед її вузлові питання.

У ході свого вдосконалення соціалістичне суспільство в дедалі зростаючих масштабах створює сприятливі умови для якомога повнішого задоволення духовних потреб населення, їх збагачення. «КПРС надає великого значення повнішому і глибшому освоєнню трудящими масами багатств духовної та матеріальної культури, активному прилученню їх до художньої творчості»,— вказується у Програмі партії⁶. І вже на нинішньому етапі розвитку соціалізму в СРСР створений значний культурний потенціал, здатний в цілому задовольнити зростаючі духовні запити й різноманітні інтереси всіх соціально-професійних груп населення. 1985 р. в Українській РСР до послуг робітників, колгоспного селянства, інтелігенції, студентської та учнівської молоді було майже 25,8 тис. клубних закладів, 26 тис. масових бібліотек, 28,3 тис. кіноустановок, 89 професійних театрів, 174 музеї⁷.

Однак самих лише сприятливих умов для підвищення духовного рівня особи соціалістичного суспільства ще замало, щоб викликати її активність в опануванні здобутків культури. Для цього необхідне постійне зростання власних запитів та інтересів. Як справедливо писав свого часу Ю. В. Арутюнян, «створення духовних цінностей і діяльність по їх поширенню можуть прискорювати або гальмувати (через

⁴ Див.: Гордон Л. А., Клопов Э. В. Человек после работы: Социальные проблемы быта и вне рабочего времени.—М., 1972.—268 с.; Гордон Л. Н., Клопов Э. В. Социальное развитие рабочего класса СССР.—М., 1974.—64 с.; Социальный облик рабочей молодежи (по материалам социологических обследований 1936 и 1972 гг.).—М., 1980.—301 с.; та ін.

⁵ Див.: Торба А. В., Шевченко Л. А. К вопросу о культурном творчестве рабочего класса // Рабочий класс СССР в условиях развитого социализма. Материалы Всесоюзного симпозиума. Киев, 28—30 марта 1979 года. В 3-х ч.—Киев, 1980.—Ч. 3.—С. 113—124; Шевченко Л. А. Повышение культурного уровня трудящихся в условиях развитого социализма (на материалах УССР).—Киев, 1985.—231 с.

⁶ Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Радянського Союзу.—К., 1986.—С. 201.

⁷ Народне господарство Української РСР у 1985 році: Стат. щорічник.—К., 1986.—С. 349, 352, 353, 355.

недостатність) культурне зростання населення, але викликати його вони не можуть»⁸. Ось чому одним з найважливіших завдань соціальної політики партії є активне, цілеспрямоване формування інтелектуальних інтересів, потреб, щоб кожна людина вмiла розумно користуватися наданими їй суспільством можливостями духовного зростання. Цьому слугує широкий арсенал засобів і форм ідейно-виховної роботи.

В ході удосконалення соціалізму вже самі умови соціального буття робітників спонукають їх на цілеспрямоване освоєння культури, стимулюють культурну творчість. Відносно висока зрілість суспільних відносин, поліпшення соціально-економічних та виробничих умов праці, посилення її творчого характеру, збільшення обсягу вільного часу і, отже, можливостей для культурного дозвілля, а також постійне зростання загальноосвітнього і професійно-технічного рівня робітників, їх трудової і громадсько-політичної активності — все це сприяє формуванню високих духовних потреб, їх становленню. І визначальна роль тут належить самій особі, її активності, спрямованій на пізнання й перетворення навколишнього світу і себе самої.

На підприємствах Української РСР в останні роки насамперед зростала питома вага робітників, які присвячували значну частину вільного часу читанню — найефективнішому засобові задоволення потреб в інформації, знаннях: 66,7% опитаних гірників Західного Донбасу своїм улюбленим заняттям у вільний час назвали читання книг, журналів і газет, науково-технічної літератури⁹.

Особливо це виявляється у робітничій молоді. Високий загальноосвітній рівень юнаків та дівчат, інформованість з широкого кола питань позитивно впливає на розвиток їхніх читацьких інтересів. За даними Науково-дослідного центру Вищої комсомольської школи при ЦК ВЛКСМ, у 1976—1980 рр. близько 90% молодих робітників регулярно читали книжки, газети, журнали¹⁰.

Різноманітнішим став характер читацьких інтересів. Як і раніше, робітники захоплювалися художньою літературою. Соціологічні дослідження, проведені співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР в 1976 р., свідчать, що, наприклад, на Луцькому електроапаратному заводі й Ковельському заводі сільськогосподарського машинобудування 92% робітників читають художні твори, причому $\frac{3}{4}$ їх числа — систематично¹¹. В 1983—1984 рр. на львівських підприємствах — автобусному заводі, виробничих об'єднаннях «Автоавантажувач», «Прогрес», «Львівсільмаш», «Маяк», «Промінь» та ін. — 16% робітників читали художню літературу щоденно, 20% — кілька разів на тиждень, 24% — кілька разів на місяць, 12% — рідше, ніж раз на місяць¹².

Водночас посилювався й інтерес до суспільно-політичної, природничо-наукової, технічної літератури. Робітники прагнули глибше зрозуміти суть основних соціально-економічних і моральних проблем сучасності, розібратися в питаннях міжнародного життя, ознайомитися з новітніми досягненнями науково-технічного прогресу. Так, судячи з читацького формуляра оператора металургійного заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе І. Слинцова, важко назвати галузь знань, яка б не зацікавила його. Тут — література про життя та діяльність

⁸ Арутюнян Ю. В. Социальные аспекты культурного роста сельского населения // *Вопр. философии*. — 1968. — № 9. — С. 119.

⁹ Гирло В. Н. Развитие Западного Донбасса (1954—1980 гг.). Ист.-социологич. исследование. — Киев; Донецк, 1984. — С. 62.

¹⁰ Пищулин Н. П. Культурный уровень и использование свободного времени молодежи // *Рост культурного уровня рабочей молодежи в развитом социалистическом обществе*. — М., 1982. — С. 73.

¹¹ Підраховано за: Матеріали конкретно-соціологічних досліджень Інституту суспільних наук АН УРСР (далі — МКСД ІСН АН УРСР). — 1976. — Т. 1. — С. 61.

¹² Пича В. М. Наше свободное время. — Киев, 1985. — С. 28.

В. І. Леніна, з філософії, наукового комунізму, про Радянську Армію, Велику Вітчизняну війну тощо¹³.

Чимало сучасних робітників стало постійними відвідувачами наукових і технічних бібліотек. На Харківському тракторному заводі, наприклад, послугами такої бібліотеки користувалося в роки одинадцятої п'ятирічки більш як 20 тис. чол.¹⁴ Серед найактивніших читачів: електрогазозварник О. А. Коробка, електрозварники П. С. Каплуновський, А. В. Кушнар'ов і багато інших. Як розповіла одна з публікацій багатотиражної заводської газети, читання спеціальної літератури, поглиблене ознайомлення з передовим досвідом допомагало їм у постійному підвищенні кваліфікаційного рівня, оволодінні суміжними професіями, здобутті успіхів у трудовій діяльності¹⁵.

Внаслідок неоднорідності за рівнем кваліфікації, змістом праці, умовами побуту тощо в робітничому середовищі спостерігалися відмінності в інтенсивності читання літератури. Ще чимало робітників нерегулярно зверталось до книжки, а частина з них взагалі випадала з кола постійних читачів, передусім науково-технічної та природничо-наукової літератури. В 1976 р. серед 519 опитаних робітників Дрогобицького долотного заводу 421, або 81%, вказали, що вони подібну літературу читають інколи або взагалі не читають¹⁶. Аналогічну ситуацію фіксують соціологічні дослідження й на ряді інших підприємств.

На прилученість до читання, рівень оціночних критеріїв впливають основні соціально-демографічні фактори: освіта, стать, вік тощо. За даними В. І. Куценка, серед робітників-чоловіків з чотири—шестикласною освітою протягом місяця прочитали хоча б одну книжку 40% опитаних, а з дещо вищим освітнім рівнем — 60%¹⁷. Значно тісніший зв'язок між освітою та інтенсивністю читання у працюючих жінок. Тут істотно позначаються умови життя, побуту, склад сім'ї. Ті з них, хто має дітей, читають у два-три рази менше порівняно з чоловіками¹⁸. В роки створення сім'ї й виховання малолітніх дітей, так само, як і в старості, час на читання скорочується.

Проте за всіх цих обставин досить актуальною проблемою залишається вироблення усвідомленої потреби в читанні ще з шкільної лави. Адже рівень приохочення до книжки саме в цьому віці великою мірою визначає дальший розвиток читацьких інтересів, духовних та естетичних потреб людини, її культурний потенціал. Встановлено, що інтерес до читання прищеплюється в 1—6 класах, у віці від 7 до 13 років, і вже потім змінити вироблене ставлення до книжки дуже важко¹⁹.

Постійно зростає у робітників інтерес до періодичної преси. Так, у 1985 р. колектив шахтоуправління ім. газети «Социалистический Донбасс» передплатив 44 тис. примірників найрізноманітніших періодичних видань — у середньому по п'ять на кожного працівника. Прохідник дільниці підготовчих робіт № 4 В. П. Харламов у 1986 р. одержував 21 газету й журнал. Передплатні видання добре характеризують широкі коло його інтересів і захоплень: газети «Правда», «Советская Россия», «Сельская жизнь», «Советский спорт», журнали «Политическое самообразование», «Семья и школа», «Цветоводство», «Молодая гвардия», «Крокодил». Традиційно популярні серед гірників журнали «Советский шахтер», «Радио», «За рулем»²⁰.

¹³ Зайцев В. Г. Читательский формуляр рабочего // Рабочий читатель.— М., 1983.— С. 15—16.

¹⁴ Темп.— 1981.— 25 верес.

¹⁵ Там же.— 1980.— 5 груд.

¹⁶ Підраховано за: МКСД ІСН АН УРСР.— Т. 1.— С. 61.

¹⁷ Куценко В. И. Региональная особенность развития социально-культурной сферы.— Киев, 1984.— С. 158.

¹⁸ Гордон Л. А., Клопов Э. В. Человек после работы.— С. 173—174.

¹⁹ Развитие художественных интересов сельских школьников.— М., 1979.— С. 37.

²⁰ Рад. Донеччина.— 1985.— 4 груд.; Веч. Донецк.— 1985.— 18 нояб.

Важливу роль у розвитку духовного рівня трудящих відіграють прослуховування радіопередач і перегляд телепередач. Досить сказати, що в 1985 р. вже 92% сімей республіки мали телевізори, тоді як у 1970 р. лише 48%²¹.

Для багатьох робітників постійним джерелом новин, тлумачем сучасних подій стали інформаційна програма «Час», а також телевізійні випуски останніх вістей. На вказаних машинобудівних підприємствах Волинської області їх систематично дивилися в 1976 р. 62% робітників. Серед них 54% вказали, що вони регулярно стежать за передачами про міжнародні події²². Ці дані підтверджують існування стійкої психологічної орієнтації більшості трудящих на телевізійні новини.

Значна увага приділялася переглядові по телевізору художніх фільмів, спектаклів, спортивних програм. Разом з тим не здобули популярності у робітників передачі з виробничої тематики. На заводах Луцька та Ковеля їх не дивилися 70% робітників²³. На львівських фабриках — швейній, тютюновій, в об'єднанні «Карпати», Бродівській швейній фабриці таких робітників налічувалося 80%²⁴. Очевидно, цей факт має свої причини: ще донедавна в таких випусках здебільшого піднімалася на щит цифра, а не людина — творець технічного прогресу. Нерідко траплялися поверхові сюжети, славослів'я, пропаганда окремого успіху в певній ланці економіки при загальному відставанні галузі в цілому, своєрідна «інформаційна парадність», а в кінцевому підсумку — відхід від реальності. Без сумніву, не були позбавлені недоліків і інші телепрограми, зокрема ті ж інформаційні або музичні. Проте саме в передачах на виробничу тематику журналістські шаблони найбільш помітні, що й породжувало негативне ставлення до них з боку телеглядачів.

Останнім часом, як підкреслювалося в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, «різноманітнішими і жвавішими стали теле- і радіопередачі, помітно прагнення подолати усталені штампи, повніше врахувати різноманітність інтересів глядачів і слухачів»²⁵. Та це лише початок. Телебаченню й радію треба ще багато зробити, щоб усі передачі й програми стали багатими за змістом і різноманітними за формою, повніше задовольняли зростаючі духовні запити трудящих.

Водночас із зростанням тривалості часу, приділеного індивідуальному споживанню культури, робітники охоче заповнюють своє дозвілля публічно-видовищними розвагами, віддаючи при цьому перевагу переглядові кінофільмів, але рідше відвідуючи театри, концертні зали, музеї, виставки. Так, в останні роки їх питома вага в театральній аудиторії країни не перевищувала 7%²⁶.

Істотно вищий цей показник стосовно інженерно-технічних працівників, службовців, студентів. Так, на Львівському автобусному заводі лише 3% інженерів взагалі не відвідували театр, а на Дрогобицькому долотному — 9%²⁷. Серед робітників таких було набагато більше. Тут, безумовно, позначилася різниця в освітній підготовці опитаних, їх звичках, традиціях, зумовлених особливостями суспільного функціонування вказаних соціальних груп.

Немає сумніву, що перебудова роботи театрів, яка здійснюється в нашій країні, сприятиме зростанню його ролі в культурному житті суспільства, розширенню аудиторії, зокрема за рахунок робітничого класу.

²¹ Народне господарство Української РСР у 1985 році. — С. 286; Народне господарство Української РСР у 1980 р.: Стат. щорічник.—К., 1981.—С. 274.

²² Підраховано за: МКСД ІСН АН УРСР.— Т. 1.— С. 89.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

²⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 106.

²⁶ Сов. Россия.— 1986.— 15 авг.

²⁷ Підраховано за: МКСД ІСН АН УРСР.— Т. 1.— С. 106.

Соціологічні дослідження свідчать, що в дев'ятій, десятій, одинадцятій п'ятирічках відвідування музеїв, виставок, філармонії, палаців і будинків культури ще не стало регулярним у більшості робітників. Великою мірою — це наслідок слабкої матеріально-технічної бази закладів культури, недостатньої ефективності їх використання. Крім того, в сучасних умовах для певної частини трудящих значна відстань до клубу чи музею нерідко стає просто психологічно непереборною. Анкетне опитування робітників Західного Донбасу показало, що майже третина з них незадоволена своїм дозвіллям через віддаленість місця проживання від закладів культури²⁸. На Львівському автобусному заводі 21% робітників серед головних мотивів невідвідування клубу назвали: «Далеко живу...»²⁹. Очевидно, надалі в умовах збагачення форм дозвілля, урізноманітнення теле- і радіопередач тощо проблема територіальної доступності закладів культури набиратиме ще більшого значення.

Стає нагальною потреба вдосконалення роботи установ культури, зміна, оновлення багатьох традиційних форм і методів їх діяльності, які склалися ще в перші десятиріччя Радянської влади і вже мало відповідають зрослому потребам різних соціально-демографічних груп трудящих, особливо молоді. Наприкінці одинадцятій п'ятирічки в культурно-освітніх закладах профспілок УРСР в загальному обсязі заходів лекції займали понад 40%, тоді як тематичні вечори, усні журнали, диспути — лише 13%. Недостатня увага приділялася розвитку таких активних форм дозвілля, як трибуни громадської думки, вечори запитань і відповідей, дні відкритого листа тощо³⁰. Любительські об'єднання діяли лише в кожному четвертому клубі, а на Волині, Житомирщині, Полтавщині, Чернігівщині — лише в кожному десятому³¹.

Актуальною проблемою лишається й підвищення рівня духовних запитів робітників, підготовленості до сприйняття культурних цінностей, збагачення їх художнього досвіду чіткими уявленнями про все жанрове розмаїття мистецтва. Так, мабуть, не випадково, що саме естрада (і, на жаль, не завжди найкращі її зразки) доступністю мелодій, відносною простотою і зрозумілістю музичної мови в останні десятиріччя міцно завоювала прихильність абсолютної більшості робітничої молоді. За даними соціологічних обстежень, проведених у 1982 р., 60% робітників у віці від 18 до 34 років відвідують естрадні концерти, а ще 22% хотіли б їх відвідувати³². В той же час найменше цікавили молодих робітників концерти класичної музики, вистави театру опери та балету³³, тобто найскладніші для засвоєння види мистецтва.

Свідченням певної однобічності розвитку художніх потреб робітничої молоді є той факт, що незначну увагу вони приділяли скульптурі—2,2%, архітектурі — 3%, декоративно-прикладному мистецтву — 3,9%, живопису — 9,6%³⁴.

Очевидно, що недоліки в естетичному вихованні робітничої молоді значною мірою спричинені помітними прогалинами в роботі загальноосвітніх шкіл, які поки що не забезпечують своїх випускників необхідним рівнем знань у галузі образотворчого мистецтва, музики тощо. Вивчення музичних смаків міської та сільської молоді віком від 15 до

²⁸ Гирло В. Н. Указ. соч.— С. 60.

²⁹ МКСД УСН АН УРСР.— Т. 1.— С. 118.

³⁰ Об'єднаний арх. Укр. респ. Ради проф. спілок (далі ОА УРПС), ф. ПЗ. «Основные итоги воспитательной и культурно-массовой работы профсоюзов республики за 1983 год», арк. 2.

³¹ Культура і життя.— 1986.— 23 берез.

³² Зулумян Г. Б., Соловьев В. Н., Шулгин В. И. Формирование музыкальной культуры молодежи // Социолог. исследования.— 1983.— № 4.— С. 121.

³³ Матуленис А. А. Некоторые стороны образа жизни молодежи в свете конкретно-социологического исследования // Советский образ жизни: сущность и основные тенденции развития.— Ереван.— 1985.— С. 159.

³⁴ Семашко А. Н. Социально-эстетические проблемы развития художественных потребностей.— Киев; Одесса.— 1985.— С. 151.

30 років протягом останніх 15 років показало, що лише один із п'яти молодих людей і при певних умовах співає народні пісні, один із десяти може грати на якомусь музичному інструменті³⁵. Соціологічні дослідження фіксують, що з 1000 опитуваних старшокласників, які проживали у великих містах країни, лише 40 цікавилися образотворчим мистецтвом, 44% учнів не змогли назвати улюбленого художника чи скульптора³⁶. Тому цілком закономірно в Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо дальшого розвитку образотворчого мистецтва і підвищення його ролі в комуністичному вихованні трудящих» (1986 р.) виховання здорових художніх смаків широкого масового глядача, збагачення його знань у галузі образотворчого мистецтва виділено як особливе й дуже важливе завдання³⁷.

Слід зазначити також, що нерідко громадські організації підприємств республіки в 1971—1985 рр. недооцінювали естетичне виховання трудящих, ставилися до нього як до чогось другорядного.

Прилученню робітників до різноманітних видів мистецтва, розширенню їх культурного світогляду сприяла діяльність народних університетів культури. Виникнувши в другій половині 50-х років на базі лекторіїв і окремих факультетів, народні університети досить швидко стали однією з наймасовіших аудиторій. У 1971 р. на Україні вже діяло 662 університети культури з 119,2 тис. слухачів, серед них — 40,8 тис. робітників³⁸. Потому кількість таких університетів і число слухачів ще більше зросло. В багатьох університетах культури основний контингент становили робітники. В 1980 р. їх питома вага серед слухачів досягла у Волинській області — 97,4%, Харківській — 83,3%, Вінницькій — 79,6%, тоді як у Ворошиловградській — 57,7%, Полтавській — 46,5%, Донецькій області — 39%, у м. Києві — 40%³⁹.

Навчання в цих громадських вузах сприяло формуванню високих естетичних смаків трудящих, допомагало їм правильно оцінювати художні твори, розуміти справжню красу, розвивало потребу в прекрасному. Яскравою ілюстрацією цього може бути, наприклад, робота народного університету культури при Київському комбінаті штучного волокна. Тут у роки дев'ятої п'ятирічки працювало два факультети: літературний і музичний. Їх робота була тісно пов'язана з діяльністю студій — вокальної, хорової, танцювальної та поетичної. В результаті зросла мистецька майстерність представників комбінату, добре відома за межами міста і області⁴⁰. Лише в 1979 р. колектив художньої самодіяльності Будинку культури Дніпропетровського трубопрокатного заводу ім. В. І. Леніна поповнився 25 слухачами народного університету культури, який діє тут з кінця 60-х років. Молодий робітник заводу В. Семерня вперше прилучився до музичного мистецтва на заняттях заводського університету, згодом став учасником вокальної студії, а потім — співаком хору Дніпропетровського театру опери та балету⁴¹.

Разом з тим мережа народних університетів культури протягом 70-х — початку 80-х років розвивалася повільно, їм не завжди надавалася ефективна методична і практична допомога з боку республіканського та обласних науково-методичних центрів. Траплялися й випадки існування народних університетів культури, так би мовити, на папері, формально: інколи цю гучну назву присвоювали звичайним лекторіям⁴². Для докорінного поліпшення діяльності народних університетів куль-

³⁵ Сов. Россія.— 1986.— 8 мая.

³⁶ Лит. газ.— 1986.— № 36.— С. 8.

³⁷ Рад. Україна.— 1986.— 11 верес.

³⁸ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР (далі ЦДАЖР УРСР), ф. 5116, оп. 8, спр. 372, арк. 22.

³⁹ Підраховано за: ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 9, спр. 591, арк. 1—2, 12, 17, 23, 66, 105.

⁴⁰ Київська і життя.— 1974.— 23 черв.

⁴¹ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 9, спр. 341, арк. 379, 380.

⁴² Київська і життя.— 1974.— 23 черв.

тури треба зміцнити їх матеріально-технічну базу, вдосконалити навчально-виховний процес.

Піднесення естетичної та художньої культури робітників — процес складний і суперечливий. Зростання естетичних потреб, розширення індивідуальних форм культурної діяльності урізноманітнює і збагачує її, применшує роль одних і підвищує роль інших. Порівняння результатів соціологічних досліджень показує: в 30-і роки, наприклад, істотно переважали захоплення, які реалізувалися в процесі колективної діяльності в клубах і будинках культури, на сучасному ж етапі чітко виявляється тенденція переважання домашніх форм любительських захоплень. Внаслідок цього тепер менше молодих робітників відвідує хоріві, драматичні, хореографічні гуртки⁴³. На початку 80-х років в організованих формах різними видами художньої самодіяльності займалося від 5 до 18% робітничої молоді⁴⁴. Невисокою залишалася й питома вага всіх категорій робітничого класу, які брали участь у художній самодіяльності. В 1976 р. на Львівському автобусному заводі її учасники становили тільки 8% усіх опитаних; на Дрогобицькому долотному — близько 10%; Сокальському заводі хімічного волокна — 11%, Луцькому електроапаратному — 14%⁴⁵.

Звичайно, розвиток художньої самодіяльності робітничого класу в сучасних умовах не може визначатися лише кількісними показниками. Численні факти свідчать про вдосконалення художньої творчості робітників, розширення діапазону їх участі в дедалі складніших видах художньої діяльності: від драматичних гуртків до народних оперних театрів, від найпростіших танцювальних колективів до народних ансамблів танцю і балетних студій. Сьогодні на Україні практично немає жодного виду мистецтва, який не був би представлений художньою самодіяльністю робітників. Вона формує творче мислення, розширює світогляд, сприяє соціальному піднесенню.

Однак в аматорських колективах тривалий час переважала репетиційна і концертно-виконавська система діяльності: «ривками», від огляду до огляду, методом підготовки репертуару «на комісію». Багато працівників культурно-освітніх закладів продовжувало орієнтуватися лише на проведення масових видовищних заходів, на «підтягування» аматорських колективів до рівня професійних, не враховуючи інтересів і запитів різних груп трудящих, що негативно позначалося на розвитку масовості художньої самодіяльності. Лише в Київській області протягом 4 років одинадцятій п'ятирічці учасників самодіяльних гуртків стало менше на 65 тис. чол., а в цілому по республіці за ці роки художньою самодіяльністю перестали займатися понад 600 тис. чол.⁴⁶

Для виправлення становища Міністерство культури УРСР розробило на дванадцять п'ятирічку цільову комплексну програму розвитку самодіяльної художньої творчості⁴⁷. Вона передбачає, зокрема, розвиток мережі колективів традиційних і нових видів самодіяльності, організацію цехових ансамблів, гуртків, створення при кожному міському, районному Будинку культури хорів і ансамблів комсомольської пісні, хорів дитячих студій тощо.

Самодіяльна художня творчість робітничого класу Української РСР не обмежувалась лише організованими формами. Характерною рисою дозвілля робітників у досліджуваний період стали любительські

⁴³ Сов. социология.—М., 1982.—Т. 2.—С. 189.

⁴⁴ Плаксий С. И. Развитие и удовлетворение духовных потребностей рабочей молодежи // Рост культурного уровня рабочей молодежи в развитом социалистическом обществе.—М., 1982.—С. 139.

⁴⁵ Підраховано за: МКСД ІСН АН УРСР.—Т. 1.—С. 124.

⁴⁶ Правда.—1985.—11 авг.

⁴⁷ Див.: Целевая комплексная программа Министерства культуры УССР «Самодетельное художественное творчество масс Украинской ССР в 1986—1990 гг.»—Київ.—1985.—75 с.

захоплення, які реалізувалися в домашніх умовах. Компенсуючи вузьку спеціалізацію й певну одноманітність праці ряду масових професій, вони виступали важливим засобом задоволення потягу до пізнання й краси, потреби в творчості.

Широким було коло любителських захоплень робітників України: від колекціювання марок, грамплатівок і магнітофонних записів до запяць живописом, літературною творчістю, співробітництва в пресі як робітничих кореспондентів. Лише за роки одинадцятої п'ятирічки в республіканському видавництві «Каменярь» вийшли книги робітників — Героїв Соціалістичної Праці М. П. Вереніцина, Б. Ф. Гарбича, О. І. Ряскіної, О. С. Бондаревої, депутата Верховної Ради УРСР, бригадира Львівського автобусного заводу М. А. Соболя та ін.⁴⁸ У 1985 р. тут вийшла друком книжка токаря виробничого об'єднання ім. В. І. Леніна (м. Львів) В. І. Ляховчука, літературний талант якого розкрився ще на сторінках «Правды України», де були вміщені його публіцистичні замітки «Листи про далеке та близьке»⁴⁹. Того ж року членом Спілки письменників України став слюсар спецавтогосподарства «Ждановкомунтранс» В. І. Мамнев. Його поетичний доробок за останні десять років — три книжки, чимало публікацій у колективних збірниках і періодиці⁵⁰.

Самодіяльна творчість робітників не обмежувалася суто художньою сферою: літературою, живописом, музикою і т. п. Багато хто присвячував своє дозвілля конструюванню, краєзнавству, збереженню й вивченню флори і фауни. Так, робітник харківського заводу «Серп і молот» С. І. Шолудченко довгі роки займався дослідженнями пташиного світу. В його живій колекції є представники більш як 40 видів пернатих. Успіхи любителя орнітофауни відзначено трьома золотими й однією срібною медалями ВДНГ СРСР⁵¹. Знахідками прохідника шахти ім. Бажанова в Макіївці Л. О. Симбірцева, який давно захоплюється палеонтологією, серйозно зацікавилися науковці Палеонтологічного Інституту АН СРСР⁵².

Таким чином, у 70-ті — першій половині 80-х років духовні інтереси й запити робітничого класу Української РСР значно розширилися. Це знайшло яскраве втілення у прагненні робітників опанувати цінності суспільно-політичної й науково-технічної думки, літератури, мистецтва. Однак розвивався цей процес, хоч і відносно швидко, але нерівномірно: одні групи робітників зробили крок далеко вперед по шляху культурного збагачення, інші дещо відстали. Спостерігалися ще істотна диференціація рівнів їх естетичного розвитку, диспропорції у прилученні до окремих видів культури, участі в художній самодіяльності. В цілому ж прагнення внутрішнього зростання, збагачення здобутками національної та світової культури, гармонійного розвитку духовних і фізичних сил ставало визначальним для дедалі більшого числа виробничників.

Разом з тим у частини робітників, і насамперед молоді, намітилася схильність до суто видовищного, пасивного сприйняття художньої культури. Протистояти поширенню цього явища може передусім докорінне поліпшення роботи закладів культури, їх спеціалізація й застосування диференційованого обслуговування основних груп трудящих, розвиток різноманітних за змістом форм культурної творчості. Адже активне залучення населення до культурної діяльності цілком збігається з потребами самої людини в якнайповнішій реалізації її духовних запитів.

⁴⁸ Правда України.— 1985.— 27 февр.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Літ. Україна.— 1985.— 21 берез.

⁵¹ Сов. культура.— 1984 — 12 янв.

⁵² Известия.— 1985.— 18 марта.

УМОВИ ЖИТТЯ ТА ПРАЦІ РОБІТНИКІВ МОРСЬКОГО ТРАНСПОРТУ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

Остаточне сформування всеросійського ринку, розвиток широких зв'язків Росії із світовим капіталістичним ринком сприяв розвитку вітчизняного морського пароплавства. Особливо інтенсивно воно розвивалося на Чорному і Азовському морях¹.

У другій половині ХІХ ст. на морському судноплаванні здійснювався технічний переворот. Пароплави устатковувалися паровими машинами з подвійним розширенням, а наприкінці 80-х років значна частина суден мала компаунд-машини і машини з потрійним розширенням. Більшість пароплавів стали гвинтовими, зросла їх швидкохідність, економічність і маневреність. Внаслідок удосконалення пароплавання на Чорному і Азовському морях при порівнянні з вітчизняним пароплаванням на інших морях набуло відносно високого технічного рівня. На початку 90-х років на Чорному морі на лініях дальнього плавання пароплави повністю витіснили парусники, а на каботажних пароплави становили 94,3% всієї місткості каботажних суден. Водночас на Балтійському морі на дальніх лініях парові судна становили лише 57,1% місткості всіх суден, а в каботажі — 79,5%. На Білому — місткість пароплавів становила 66,4% всієї місткості суден. Наприкінці 90-х років на Чорному і Азовському морях було 280 вітчизняних пароплавів тоннажністю 226 тис. т і середньою місткістю в 552 т на 1 судно, на Балтійському морі — 94 пароплави тоннажністю 31,3 тис. т і середньою місткістю 230 т, на Каспійському — 247 суден тоннажністю 161 тис. т і середньою місткістю 176 т².

На Чорному і Азовському морях плавали всі типи тогочасних пароплавів — у переважній більшості пасажирські, а також велика кількість вантажних і буксирних суден. Незначну частину становили наливні судна. Із загальної вартості пароплавів російського торговельного флоту, яка досягала 92,5 млн. крб., на Чорне і Азовське моря припадало 48,6 млн. крб., тобто 62,5% від усієї суми³.

На середину 90-х років на Чорному і Азовському морях діяло 7 великих акціонерних пароплавних компаній: Російське товариство пароплавання і торгівлі (далі — РТПІТ), Доброфлот, Російське товариство транспортних вантажів, Товариство Азовського пароплавання, Товариство Чорноморсько-Дунайського пароплавання, Російське товариство вивізної торгівлі, Товариство пароплавання на Чорному і Азовському морях і Дону.

Дві найбільші серед них — РТПІТ і Доброфлот — різко виділялися між іншими як кількістю пароплавів, що їм належали, так і їхньою тоннажністю. До того ж ці компанії користувалися урядовими субсидіями за організацію поштових та різних службових перевезень⁴. РТПІТ належало 72 пароплави тоннажністю 84 тис. т і потужністю двигунів в 11,5 тис. кін. сил; Доброфлот мав 13 пароплавів тоннажністю 68,4 тис. т і потужністю 10,2 тис. кін. сил. Екіпаж на кораблях двох компаній перевищував 3,1 тис. чол. Решта товариств мала від 2 до 12 пароплавів, до того ж значно меншої місткості й потужності. Так, Товариство пароплавання на Чорному і Азовському морях і Дону

¹ Под флагом Родины: Очерки истории Черноморского пароходства. — Одесса, 1967. — С. 28—56; Кузнецов В. Ф. От петровых кораблей до советских теплоходов: Из истории азовского флота. — Ростов-на-Дону, 1946. — С. 42—60.

² Русский торговый флот: Список судов. — СПб., 1899. — С. VI.

Там же. — С. XII.

³ Скальковский К. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. — СПб., 1887. — С. 440—525.

мало 12 пароплавів тоннажністю понад 3 тис. т; Російське товариство транспортних вантажів — 8 пароплавів тоннажністю 7,2 тис. т і потужністю близько 1 тис. кін. сил; Товариство Чорноморсько-Дунайського пароплавства — 9 суден тоннажністю в 3,4 тис. т і потужністю лише 775 кін. сил; Товариство Азовського пароплавства — 6 пароплавів тоннажністю близько 6 тис. т і потужністю близько 900 кін. сил⁵.

Великі пароплавні компанії на інших морях, зокрема на Каспійському та Білому, значно поступалися перед РТПІТ і Доброфлотом як за кількістю, так і, особливо, за тоннажем своїх пароплавів. Про це свідчать дані про основний капітал найбільших пароплавних товариств. Так, капітал РТПІТ в 90-х роках становив 10 млн. крб., Доброфлоту — майже 4,2. Чорноморсько-Дунайського пароплавства — 1,2 млн. крб., Петербурського товариства — 500 тис. крб., Архангельсько-Мурманського — лише 308 тис. крб.⁶

На Чорному і Азовському морях у 90-х роках проводила комерційні операції значна кількість приватних судновласників та «торгових домів». Найбільшими з них були власники кількох великих пароплавів, тоннажність яких досягала 2—3 тис. т. Серед приватних судновласників-капіталістів переважали представники торговельної буржуазії. Купці мали більше $\frac{2}{3}$ усіх пароплавів, решта суден належала міщанам.

У 70—90-х роках на узбережжі Чорного моря утворилося кілька центрів суднобудівної промисловості, де ремонтували і будували вітчизняні пароплави. Найбільшим з них був завод РТПІТ у Севастополі. В 1883 р. його значно розширили — спорудили стапелі й нову суднобудівну верф. У 80-х роках на заводі працювали до 1800 робітників.

В Одесі діяв заснований ще у 1858 р. механічний завод РТПІТ з слінгом, який виготовляв деталі й ремонтував пароплави. Вартість робіт, проведених на заводі у 80-х роках, досягала 500 тис. крб. На ньому працювали до 800 робітників. Крім того, там діяв механічний завод Белліно-Фендеріха, збудований у 1862 р. В 70—80-х роках на цьому підприємстві, де було 600 робітників, будувалися пароплави та проводився ремонт суден. Вартість робіт заводу дорівнювала 1 млн. крб. В Одесі діяли й механічні майстерні Доброфлоту⁷.

Миколаївське адміралтейство теж мало механічну, котельну, ливарну, ковальську майстерні та невеликий слінг, на якому ремонтували пароплави. На кінець 90-х років Миколаїв став найбільшим центром вітчизняного суднобудування на Чорному морі. В 1895—1897 рр. Товариством суднобудівних, механічних і ливарних заводів у місті за участю бельгійських промисловців був збудований найбільший у Росії суднобудівний завод «Наваль», а Товариством механічного виробництва в Південній Росії — Чорноморський механічний завод. Завод «Наваль» мав 7 стапелів, найбільший у країні слінг. На ньому було зайнято майже 3 тис. робітників. Вартість продукції заводу досягала 4 млн. крб. на рік⁸.

В 80—90-х роках у Херсоні на верфі бр. Вадон, розташованій на Військовому форштаді, також проводилося будівництво невеликих пароплавів та парових катерів для буксирування барж. Там працювали понад 150 робітників.

Розширення капіталістичного виробництва на Півдні сприяло швидкому зростанню населення та розвитку приморських міст. Підвищувалося значення південних портів. У 1876 р. на них припадало

⁵ Русский торговый флот. — С. VI—XIX.

⁶ Русское судоходство. — 1891. — № 130—131. — С. 90—91; Русский торговый флот. — С. VI—XV.

⁷ Одесса (1794—1894). — Одесса, 1895. — С. 227; Обзор Одесского градоначальства за 1899 г. — Одесса, 1900. — С. 9.

⁸ Дмитриев Н. П., Колпачев В. В. Судостроительные заводы и судостроение в России и за границей. — СПб., 1909. — С. 798—812; Черноморский судостроительный. — Л., 1973. — С. 8—14.

33%, а в 1891—1893 рр.—76,5% російського хлібного вивозу. Через південні порти у 60—90-х роках ХІХ ст. експортувалося тисячі голів худоби⁹.

Розвиток морського пароплавства вимагав докорінного удосконалення чорноморських і азовських портів та їх технічної реконструкції. В 1868 р. почалися роботи по поліпшенню Одеського порту. Вирішальну роль у його дальшому розвитку відіграло залізничне будівництво, завдяки чому місто зв'язувалося з найголовнішими економічними районами країни.

Особливо значних масштабів реконструкція чорноморських і азовських портів набула у 70—80-х роках. В Одесі з 1874 по 1879 рр. було здійснено будівництво рейдового молу, набережної Нової гавані, на рейді споруджено хвилеріз. Наприкінці 70-х років в Одеському порту існувало 4 закритих гавані — для експортної, імпоротної та каботажної торгівлі та великий відкритий рейд¹⁰.

У пореформені роки Одеса стала найбільшим портом країни на Чорному морі. В 70-х роках зросло значення Миколаївського порту, відкритого як комерційного в 1862 р. Його оборот наприкінці згадуваних років становив 30 млн. крб. Цьому сприяло проведення Харково-Миколаївської та Катерининської залізниць. У 80-х роках Миколаїв став третім за вивозом портом Росії¹¹.

Внаслідок конкуренції Одеси і Николаєва Херсон як порт у 70—90-х роках відіграв меншу роль. Розвиток морських пароплавних сполучень гальмувався через поганий стан портових споруд і мілководдя гирла Дніпра.

Влітку 1886 р. під керівництвом інженерів Борейші та Максимовича почалися роботи по спорудженню в Маріуполі великого порту, який призначався спеціально для експорту донецького вугілля. Вони були закінчені в 1889 р.¹²

У пореформеній період в південних портових містах Одесі, Николаєві, Маріуполі, Бердянську, як відзначав В. І. Ленін, утворювалися великі ринки найманої праці, де збиралися тисячі робітників¹³. Ці транспортні й промислові центри притягували маси зубожілих селян-заробітчан. За даними перепису 1892 р. в Одесі серед портових робітників знаходилися вихідці з Херсонської, Таврійської, Подільської, Київської, Полтавської губерній, з російських губерній — Калузької, Орловської, Тульської, білоруських — Могилівської тощо¹⁴.

В 1870 р. в Одесі налічувалося 12 тис. портових робітників, які займалися навантаженням зерна. Наприкінці 90-х років їхня кількість зросла до 20 тис. чол.¹⁵ Слід відзначити, що в Одеському порту утворилася категорія постійних робітників і візників, а також службовців. За вказаним переписом їх налічувалося понад 1,7 тис. чол. і серед них жінок понад 400 чол.¹⁶ У найбільшому порту Криму — Севастополі, що протягом перших пореформених десятиріч діяв як комерційний

⁹ По флагом Родины.— С. 29.

¹⁰ Краткий исторический очерк развития водных и сухопутных сообщений и торговых портов в России.— СПб., 1900.— С. 228—229, 298; Русское судоходство.— 1887.— № 10—11.— С. 10.

¹¹ Ге Г. Н. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула.— Николаев, 1890.— С. 42—43; Русское судоходство.— 1888.— № 22.— С. 17—19.

¹² Краткий исторический очерк водных и сухопутных сообщений и торговых портов в России.— С. 287—299; Русское судоходство.— 1888.— № 22.— С. 21—22; № 28.— С. 44; 1890.— № 123—124.— С. 51—52; № 129.— С. 158.

¹³ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів.— Т. 3.— С. 227.

¹⁴ Результаты однодневной переписи г. Одессы 1 декабря 1892 г. — Одесса, 1894.— Ч. 1.— С. 168—169.

¹⁵ Под флагом Родины.— С. 41.

¹⁶ Там же; Результаты однодневной переписи г. Одессы. — С. 168 — 169; Лось Ф. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба.— Киев, 1955.— С. 147.

порт, на вантажних роботах у 80-х роках працювали понад 4 тис. портових робітників. Велику їх кількість притягував Миколаївський порт — зубожілих жителів міста, приміських слобід, а в осінній період — селян навколишніх сіл. На портових роботах наприкінці 90-х років там було зайнято до 2 тис. чол.¹⁷

Портові робітники поділялися на вантажників, підводчиків, «лопатників» (що «перелопачували» — перекидали зерно). До однієї з найбільш визискуваних категорій портовиків відносилися ті, які займалися ремонтом та прибиранням суден у портах і доках. Серед них були вугільники, кочегари першого й другого розрядів. На вантажних та очищувальних роботах на пароплавах і в портах широко використовувалася дитяча й жіноча праця (наприклад, у Миколаївському порту працювали до 300 жінок)¹⁸.

Робота вантажників тривала 12 годин на добу. Вкрай важкими були й всі види портових робіт. Лопаточники, розгрібальники зерна, вугільники працювали в трюмах, у хмарах пилуки — від світанку до заходу сонця — по 14—16 годин на добу. На всіх вантажних і розвантажувальних роботах переважала ручна праця. Вантажники заробляли в день від 80 коп. до 1 крб. 20 коп., а поденні робітники — 30—90 коп.¹⁹

У багатьох приморських містах робочий час портових робітників не регламентувався. Вони працювали у будь-який час, вдень та вночі, не знаючи святкових днів і годин відпочинку. В Миколаївському порту робочий день офіційно тривав 12 годин, але нерідко — 14—16 годин на добу — з 6 годин ранку до 9 годин вечора з одноденною обідньою перервою.

В цьому порту діяло лише два порталних крани, кілька берегових «стріл» і плавучих елеваторів. З допомогою кранів вантажили руду, а елеватори перевантажували зерно. Проте цими механізмами оброблялися не більш як 10% вантажів. В основному переважала тяжка ручна праця. При навантаженні судна зерном робітник з воза брав на плечі розв'язаний мішок і по сходах ніс до трюму, де клав його на люччини трюму і зсипав усередину. Порожні мішки робітниця при трюмі повертала візнику. Якщо мішок падав у трюм, з вантажника вираховували штраф — півтора карбованці. З ранку до вечора по сходах рухався уверх і вниз безперервний конвейер людей, які горбилися під вагою п'ятипудових мішків. Загалом на трюм виставляли до 100 вантажників, а на одне п'ятилучне судно — до 500 чол. Нерідко вантажник за 50 коп. в день або «з половини» брав собі у помічники безробітного, яких чимало було в порту.

Особливо тяжким вважалося навантаження залізної й марганцевої руди, до того ж платили за це значно менше, ніж за роботу з зерном. З штабеля руду лопатами перекидали в металеві бочки, потім по вузькоколії котили їх вручну 300—500 м до пароплава, піднімали і висипали в трюми за допомогою механічних пристроїв. Присипаних пилом вантажників руди презирливо називали «червоношкірими».

На вантажних роботах використовувалася дешева жіноча праця. Жінки працювали на ручній «штвиці» зерна в трюмах суден («підбивщиці»), перевантаженні зерна вручну відрами з барж у трюми пароплавів («відерниці»), а також віяльницями, «пробницями» при вагах, розвантажницями зерна з вагонів. За свою тяжку працю вони одержували заробітну плату в 2—3 рази менше чоловіків.

Підрядчики обраховували робітників, а то й просто забирали собі частину їхнього заробітку. Побой робітників були звичайним явищем.

¹⁷ Семин Г. И. Севастополь: Исторический очерк.— М., 1955.— С. 201—204; Ге Г. Н. Указ. соч.— С. 17—21.

¹⁸ Людкевський Ш. С. Миколаївський морський торговий порт // Укр. іст. журн.— 1962.— № 3.— С. 141.

¹⁹ Под флагом Родины.— С. 41—42.

Власники фірм, які займалися навантажуванням експортних товарів, не застосовували ніяких заходів по техніці безпеки. Тому в портах частими були каліцтва вантажників і навіть смертельні випадки²⁰.

Портові робітники терпіли подвійну експлуатацію внаслідок посередництва підрядчиків. Останні, зв'язані між собою, були справжніми монополістами на ринку праці. Про механіку експлуатації робітників Одеси на поч. ХХ ст. можна дізнатися з секретного донесення «охранки»: «Пароплавні контори за вивантаження і навантаження пароплавів платять робітникам не поденно, а від тисячі пудів 6 крб. 90 коп. Раніше ці гроші видавалися робітникам на руки, але кінець кінцем, завдяки посередникам-артільщикам, яких наймають контори для завідування при роботах і розрахунку з партіями робітників, вони тепер не одержують цих грошей, а припадає їм лише по 4 крб. 50 коп., причому з цієї суми ще вираховується по 25 коп. у страховий капітал на випадок каліцтва. Внаслідок цього при розподілі кожному робітникові за день роботи від сходу до заходу сонця приходиться одержувати 70—80 коп. Робітники не самі наймаються на роботу в конторах, а через артільщиків, причому ці останні свої обов'язки передають до рук інших, а ті — третім особам, до робітника доходить не 6 крб. 90 коп. за 1000 пудів хліба, як сказано вище, а всього 4 крб.»²¹

Відсутність будь-якої охорони праці й непосильна робота призводили до швидкого зношування організму робітників, травм та каліцтва. Відрахування, які проводилися нібито для страхового капіталу, опинялися в кишенях пароплавних компаній та артільщиків. При каліцтві або втраті працездатності портові робітники одержували після довгих клопотань мізерну допомогу — від 50 коп. до 1 крб.²²

Ще з дореформених часів на адміралтействах Миколаєва і Севастополя працював загін робітників-суднобудівників. 8 жовтня 1862 р. у морському відомстві була ліквідована казенна праця, скасовані так звані «робочі екіпажі» в майстернях адміралтейства, зокрема на Миколаївському адміралтействі. Натомість з вільнонайманих створювалися такі категорії робітників, як постійні майстри (що входили в «кадр»), тимчасові майстри й робітники (які не входили в «кадр») та учні. «Кадр» постійних робітників Миколаївського порту в 1862 р. налічував 938 чол. Більшу частину (51,9%) становили робітники, не закріплені за адміралтейством. Згодом питома вага найманих по контрактах (тимчасових) все більше зростала. Протягом 70-х років «кадр» налічував лише 500—520 чол. В 90-х роках воєнна суднобудівна промисловість забезпечувалася переважно вільнонайманими робітниками. В 1896 р. у Миколаївському і Севастопольському портах на 3,6 тис. майстрових, які не перебували в «кадрі», було лише 267 «кадрових» майстрових у Миколаївському порту (6,9%)²³.

На казенних судоремонтних заводах утворилися значні групи потомствених робітників. Як зазначав завідуючий «кадром» Миколаївського адміралтейства, більшість майстрових були «нащадками колишніх казенних майстрових»²⁴. Кількість робітників цього адміралтейства, яких у 1896 р. налічувалося 2,1 тис. чол., зростала за рахунок місцевих жителів, а також вихідців із селян і міщан Херсонської губернії.

Під час статистичного обслідування робітників адміралтейства (1896 р.) було встановлено, що «однорідність складу майстрових адміралтейства проявляється ще в тому, що в переважній більшості вони є

²⁰ Нестеровский Б., Перепелицын П., Труфанов Г. Порт на Буге: К столетию основания Николаевского морского торгового порта — М., 1962 — С. 7—9.

²¹ Всеобщая забастовка на Юге России в 1903 г.: Сб. док. — М., 1938. — С. 86.

²² Там же.

²³ Бакланова И. Д. Рабочие судостроители России в XIX в. — М.: Л., 1959. — С. 94—100.

²⁴ Там же. — С. 106.

корінними жителями Миколаєва»²⁵. Причому ті, що проробили на заводі понад 10 років, становили майже 20%. З 1862 р. у порту існувала реміснича школа (200 учнів), яка готувала кваліфікованих майстрів²⁶.

На казенних морських заводах (це стосувалося і Миколаївського, і Севастопольського адміралтейств) у 90-х роках були вироблені правила найму робочої сили. Для робітників встановлювалися вікові обмеження, вони були зобов'язані проходити медичний огляд, обмежувалися їхні права при зміні роботи тощо. При прийомі на роботу у робітників відбиралися паспорти, тим самим вони ставилися в залежне становище від портових і заводських властей. Робітників звільняли за пропуск роботи без поважної причини, неякісне виконання роботи, участь у страйку. Загалом майстрові повністю залежали від сваволі начальства.

Тривалість робочого дня на адміралтействі офіційно встановлювалася в 10 годин. Робота розпочиналася о 5 год. 30 хв. ранку (при цьому слід врахувати, що робітники жили на околицях Миколаєва). Широко практикувалися понаднормові роботи. Підлітки працювали нарівні з дорослими. Застосовувалася система штрафів: за спізнення до 15 хв. вираховували $\frac{3}{4}$ частини поденної плати, а тих, хто спізнювався на більший час, не допускали до роботи і вираховували двоєденну плату²⁷.

Табель 1862 р. встановлював поденну плату робітникам-майстровим в 60—75 коп., учні-підлітки одержували 34—44 коп. на день. Взагалі в ряді випадків робітники морського відомства оплачувалися нижче, ніж робітники на приватних заводах.

Значна кількість робітників (до 7 тис.) була зайнята на 5 приватних суднобудівних і судноремонтних підприємствах Одеси, Миколаєва, Херсона, Севастополя.

Частина кваліфікованих робітників для заводу «Наваль» у Миколаєві готували у відкритій в 1899 р. заводській школі десятників. Проте в цілому завод поповнювався кваліфікованими майстровими за рахунок робітників, які пройшли школу важкої праці на заводах Центральної Росії. Значна частина некваліфікованих робітників південних приватних суднобудівних заводів поповнювалася вихідцями із селян України. У спільній праці на підприємстві встановлювався міцний зв'язок між українськими й російськими робітниками-суднобудівниками²⁸.

Виробничі й побутові умови працюючих були тяжкими. Правилами внутрішнього розпорядку на заводі «Наваль» у Миколаєві встановлювався 12-годинний робочий день*, виконувалися обов'язкові понаднормові роботи, робилися обшуки при виході із заводу. Надзвичайно низькою була заробітна плата. Кваліфікованим робітникам (майстровим) платили від 1 крб. до 1 крб. 50 коп., робітникам, що не мали кваліфікації,— 80 коп., підліткам — 30 коп. за 12-годинний робочий день. Значну частину цієї мізерної заробітної плати власники заводу утримували шляхом накладання штрафів. Так, за недбайливу роботу штрафували на третину денного заробітку, порушення тиші в цеху — на 1 крб., неохайність — до 1 крб., загублення інструмента —

²⁵ Гавришев Л. Л. Образование мастеровых Николаевского адмиралтейства и его влияние на производительность их работы // Труды Всероссийского торгово-промышленного съезда 1896 г. в Нижнем Новгороде.— СПб., 1897.— Вып. 11.— Т. 6.— С. 280.

²⁶ Бакланова Н. Д. Указ. соч.— С. 14, 106.

²⁷ Там же.— С. 130—149.

²⁸ Черноморский судостроительный.— С. 18.

* До середини 90-х років XIX ст. робочий день у царській Росії не обмежувався ніякими законами. Закон 2 червня 1897 р. про тривалість робочого дня став діючим лише з листопада 1898 р. і встановлював 11,5-годинний робочий день для постійних робітників (Полное собрание законов.— СПб., 1900.— Т. 17.— № 14231).

на третину денного заробітку тощо. За спізнення на 2—3 хв. робітники мусили відробляти близько 3 годин.

Частими були виробничі травми. Збереглися десятки прохань працюючих на заводі «Наваль» видати їм грошову допомогу в зв'язку з пораненням або травмою.

Робітників не лише експлуатували, а й принижували їхню гідність. Іноземні інженери й майстри з презирством ставилися до росіян і українців, які працювали на заводах, самовільно встановлювали своїм співвітчизникам більш високі ставки, ніж місцевим робітникам. Суднобудівники неодноразово подавали скарги фабричному інспектору Херсонської губернії на нелюдське ставлення до них з боку капіталістів-іноземців.

Тяжке економічне становище місцевих робітників доповнювалося їхнім політичним безправ'ям. Суднобудівникам заборонялося об'єднуватися у професійні організації. За урядовою постановою від 1874 р. осіб, «винних у підбурюванні до організації страйку», а також учасників страйку карали тюремним ув'язненням на строк від 2 до 8 місяців. У січні 1897 р. миколаївський військовий губернатор заборонив «всякого роду» сходки робітників. Тоді ж на заводі «Наваль» на кошти власників підприємства утримувалася заводська поліція²⁹.

Значні маси робітників наймалися на каботажні парусні судна. Парусне судноплавство стало традиційним місцем заробітків для зубожілих селян з Правоберсжжя, головним чином з Чигиринського повіту. Ранньою весною відправлялися вони в Миколаїв, Одесу, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог, де поступали на комерційні судна. Вже з 16—17 років чигиринці привчалися до морської справи³⁰.

В середньому екіпаж парусника в 90-х роках становив 2—5 чол.: шкіпер (він же часто й хазяїн судна), 2—3 матроси, кок і юнга. Дрібні судна тоннажністю 20—30 т обслуговували екіпажі у складі 2 чол. На судах тоннажністю понад 100 т було 5—6 чол. екіпажу. На пайбільших парусниках, приписаних до Одеси, тоннажністю понад 200—300 т екіпаж становив 8—9 чол., але таких суден було небагато.

Загалом наприкінці 90-х років на 514 парусниках, приписаних до портів Чорного й Азовського морів, налічувалося 2230 матросів. Зокрема, на 180 судах, приписаних до Одеси, було 683 чол. екіпажу, 113 парусників, приписаних до Миколаєва,— 467, 95 суднах, приписаних до Херсона,— 410, 67 суднах, приписаних до Керчі,— 332, 33 суднах, приписаних до Бердянська,— 200 моряків тощо³¹. Всього на парусних судах у 90-х роках було зайнято понад 2,2 тис. моряків.

Розвиток морського пароплавства вимагав забезпечення суден досвідченими, кваліфікованими кадрами — шкіперами, штурманами, техніками, механіками. Вживалися заходи по підготовці вітчизняних спеціалістів. У грудні 1866 р. РТПІТ відкрило в Севастополі технічну школу переважно для дітей майстрових. На Корабельній стороні були збудовані спеціальні приміщення для майстерень. Завдяки існуванню технічної школи наприкінці 80-х років на судах РТПІТ знаходилася переважна більшість техніків і матросів вітчизняного походження: з 2758 чол. екіпажу лише 7 механіків, 11 машиністів, 77 матросів і кочегарів, 1 помічник капітана (всього 96 чол.— 3,5%) були іноземцями. В 1867 р. уряд видав указ про заснування на узбережжі Чорного й Азовського морів мореходних класів. У Херсоні вони відкрилися в 1872 р. Такі ж класи були засновані у Таганрозі. В 1889 р. вони випустили 33 шкіперів дальнього та каботажного плавання й 36 штурма-

²⁹ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 356, оп. 1, спр. 467, арк. 12—13; спр. 453, арк. 11; ф. 375, оп. 1, спр. 243, арк. 6—7; Черноморский судостроительный.— С. 18—20.

³⁰ Русское судоходство.— 1886.— № 5—6.— С. 64—65.

³¹ Русский торговый флот: Список судов.— С. 1—47.

нів³². Відтоді на вітчизняних пароплавах плавали шкіпери і штурмани лише з атестатами.

Внаслідок організованого навчання серед моряків парового флоту був досить високий рівень письменності. Так, на пароплавах, приписаних до Одеси, з 1,8 тис. моряків письменних було понад 1,3 тис. чол.³³

На паровому судноплаванні існував досить широкий розподіл праці, а самі її умови вимагали значної кваліфікації робітників. У 80-х роках лише на суднах налічувалося понад 2 тис. чол. екіпажу. Моряки поділялися на такі категорії, як матроси (1267 чол.), кочегари (574 чол.), машиністи (118 чол.), механіки (88 чол.), всього — 2047 чол.³⁴

В середньому екіпаж пароплава становив 15—25 чол. Серед них — механіки, машиністи, матроси і кочегар. На великих океанських пароплавах Доброфлоту чисельність екіпажу досягала 90—120 чол.

Всього на суднах Чорного й Азовського морів у 90-х роках налічувалося понад 5,1 тис. матросів і кочегарів. Переважна більшість моряків була зайнята на суднах РТПІТ і Доброфлоту (понад 3,2 тис.). На кожному з пароплавів великих судновласників (П. Регіра, Р. Вебстера, І. Коваленка та ін.) плавали від 70 до 100 матросів і кочегарів³⁵.

Становище моряків та умови їхньої праці в 60—90-х роках були тяжкими. Робочий день, як правило, не був твердо регламентований. Матроси працювали на кораблях по 13 годин на добу. Вони були зобов'язані виконувати всі авральні роботи, не одержуючи за це спеціальної оплати. За даними фабричного інспектора, в паровій пральні РТПІТ кочегари працювали з 4,5 годин ранку до 7 годин вечора без перерви, що загалом становило 14,5 годин.³⁶ Заробітна плата російських моряків була значно нижчою, ніж іноземних матросів. У 80-ті роки на каботажних суднах Азовського моря за свою тяжку і не позбавлену ризику працю матроси одержували від 10 до 27 крб. на місяць в залежності від класу. Якщо ж матрос працював на судні за харчі хазяїна, то плата зменшувалася на 7—7,5 крб.

У Чорноморському пароплаванні кочегари і матроси за свою працю одержували мізерний заробіток. В залежності від класу їхня плата становила від 10 до 20 крб., по 20 крб. одержували старші матроси і старші кочегари. Праця машиністів оплачувалася від 25 до 45 крб., шкіпери одержували 30 крб. на місяць і 30 коп. на харчі щоденно. Плата механіків була значно вищою, ніж матросів чи машиністів і становила на місяць понад 90—100 крб.³⁷

В умовах царської Росії не було законодавства, яке б охороняло права трудящих на парусному і паровому судноплаванні*. Незважаючи на технічний прогрес, у судноплаванні протягом 70—90-х років ХІХ ст. чимало пароплавів були застарілої конструкції. Вони часто

³² Фан-дер-Флит М. Возражение на доклад М. И. Казы «Добровольный флот и Русское общество пароходства и торговли перед государством». — Одесса, 1888. — С. 20; Крисіні Ю. П. Короткий історично-археологічний нарис Херсонщини (окр. відбиток). — С. 8; Русское судоходство.—1886.—№ 7—8.—С. 83; 1891. — № 130 — 131.—С. 173.

³³ Результаты однодневной переписи г. Одессы: 1 декабря 1892 г. — Ч. 1. — С. 169—178.

³⁴ Скальковский К. Указ. соч.—С. 79—85.

³⁵ Русский торговый флот: Список судов.—С. 1—47.

³⁶ Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце ХІХ и в начале ХХ ст. (конец ХІХ ст.—1904 г.).—Киев, 1955.—С. 165.

³⁷ Русское судоходство.—1890.—№ 125.—С. 78; Скальковский К. Указ. соч.—С. 79—85; Иванов Л. М. Борьба моряков торгового флота Одессы в 1905—1906 гг. // Уч. зап. кафедры ист. СССР МГУ.—Вып. 167.—М., 1954.—С. 183.

* Шельмагин И. И. Фабрично-трудоое законодательство в России: 2-я пол. ХІХ в.—М., 1947.—С. 159—169.

терпіли аварії й гинули з екіпажами під час штормів. Царські закони не передбачали ніякої допомоги сім'ям загиблих.

Таким чином, розвиток морського судноплавства на Чорному й Азовському морях сприяв утворенню у пореформені десятиріччя значного загону портових робітників, робітників-судноремонтників, суднобудівників і моряків. Утворилося ядро постійних кваліфікованих кадрів робітників цієї категорії. На морських судах — парових і непарових — у 80—90-х роках ХІХ ст. було зайнято понад 7,2 тис. моряків. На судноремонтних і суднобудівних заводах — понад 10 тис. робітників. В портах Чорного і Азовського морів у 90-х роках ХІХ ст. зосереджувалися десятки тисяч вантажників та інших категорій портових робітників.

Склад робітників морського транспорту України був багатонаціональним. Він формувався переважно за рахунок вихідців з українських і російських сіл і став носієм дружби та єднання трудящих двох братніх народів.

* * *

С. БАРОНЧ — ІСТОРИК КУЛЬТУРИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Р. А. АМБАРЦУМЯН (Єреван)

Польський історик вірменського походження Садок Баронч (1814—1892 рр.) був одним з перших дослідників історії вірменських колоній у Речі Посполитій. Його праці, написані на основі актових записів, хронік та інших джерелознавчих матеріалів, присвячені причинам і часу міграції вірменів на західноукраїнські землі і в Польщу, виникненню і розвитку там близько 40 їх поселень тощо. Разом з тим С. Баронч вніс помітний вклад в українську історіографію, краєзнавство, етнографію, епіграфіку, вивчення історії культури. Щодо цього особливе значення мали його книги про західноукраїнські міста та вірменські колонії¹. Невипадково польський історик Б. Вуйчик-Кеопрулян писав, що С. Баронч був «автором історичних нарисів про деякі... міста, тим самим поклавши в нашій науці початок дослідженню історії окремих міст»².

Вчені Радянської України дотримувалися аналогічних поглядів щодо оцінки творчої спадщини цього дослідника. Зокрема, І. П. Крип'якевич вказував: «Розробці історії західноукраїнських земель С. Баронч сприяв ще й тим, що написав ряд монографій і статей, присвячених окремим місцевостям Галичини, які не були зв'язані з історією вірменів. Його праці про Бучач, Гологори, Жовкву, Залозці, Олеск'є, Підгриці, Подкамення, Малу Пониквицю, Тартаків мають досить велике значення для західноукраїнського краєзнавства»³.

У деяких дослідженнях С. Баронч порушував питання архітектури (оборонні споруди, фортеці, мости тощо), вказуючи розташування

¹ Barącz S. Pamiętnik Żółkwi.—Lwów, 1852; Barącz S. Pamiętniki miasta Stanisławowa.—Lwów, 1858; Barącz S. Wolne miasto handlowe Brody.—Lwów, 1865; Barącz S. Założce, Gawat Jakób Tartaków.—Poznań, 1890; Barącz S. Chronika Olesca: (tworzysz duchowieństwa katolicka).—Tarnopol, 1864; Barącz S. Wiadomości o Puntkowie malei.—Poznań 1886; Barącz S. Meiecz smotrycki, Gologory.—Poznań, 1886.

² Wójcik-Keoprułian W. Ormianie Polscy.—Lwów, 1923.—S. 23.

³ Крип'якевич І. П. Садок Баронч — історик армян бывшей Галиции // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов: Сб. статей.—Ереван, 1961.—С. 44—45.

останніх, наводячи причини, умови і дати їх будівництва. Він приділяв також увагу динаміці чисельності населення різних міст, його соціальному і національному складу, роду занять, ремеслам, діяльності культурно-освітніх закладів та ін. Завдяки цьому його праці є цінним джерелом для відтворення культурно-історичного обличчя тогочасних міст, зокрема дають можливість внести певні топографічні уточнення і з'ясувати деякі питання про архітектурні пам'ятки. Такі дослідження, на думку Я. Р. Дашкевича, допоможуть створити багатотомний історико-географічний словник України⁴.

Значний фактичний матеріал щодо цього міститься в працях С. Баронча «Пам'ятні записки отців ордену бернардинців у Польщі», «Історія монастиря отців ордену домініканців у Подкаменні», «Нарис історії ордену проповідників у Польщі» (в 2 томах) та ін.⁵ Це документально підтвержені свідчення про монастирі і школи при них, які діяли в Польщі, на Україні та в Литві, живописні твори й ікони. Так, у книзі «Пам'ятні записки отців ордену бернардинців у Польщі» подано перелік монастирів, що діяли у 80 населених пунктах Польщі, Литви та України, а в другому томі «Нарису історії ордену проповідників у Польщі» — монастирів, церков і каплиць, розташованих у 197 місцевостях. При цьому автор повідомив важливі факти і свідчення з історії української школи і музики, перелічив наявні у монастирях музичні інструменти, розповів про обставини і дати їх придбання, імена осіб, які цим займалися, тощо.

Для відтворення процесу розвитку освіти на Україні становлять інтерес дані про час заснування монастирських шкіл, склад їх викладачів, а інколи й учнів. Цей фактичний матеріал, як правило, підкріплювався публікацією копій відповідних джерел. Крім того, С. Баронч приділив увагу часу заснування поселень, обставинам спорудження пам'ятників, їх архітекторам, вказав, скільки разів, коли й хто, на чій кошти реконструював певний пам'ятник і т. п.

Джерелознавче значення мають також праці С. Баронча, в яких наводяться написи на пам'ятниках. Це — «Заложце», «Бучацькі пам'ятні записки», «Наука релігії домініканця Вінцента Плебанкевича», «Пам'ятні записки отців бернардинців у Польщі» та ін.

Цінними для сучасних дослідників є тексти актів, постанов, грамот, мемуарів, листів політичних діячів і діячів культури України, повністю або частково опубліковані С. Барончем. Наприклад, тільки в двох його працях, присвячених польським вірменам, містилося близько 50 таких документів. Важливим джерелом для вивчення історії міста Олеська були 14 документів, написаних латинською мовою⁶. В книзі «Пам'ятні записки отців бернардинців у Польщі» наводяться численні накази, що стосувалися церковників, листи тощо. В додатку до праці «Історія домініканського монастиря в Подкаменні» вміщено 10 документів, що стосуються питань самоуправління монастиря. В додатку до книги «Монастир домініканців у Старому Борку» опубліковано лист-грамоту польського короля Станіслава IV і ще три документи⁷. В праці «Архів отців ордену домініканців в Ярославі» наводяться хроніки Львова, Перемишля, Самбора, Снятина та інших західноукраїнських міст, в яких відображені значущі події з їх історії⁸. Однак

⁴ Дашкевич Я. Р. Вірменський історик С. Баронч як дослідник минулого України. (До 150-річчя з дня народження) // Укр. іст. журн.— 1964.— № 2.— С. 122.

⁵ Barącz S. Pamiętnik zakonu WW. OO. Bernardynów w Polsce.— Lwów, 1874.— 389 s.; Barącz S. Dzieje klasztoru WW. OO. Dominikanów w Podkameniu.— Tarnopol, 1870.— 348 s.; Barącz S. Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce.— Lwów, 1860—1861.— T. 1—2; T. 1.— 403 s.; T. 2.— 530 s.; Barącz S. Klasztor kościół OO. Dominikanów w Krakowie.— Poznań, 1888.

⁶ Barącz S. Towarzysz duchowieństwa katolickiego. Tarnopol, 1864.— S. 485—504.

⁷ Barącz S. Klasztor dominikanów w Starym Borcu. — Lwów, 1878.— 116 s.

⁸ Barącz S. Archiwium dominikanów w Jarosławiu.— Lwów, 1884.— 271 s.

найбільше подібних матеріалів опубліковано в книзі «Записки з історії Польщі з офіційних львівських актів і рукописів»⁹. Загалом, за підрахунками І. П. Крип'якевича, С. Баронч увів до наукового обігу понад 100 документів¹⁰.

У працях історика наводяться біографічні дані багатьох діячів культури, науки, літератури, політичних, військових, державних і церковних — вихідців з України. Лише в монографіях «Нарис історії ордену проповідників у Польщі» і «Бучацькі пам'ятні записки» вміщено близько 400 біографій польських і українських діячів, відомості про їх опубліковані та рукописні праці тощо. В книзі «Заложце» наводяться біографічні дані 16 відомих діячів культури і церкви. Нарешті, окремі дослідження присвячені Мелетію Смотрицькому, Якубу Гаватовичу і Касіану Саковичу¹¹. Все це дає підстави вважати С. Баронча одним з відомих представників української біобібліографії.

Велике значення мали численні факти і свідчення, зібрані С. Барончем про ікони та портрети, які знаходилися в різних монастирях. Щодо цього найважливішою працею є монографія «Чудотворні ікони богоматері в Польщі»¹². В ній дано докладний опис 463 ікон з вказівкою імен їх авторів і місця створення, пояснення причин перевезення з одного місця в друге та інші найдрібніші подробиці (аж до вказівки, в якій церкві, в якій ризниці, на якій стіні і з якого боку вікна висить та чи інша ікона). С. Баронч наводив також написи на іконах, легенди й пісні, пов'язані з деякими з них.

З 40-х років С. Баронч збирав, а з 50-х періодично публікував фольклорні матеріали («Пам'ятки Жовкви», «Язлівецькі пам'ятки», «Язлівецькі пам'ятні записки», «Вільне торгове місто Броди», «Історія домініканських соборів у Подкаменні» та ін.), в тому числі у пресі Львова та інших міст («Мрувка», «Дзвоник», «Дзенник літерацке»).

Основною працею С. Баронча в галузі фольклористики став збірник «Байки, анекдоти, перекази, приказки і пісні на Русі»¹³, який високо оцінювали письменники, вчені і громадські діячі України. Так, відомий історик, громадський діяч і публіцист М. Драгоманов писав 31 січня 1886 р. з Женеві І. Франку: «Помітно, що перед людиною (Барончем.—Р. А.) був цінний матеріал, для моїх досліджень—неоціненний: бери й переписуй всю книгу»¹⁴. І. П. Крип'якевич зазначав, що матеріал цього збірника використовували при написанні художніх творів І. Франко та інші письменники¹⁵.

Достоїнством збірника С. Баронча було і те, що в ньому містився лише неопублікований матеріал. Адже його автор прагнув по можливості не вклучати до цієї праці навіть ті матеріали, які текстологічно зв'язані з іншими, що побачили світ у нечисленних збірниках¹⁶.

Таким чином, праці С. Баронча присвячені не лише історії вірменських колоній у Польщі та Західній Україні, а й українських міст і населених пунктів, краєзнавства, культової і громадянської архітектури, живопису тощо. Значним також був його внесок у вивчення життєвого шляху і діяльності державних, громадських діячів України. Нарешті, зібрані і опубліковані ним численні фольклорні матеріали сприяли розвитку української філології та епіграфії.

⁹ Вагацз S. Pamiętnik dziejow Polski.—Lwów, 1855.—311 s.

¹⁰ Крип'якевич І. П. Указ. соч.—С. 42.

¹¹ Вагацз S. Kasian Sakowicz // Warta (Poznań).—1887.—№ 678—679; Вагацз S. Zalozce i Gawat Jakób.—Poznań, 1889.—67 s.; Вагацз S. Melccz Smotrycki.—Gologory; Poznań, 1886.—56 s.

¹² Вагацз S. Cudowny obrazy matki najswietsrej w Polsce.—Lwów, 1892.—308 s.

¹³ Вагацз S. Baiki, fraszki, podanie, przyslowie i pesni na Rusi.—Tarnopol, 1866.—248 s.

¹⁴ Дашкевич Я. Р. Армянский ученый С. Баронч как собиратель украинского фольклора // Историко-филологический журнал АН АрмССР. — 1965.—№ 1.—С. 300.

¹⁵ Крип'якевич І. П. Указ. соч.—С. 47.

¹⁶ Дашкевич Я. Р. Указ. соч.—С. 298.

Безумовно, працям С. Баронча притаманні певні недоліки. «Він був не тільки істориком, а й старанним і копітким дослідником, зібрані ним матеріали можуть бути тільки використані іншими,— писав видавець його «Автобіографії».— ...Проживши понад тридцять років в ізоляції в своїй келії в монастирі Подкаменні, Баронч не був знайомий з найновішими виданнями, внаслідок чого в його дослідженнях легко виявити різні недоліки, незважаючи на це, його заслуги великі, а здійснене ним — небувала справа для однієї людини»¹⁷. Польський історик Ч. Лехицький вказував, що опубліковані у працях С. Баронча дані цінні як джерела, однак необхідно вміло використовувати їх¹⁸. Сучасний польський філолог, спеціаліст з історії вірменських шкіл у Польщі Г. Аугустинович-Чиєчерська також підкреслювала джерелознавчу значимість його праць, наголошуючи, що більша частина документів і актів, які він опублікував, уже давно знищена¹⁹. При цьому слід підкреслити, що С. Баронч ретельно відбирав документи, віддаючи перевагу офіційним.

Однак, як цілком слушно зазначав І. П. Крип'якевич, «праці Баронча цінні своїми різноманітними матеріалами, але не позбавлені деяких недоліків. Баронч у молодості не пройшов хорошої історичної школи, і це позначилося на його науковій продукції. У нього не вистачало критичного підходу до деяких джерел... Основним недоліком С. Баронча слід вважати те, що в загальних висновках своїх праць він захищав феодальну верхівку, ідеалізував дворянство і духовенство, приписував їм «історичні» заслуги в піднесенні економіки і культури країни»²⁰.

С. Баронч ігнорував роль народних мас в історії, тому негативно ставився до повстань і національно-визвольних рухів. Так, він не зрозумів історичного значення визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. і оцінював її з позицій правлячих кіл Речі Посполитої. Вважаючи історичною необхідністю насильницьке навернення в католицьку віру українців і вірменів, він не усвідомлював, що в тих умовах такий крок фактично вів до духовної асиміляції цих народів. Загалом метод С. Баронча базувався на ідеалістичному трактуванні історичного процесу в цілому і розвитку культури зокрема.

Ці недоліки пояснювалися тим, що, як зазначав І. П. Крип'якевич, «С. Баронч був католицьким священиком і монахом і перебував під ідеологічним впливом реакційних кіл. С. Баронч проводив свої наукові дослідження в складних умовах. Як монах він не мав повної свободи висловлювати свої погляди... Для видання своїх праць він змушений був шукати меценатів серед поміщиків і буржуазії і писати так, як вони вимагали»²¹.

Неправильне розуміння процесу історичного розвитку змушувало С. Баронча «часто обирати для своїх праць форму алфавітних списків або переліків»²². Однак ці недоліки можна вважати позитивною рисою, якщо його дослідження розглядати як джерела. Він викладав хід подій, не нав'язуючи читачам поглядів, характерних для тогочасної історіографії.

С. Баронч разом з іншими польськими істориками вірменського походження (Юзефовичем, Захарясевицем, Минасовичем) вніс певний вклад у розвиток польської і української культури.

¹⁷ Krótka autografia ks. S. Barączka // Przegląd Kościelny.— Poznań, 1893.— Т. 15.— S. 72.

¹⁸ Lechnicki Cz. Kościół ormiański w Polsce.— Lwów, 1928.— S. 168.

¹⁹ Augustynowicz-Ciecierska H. Ormianie — kulturze Polskiej // Tygodnik Powszechny.— 1976.— № 38.— S. 4.

²⁰ Крип'якевич І. П. Указ. соч.—С. 48.

²¹ Там же.— С. 45—46.

²² Дашкевич Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков.— Ереван, 1962.— С. 122.

СТОРИНКА ІСТОРІЇ ТМУТАРАКАНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

В. О. ЗАХАРОВ (Москва)

Багато років тому таманський краєзнавець В. В. Соколов писав: «Поверховому спостерігачу, який потрапив уперше на береги Тамані, вигляд її нічого не говорить. Сучасне Тамані таке мізерне, що кожний, хто не цікавиться археологією, поспішає продовжити шлях і якнайшвидше вибратися із задушливого глухого закутка. Однак археолог і той, хто захоче зупинитися уважно на минулому Тамані, проведе кілька приємних днів, окунувшись з головою в її старовину»¹. Нині вже не викликає сумнівів тотожність Тамані з давньоруським містом Тмутараканню. Вперше воно згадується в літописах під 988 р., а останній раз — під 1096 р. Через століття згадка про Тмутаракань з'явилася в «Слові о полку Ігоревім».

Питання про його місцезнаходження має давню історію. Ще наприкінці 1708 р. ростовський митрополит Димитрій, працюючи над «Літописцем келейним», у листі до монаха Чудова монастиря Феолога писав: «Що за країна варяги і де місто Тмутарокань?»². Але вже в 1738 р. Г. З. Байєр зазначав: «Тмутаракань є саме те місце, яке цар Костянтин Порфорогеніста Таматаркою називає і розташовує напроти Босфора або Керчі. Нині називається це місце на турецьких ландкартах Темрюк і лежить напроти фортеці Тамана в північно-східній стороні поблизу Міотичного моря»³.

В. М. Татищев не поділяв поглядів Г. З. Байєра. Він писав: «О княженні Тмутараканском, как в историях русских обстоятельно мест и урочищ не описано, а в давняя времена не знающие пользы исторической, имена народов и земель оставя, по новопостроенным городам пределы именовали, прежнее в забвение предали, что и с сим учинилось»⁴. В. М. Татищев визначив місцезнаходження Тмутаракані на берегах Прони поблизу Рязані. Однак більшість дослідників підтримували точку зору Г. З. Байєра⁵. На Чернігівщині пропонував шукати загадкове князівство Г. І. Спасський⁶. О. А. Спицин чимало зусиль доклав для того, щоб довести тотожність Тмутаракані з Росією, яку згадували візантійські автори і яка знаходилася, на його думку, в гирлі Дону⁷. А В. Д. Смирнов намагався довести, що міста Тмутаракані взагалі не існувало, так називалася країна, розташована від Керченської протоки до р. Кури⁸. У 1924 р. В. О. Пархоменко заявив, що «Тмутаракань не слід топографічно зв'язувати з Таматархою і Таманню»⁹⁻¹⁰. Його підтримав А. Нікітін.

¹ Соколов В. В. Карта древних поселений и могильников в районе станицы Таманской // Изв. Таврической уч. архив. комиссии. — 1919. — № 56. — С. 39.

² Шляпкин И. А. Димитрий Ростовский и его время. — СПб., 1891. — С. 443.

³ Байєр Г. З. Краткое описание всех случаев, касающихся до Азова, от создания сего города до возвращения онаго под Российскую державу. — СПб., 1738. — С. 57—58.

⁴ Татищев В. Н. История Российская. — М.: Л., 1963. — Т. II. — С. 240.

⁵ Мусин-Пушкин А. И. Историческое исследование о местоположении древнего русского Тмутараканского княжения. — СПб., 1794. — 51 с.; Карамзин Н. М. История государства Российского. — СПб., 1833. — Т. I. — С. 106; Мурзакевич Н. Н. История генуэзских поселений в Крыму. — Одесса, 1837. — С. 40, 44; Погodyn М. Н. Исследования, замечания и лекции о русской истории. — СПб., 1846. — Т. 3. — С. 144—146.

⁶ Спасський Г. Исследование Тмутараканского камня с русской надписью // Отечественные записки. — 1841. — Т. XXXVI. — Разд. II. — С. 63—70.

⁷ Спицын А. А. Тмутараканский камень // Зап. отд. рус. и слав. арх. Рус. Арх. об-ва. — Пг., 1915. — Т. XI. — С. 131—132.

⁸ Смирнов В. Что такое Тмутаракань? // Византийский временник (далі — ВВ). — Пг., 1923. — Т. 23. — С. 70—73.

⁹⁻¹⁰ Пархоменко В. А. Вопрос о времени существования и местонахождении Тмутаракані: Тезисы доклада // Бюллетень конференции археологов СССР в Керчи. — 1924. — № 4. — С. 4; Пархоменко В. А. К вопросу о Тмутаракані // Историко-марксист. — 1939. — Кн. I. — С. 195—197.

У 20-х роках на Таманському півострові В. О. Городцов розпочав археологічні дослідження, які через 10 років продовжив А. А. Міллер. В наступний період Таманське городище розкопували експедиції під керівництвом Б. О. Рибакова, І. Б. Зєєста і Г. К. Коровіної, а пізні — співробітника Таманського відділу Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника О. В. Богословського.

Питання про існування і місцезнаходження Тмутараканського князівства нерозривно пов'язане з історією тмутараканського каменя. Взимку 1067—1068 рр. місцевий князь Гліб Святославич — родич князя Ігоря — залишив напис на мармуровій плиті з вказівкою відстані між Тмутараканню і Корчевим (сучасна Керч): «Въ лѣто 6576 ин [д] и [кта] 6 Глѣбъ князь мѣрилъ мо[ре] по леду. От [ъ] Тьмуторокана до Кърчева 10 000 и 4 000 саже[нь]»¹¹. Протягом певного відрізка часу точилися суперечки щодо справжності каменя, однак численні дослідження дореволюційних і радянських учених дали можливість показати істинність цієї епіграфічної пам'ятки Давньої Русі. Розв'язана і проблема локалізації Тмутаракані в районі сучасної станиці Тамань.

Окремі питання історії Тмутараканського князівства висвітлювали І. П. Козловський, Б. В. Лунін, В. В. Мавродін, А. Н. Насонов, І. І. Ляпушкін, О. Л. Монгайт і ряд зарубіжних учених. Етимології слова «Тмутараканъ» присвячені праці Ф. Є. Корша, І. Г. Добродомова, Н. О. Баскакова, К. Г. Менгеса. Однак досі немає спеціального дослідження з історії цього князівства X—XII ст.

Вперше опис Тмутаракані з'явився в творі Костянтина Багрянородного «Про управління імперією». У 42 розділі він писав: «З Меотидського озера виходить протока під назвою Вурлік і тече до моря Понт; на протоці стоїть Боспор, а напроти Боспора знаходиться так звана фортеця Таматарха. Ширина цієї переправи через протоку 18 миль. Посередині цих 18 миль є великий низинний острівок по імені Атех. За Таматархою, в 18 або 20 милях, є річка під назвою Укрух, що розділяє Зіхію і Таматарху, а від Укруха до річки Нікопсіс, на якій знаходиться фортеця, одноіменна з річкою, лежить країна Зіхія. Її довжина 300 миль»¹².

Свідчення Костянтина Багрянородного датується серединою X ст. Топографічні назви, що зустрічаються в ньому, легко розшифровуються: Меотидське озеро — Азовське море, острів Атех — Середня коса, Боспор — сучасне місто Керч, на протилежному березі протоки знаходилася Таматарха, тобто на місці сучасної станиці Тамань.

Навряд чи вдається точно встановити дату заснування Тмутакарані. Боротьба Київської Русі проти хозар, яка велася у IX—X ст., дала можливість слов'янам проникнути в Північне Причорномор'я, а в результаті походу Святослава в 965 р. вони здобули володіння на Таманському півострові. При цьому метою походу київського князя були не лише політичні причини. Не менш важливим, якщо не головним його завданням, на думку В. Т. Пашуто, було «взяти в руські руки контроль над торговими шляхами в Хорезм, Багдад, Костянтинополь, по Волзі, Дону, на Керченській протоці, на Північному Кавказі, відкрити шлях на Кавказ і міцною ногою стати в Криму. Це була перемога, що благотворно вплинула на весь розвиток Русі і сильно зміцнила її позиції в Причорномор'ї»¹³.

Політику Святослава продовжив Володимир, який у 981—982 рр. «и на козары шед, победы я и дань на них положи»¹⁴. Тоді ж поси-

¹¹ Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI—XV вв. — М., 1964. — С. 16.

¹² Багрянородный Константин. Об управлении империей // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. — М., 1982. — С. 302.

¹³ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 93—94.

¹⁴ Память и похвала Иакова мшха Владимиру // Крат. сообщения Института славяноведения. — М., 1963. — Вып. 37. — С. 71.

лився вплив Київської Русі через Тмутаракань і на Північному Кавказі.

Під 988 р. «Повість временних літ» повідомила про поділ володінь між синами Володимира: «И посади... Всеволода Володимери, Мстислава Тмуторокани»¹⁵. Це перша згадка в літопису про давнє місто. Одержавши Тмутаракань, Мстислав почав проводити політику, спрямовану на освоєння завойованих земель і підкорення як місцевого населення, так і сусідніх племен. Він встановив зв'язки з народами Північного Кавказу і прилеглих степових районів.

В 1022 р. Мстислав здійснив успішний похід проти касогів і цим самим зблизив Русь з народами Північного Кавказу. На честь перемоги над касогами у 1023 р. в Тмутаракані було збудовано церкву, фундамент якої виявив під час розкопок 1952—1955 рр. Б. О. Рибаків¹⁶⁻¹⁷.

В 1023 р. Мстислав розпочав боротьбу з своїм братом Ярославом Мудрим за батьківську спадщину. Зібравши дружину «с козары и съ косогы»¹⁸, він рушив з Тмутаракані вгору по Дніпру. Однак його спроба захопити владу в Києві закінчилася невдало, що змусило продовжувати шлях до Чернігова. Тоді Ярослав вирішив вигнати військо брата з Чернігівської землі. Незважаючи на поразку і втечу Ярослава, Мстислав уклав з ним угоду, згідно з якою одержав все лівобережжя Дніпра. Чернігів став столицею князівства.

Що ж відбувалося в Тмутаракані під час відсутності Мстислава? На жаль, у літописах про це немає ніяких відомостей. Тому звернемо увагу на один з варіантів кабардинської легенди, наведений Ш. Б. Ногмовим. Через кілька років після походу Мстислава (1022 р.), писав історик, адиги зібрали велике військо, щоб помститися за смерть Редеді (касозького богатиря, вбитого Мстиславом.— В. З.) і водночас захопити «тамтаракайську» землю. Яси надіслали їм на допомогу 6 тис. воїнів. «Війна продовжувалася певний час... Нарешті, адигенці перемогли своїх ворогів і розорили всю область Тамтаракайську. Після цієї перемоги вони повернулися на батьківщину з багатими трофеями і великою кількістю полонених»¹⁹.

На нашу думку, вірогідність цих подій не викликає сумніву. Очевидно, мав рацію І. П. Козловський, який вважав, що з 1023 до 1029 р. Тмутаракань була втрачена руськими князями, оскільки її захопили касоги²⁰.

Проте питання про достовірність даних, що містяться в цій кабардинській легенді, ставилося деякими дореволюційними і радянськими (зокрема Г. Ф. Турчаніновим) істориками під сумнів. Однак проведений І. В. Тресковим аналіз наведених Ш. Б. Ногмовим свідчень і залучення нових фольклорних матеріалів дали можливість спростувати всі домисли²¹. Підтвердження цього ми бачимо і в свідченні Никонівського літопису під 1029 р. про похід Ярослава на ясів, який, очевидно, був зв'язаний із завоюванням касогами Тмутаракані²².

Слід вказати також на повідомлення літописів Дербента і Ширвана про те, що між 1030 і 1032 рр. руси в союзі з аланами і частиною

¹⁵ Повість временных лет (далі — ПВЛ).— М.; Л., 1950.— Ч. I.— С. 83.

¹⁶⁻¹⁷ Рибаків Б. А. Мерло новгородского зодчего XIII в. // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник 1974. — М., 1975. — С. 209; Значко-Яворский И. Я. Исследование строительных растворов церкви 1023 г. в Тмутаракани // Сов. арх.— 1979.— № 1.— С. 210—217.

¹⁸ ПВЛ.— Ч. I.— С. 99.

¹⁹ Ногмов Ш. Б. История адыгейского народа, составленная по преданиям кабардинцев.— Нальчик, 1958.— С. 121.

²⁰ Козловский И. П. Тмуторокань и Таматарха — Матарха — Тамань // Изв. Таврического общества истории, археологии и этнографии.— Симферополь, 1928.— Т. 2.— С. 64—65.

²¹ Тресков И. В. Фольклорные связи Северного Кавказа. — Нальчик, 1963.— С. 210—220.

²² Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— М., 1962.— Т. 27.

гірських племен Дагестана здійснили походи в Закавказзя. «Можливо, це загони тмутараканського і чернігівського князя Мстислава Володимировича, який намагався створити дружину в Подонні і на Північному Кавказі»²³, — писав В. Т. Пашуто.

З переходом Мстислава у Чернігів Тмутаракань стає вотчиною чернігівських князів. Однак після його смерті в 1036 р. влада над Тмутараканню, як і над всією Руською землею, перейшла до Ярослава Мудрого, який став «самовластець Русьстїи земли».

Після смерті Ярослава в 1054 р. чернігівська земля перейшла до його сина Святослава. За передсмертним заповітом батька він одержав Чернігів, а також «всю страну восточную и до Мурома»²⁴. О. М. Рапов визначив кордон володінь Святослава: їх східний рубіж йшов «по Оці (вверх за течією) до того місця, де Ока повертає на північ, далі по річках Воронеж і Дон до впадіння в Дон Сіверського Дінця і звідти — прямо на південь до верхньої течії Кубані; південний рубіж починався трохи на південь від Керченського півострова і йшов по узбережжю Чорного і Азовського морів до гирла Дону»²⁵. Таким чином, Святослав володів Тмутараканню. Розуміючи, що залишити це віддалене місто без князя неможливо, він, очевидно, після 1054 р. передав владу над Тмутараканню своєму сину Глібу.

В ті ж роки відбулася важлива подія, пов'язана із створенням церковного центра в цьому віддаленому від Київської Русі районі. Близько 1050 р. Печерський монастир залишив Никон: «Великий же Никонъ отъиде въ островъ Тьмутороканьскый, и ту обрѣтъ мѣсто чисто близь града, съде на немь. И божиею благодатию въздрате мѣсто то и църквь святыя богородица възгради на немь, и бысть монастырь славенъ, иже и донынъ есть, прикладъ имый въ сий Печерський монастырь»²⁶. Факт спорудження Никоном нової церкви досі заперечувався, однак знахідка на Таманському городищі графіто із зображенням п'ятиверхого собору дає підстави вважати, що існувала її друга церква, побудована не Мстиславом, а, ймовірно, Никоном²⁷.

Активна християнізація населення Тмутараканського князівства в період перебування там Никона привела до створення Тмутараканської єпархії. В житті преподобного Микити — затворника згадується Микола — єпископ тмутараканський.

В 1064 р. з Новгороду в Тмутаракань втік онук Ярослава Мудрого — Ростислав Володимирович²⁸. Вигнавши Гліба, він захопив тмутараканський престол. Однак Святослав здійснив похід на Тмутаракань, і Ростислав, не бажаючи воювати з дядьком, втік. У місті знову став княжити Гліб, проте лише доти, поки не відійшло військо Святослава. Вдруге захопивши князівський престол, Ростислав продовжував політику Мстислава, спрямовану на розширення кордонів, про що повідомив літописець під 1066 р.: «Ростиславу сущу Тьмутороканя и емлющую дань у касогов и у инех стран»²⁹. У тому ж році Ростислава отруїв котопан Херсонеса, який виконав доручення правителів Візантії, що допомагали Святославу Ярославичу в боротьбі з Ростиславом³⁰. З свідчень Києво-Печерського патерика дізнаємося, що «тогда

²³ Пашуто В. Т. Указ. соч.— С. 104.

²⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі — НПЛ).— М.; Л., 1950.— С. 160.

²⁵ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в.— М., 1977.— С. 45.

²⁶ Житие Феодосия Печерского // Памятники литературы Древней Руси: Начало русской литературы. XI—начало XII века.— М., 1978.— С. 328.

²⁷ Коровина А. К. Раскопки Таманского городища // Археологические открытия 1972 года.— М., 1973.— С. 294.

²⁸ ПВЛ.— Ч. I.— С. 110; ПСРЛ.— СПб., 1862.— Т. IX.— С. 86.

²⁹ ПВЛ.— Ч. I.— С. 110—111.

³⁰ Якобсон А. Л. Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.).— М.; Л., 1950.— С. 20—21.

же великий Никон (умрьшу Ростиславу, князю острова того) и умолен бысть от людей тех прийти к Святославу князю и молити его, да пустить сына своего, да сядет на столе том». Никон забрав з Чернігова Гліба: «Дошел бо с князем Глебом острова того, и оному (Глебу) сядшо на столе в граде том, Никон же възвратися възпать»³¹.

Двічі вигнаний Ростиславом Гліб після смерті брата знову зайняв тмутараканський престол. Населення міста схвально поставилося до нього, підтримуючи його політику. Однак він княжив у Тмутаракані недовго: 23 жовтня 1069 р. він уже був поблизу Новгороду³². Влада у місті переходить до колишнього полоцького князя Всеслава Брячиславовича. Про нього збереглося порівняно мало даних, хоча автор «Слова о полку Ігоревім» приділяв йому велику увагу. Всіх руських князів він ділив на «Ярославлих внуков» і «Всеславлих». Дійсно, полоцькі князі становили певну відокремлену династичну гілку, і серед інших руських князів Всеслав Брячиславович виділявся неспокоїним характером.

У 60-х роках XI ст. проходила боротьба між Ярославичами і Ростиславом Володимировичем за Тмутаракань. Всеслав полоцький, скориставшись цим, «в се лето (1064 р.) почал рать копити»³³ і в 1065 р. напав на Псков, а в 1066 р. — на Новгород. Ярославичі, покінчивши з Ростиславом, рушили на приборкання полоцького князя. З березня 1066 р. на Немизі відбулася «сеча зла», в результаті якої Всеслав зазнав нищівної поразки і втік³⁴. Автор «Слова о полку Ігоревім» так описував цю подію: «На Немизь — снопы стелють головами, молотять чепы харалужными, на тоць животь кладуть, вьють душу от тѣла. Немизь кровави брезѣ не бологомь бяхуть посѣяни, посѣяни костью Рускихъ сыновъ»³⁵. Однак Ярославичі не переслідували Всеслава, а відступили за Дніпро. Невдовзі Всеслава було схоплено і посаджено у Київський поруб.

В 1068 р. три Ярославичі — Ізяслав, Всеволод і Святослав — зазнали поразки у битві з половцями на Альті. Кияни, повернувшись у місто 15 вересня, «створиша вѣче на торговищи», вимагали від Ізяслава видати їм зброю і коней для продовження воєнних дій з половцями. Князь відмовився задовольнити ці вимоги і тоді мешканці «идоша на гору, съ вѣча, и придоша на дворъ Коснячковъ, и не обрѣтше его, стааха у двора Брячиславля» (торгового двора полоцьких князів, де збиралися особи некиївського походження) «и рѣша: Поидем, высадим дружину свою ис погреба»³⁶. Тоді ж було звільнено і Всеслава, який став київським князем: «Всеслав же седе Кыеве месяць 7»³⁷. Тимчасом Ізяслав з допомогою польського короля Болеслава Хороброго (брата його дружини) рушив на Київ. Всеслав, залишивши київську дружину поблизу Білгорода, таємно втік у Полоцьк. 2 травня 1069 р. Ізяслав вступив у Київ і, згодом вигнавши Всеслава з Полоцька, посадив там свого сина Мстислава³⁸.

Після цього Всеслав вирішив захопити владу в Новгороді, однак, дійшовши до Къзні — його передмістя, був розбитий 23 жовтня 1069 р. дружиною новгородського князя Гліба, який повернувся з Тмутаракані. У Полоцьк Всеслав повернувся лише в 1071 р.³⁹. Де ж він перебував протягом двох років? Відповідь на це запитання, очевидно, дає «Слово о полку Ігоревім», в якому розповідається про те, що «Всеславъ князь

³¹ Абрамович Д. Киево-Печерский патерик. — К., 1930. — С. 45.

³² Татищев В. Н. История Российская. — М.; Л., 1964. — Т. 4. — С. 155.

³³ НПЛ. — С. 184.

³⁴ ПВЛ. — Ч. I. — С. 112.

³⁵ Словарь-справочник «Слова о полку Ігореве» (далі — Словарь-справочник СОПИ). — М.; Л., 1965. — Вып. 1. — С. 22—23.

³⁶ ПВЛ. — Ч. I. — С. 112.

³⁷ ПСРЛ. — М.; Л., 1962. — Т. I. — Стоп. 173.

³⁸ ПВЛ. — Ч. I. — С. 116.

³⁹ ПСРЛ. — М.; Л., 1961. — Т. II. — Стоп. 163—164.

людемъ судяше, княземъ грады рядяше, а самъ... изъ Києва дорискаше» до Тмутаракані⁴⁰.

У березні 1073 р. з допомогою брата Всеволода Святослав Ярославич захопив великокнязівський престол і, ймовірно, одразу направив у Тмутаракань свого сина Романа. Щоправда, літописець пише про це лише під 1077 р. З Романом туди виїхав і Никон, який жив там до 1077 р. Саме в цей час він переробляв стародавній літописний звід⁴¹.

Слід зазначити, що для всієї діяльності Никона, як у Тмутаракані, так і пізніше в Києві, характерна антигрецька спрямованість. Саме він надав «Сказанню о распространении христианства на Русь» публіцистичної гостроти та антивізантійської спрямованості. «Ідею сказання про те, що Руська земля не потребувала грецької опіки,— писав академік Д. С. Лихачов,— а мала власну славу християнську історію, Никон продовжив тим, що дав не тільки церковну історію Русі, а й її світську історію. Русь не потребує опіки Візантії ні церковної, ні державної. Руський народ має... багато славних перемог, у тому числі і над самою Візантією»⁴².

27 грудня 1076 р. помер великий князь київський Святослав Ярославич. Він був похований, як і Мстислав тмутараканський, у соборі святого Спаса в Чернігові. Київським князем став Всеволод Ярославич. Дізнавшись про смерть брата, Ізяслав Ярославич, який чотири роки перебував у Європі, при підтримці польських військ рушив до Києва. Всеволод вийшов йому назустріч. Тим часом Чернігів захопив Борис Вячеславич*, але не надовго. Через 8 днів він втік у Тмутаракань до Романа. Всеволод з Ізяславом «створиста миръ, и пришедъ Ізяславъ съде Киевъ, мѣсяца июля 15 день»⁴³.

Всеволод був змушений замість великокнязівського престолу одержати Чернігів («Олегъ же, сынъ Святославль, бѣ у Всеволода Черниговѣ»). Однак у 1078 р. «бѣже Олегъ, сынъ Святославль, Тмутороканю отъ Всеволода, мѣсяца априля 10»⁴⁴.

Оскільки Олег не мав власного війська, він уклав союз з половцями і разом з Борисом Вячеславичем рушив на Чернігів. Проте недовго брати володіли цим містом. З жовтня 1078 р. загинув Борис, а Олег знову втік у Тмутаракань, де проти нього і Романа готувалася змова. Коли в 1079 р. Роман вийшов з міста, Олега «емше козарє поточиша и за море Цесарюграду»⁴⁵. Уже 18 травня влада в місті перейшла до київського боярина Ратибора⁴⁶.

Події, які відбувалися в Тмутаракані в XI—XII ст., необхідно розглядати не лише в аспекті зв'язків з Київською Руссю, а й у плані контактів між двома найбільшими державами — Руссю і Візантією. Остання, перебуваючи в складному становищі, викликаному боротьбою

⁴⁰ Захаров В. А. Что означает «...до куръ Тмутороканя» в «Слове о полку Игореве»? // «Слово о полку Игореве» и памятники древнерусской литературы.— Л., 1976.— С. 294—295. Недавно Б. О. Рибаків висловив припущення, що Всеволод здійснив поїздку в Тмутаракань між 15 вересня і 1 листопада 1068 р., щоб «найняти нові війська в північнокавказькому уділі Русі—Тмутаракані» для боротьби з половцями (Рибаків Б. А. Историзм «Слова о полку Игореве» // История СССР.— 1985.— № 5.— С. 43).

⁴¹ Будовниц П. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI—XIV вв.).— М., 1960.— С. 72.

⁴² Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение.— М.: Л., 1947.— С. 82—83.

* На думку О. М. Рапова, Борис Вячеславич володів Вишньовською волостю, що входила до складу Чернігівської землі (Рапов О. М. Указ. соч.— С. 200).

⁴³ ПВЛ.— Ч. I.— С. 131.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же.— С. 135. Г. Г. Литаврін вважає, що термін «козарє» означав резидентів таємної служби Константинополя, які спеціалізувалися на захопленні знатних осіб, а також конвоювали полонених у Візантію (Советы и рассказы Кекавмена.— М., 1972.— С. 353—354).

⁴⁶ ПВЛ.— Ч. I.— С. 135.

з турками-сельджуками, звернула увагу на Тмутаракань. Ще в 1079 р. при Никифорі III Вотаніаті між візантійським двором і Всеволодом Ярославичем існувала угода, за якою Олег Святославич був висланий у Візантію⁴⁷. Близько двох років він перебував на засланих*.

Тим часом у 1081 р. в Тмутаракані з'явилися два князі-ізгой: «Бѣжа Игоревичъ Давыдъ с Володаремъ Ростиславичемъ мѣсяца мая 18 день. И придоста Тмутороканю, и яста Ратибора, и сѣдоста Тмуторокани»⁴⁸, — повідомляв літописець. Володарь — син Ростислава Володимировича, отруєного котопаном Херсонеса, розглядав Тмутаракань як свою «отчину», вважаючи себе повноправним спадкоємцем батьківського престолу.

У травні 1081 р. в Константинополі в результаті дворцевого перевороту до влади прийшов Олексій I Комнін. Загроза імперії з боку турок була такою очевидною, що йому довелося терміново шукати шляхи для її врятування. Увагу імператора привернула Тмутаракань — нафтоносний район, оскільки інші джерела цього палива захопили турки. Він влаштував весілля Феопанії Музалон з Олегом. У 1083 р. Олег і Феопанія при підтримці військ Візантії повернулися в Тмутаракань: «Приде Олегъ из Грекъ Тмутороканю; и я Давыда и Володаря Ростиславича и сѣде Тмуторокани. И исѣче козары, иже бѣша свѣтници на убьенье брата его и на самого, а Давыда и Володаря пусти»⁴⁹. Візантія почала одержувати з Тмутаракані дуже необхідну їй для воєнних цілей нафту. Щодо цього Костянтин Багрянородний писав: «Потрібно знати, що поза фортецею Таматарха є численні джерела, що дають нафту. Слід знати, що в Зіхії, біля місця Пагі, що знаходиться в районі Папагії, в якому живуть зіхі, є дев'ять джерел, що дають нафту, але масло дев'яти джерел неоднакового кольору, одне з них червоне, друге — жовте, третє — чорнувате. Хай буде відомо, що в Зіхії в місці під назвою Папагі, поблизу якого знаходиться село, назване Сапаксі, що означає «пилюка», є фонтан, що викидає нафту. Потрібно знати, що там є й інший фонтан, що дає нафту, в селі під назвою Хамух... Віддалені ці місця від моря на один день шляху без зміни коня»⁵⁰.

Перевозили нафту в так званих чорносмоляних посудинах, багато фрагментів яких знайдено під час розкопок Тмутараканського городища. Вперше вони зустрічаються в культурному шарі VII ст., найбільша кількість припадає на X—XII ст., а в шарі XIII ст. їх зовсім немає. Хімічний аналіз смолистої речовини, яка залишилася на внутрішній поверхні цих посудин, показав, що це залишки нафти таманського і керченського походження⁵¹.

Отже, Олег Святославич став намісником візантійського імператора в нафтоносних районах Причорномор'я, що підтверджує його печатка: «Господи, помоги Михаилу, архонту Матрахи, Зихни и всей Хазарии»⁵².

Друга поява Олега в Тмутаракані істотно відрізнялася від першої. Якщо в 1079 р. він не був навіть співправителем брата Романа, то

⁴⁷ Литаврин Г. Г. Русь и Византия в XII веке / Вопр. истории.— 1972.— № 7.— С. 38—40.

* Ігумен Даниїл на початку XII ст. чув розповіді місцевих жителів, що на острові Родос протягом двох років жив руський князь Олег (Путешествие игумена Даниїла по Святой земле в начале XII века.— СПб., 1864.— С. 7).

⁴⁸ ПВЛ.— Ч. I.— С. 135.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Багрянородный Константин. Указ. соч.— С. 320.

⁵¹ Анфимов Н. В. Средневековые амфоры с нефтью с Таманского полуострова // Крат. сообщения Института истории материальной культуры.— М., 1953.— Вып. X.; Кострин К. В. Исследование смолистого вещества из «черносмоляных» кувшинов средневековой Тмутаракани // Сов. археология.— 1967.— № 1. У 1985 р. під час розкопок Ільїчовського городища Е. Я. Ніколаєва знайшла запечатану амфору з нафтою.

⁵² Янин В. Л. Печати Феопано Музалон // Нумизматика и сфрагистика.— К., 1965.— Т. 2.— С. 82; Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси XI—XV вв.— М., 1970.— Т. I.— С. 26.

в 1083 р. вже самостійним князем, що протистояв коаліції руських князів. Про це свідчили не лише його власноручна печатка, а й печатка його дружини з написом: «Господи, помоги рабе твоей Феофано, архонтисе Росни, Музалониссе»⁵³. Символічно, що Олег називав себе і свою дружину «архонтом» і «архонтисою». В даному разі титул «архонт» означає не лише «намісник», «володар влади», а й відповідає хозарському «каган» або великий князь Київської Русі⁵⁴. Цікаво, що предки Олега—батько Святослав Ярославич і дід Ярослав Мудрий—були не лише великими князями київськими, а й мали титул «каган». Та й сам Олег існував, очевидно, «каганом». Про це свідчило «Слово о полку Ігоревім», де сказано: «Рекъ Боянь и ходы на [Ходына] Святославля пѣснотворца старого времени Ярославля, Ольгова когана хоти...»⁵⁵. На думку А. П. Новосельцева, наприкінці XI—на початку XII ст. титул «каган» зберігався лише «на задвірках» імперії Рюриковичів — у Тмутаракані⁵⁶.

Ще одним яскравим свідченням великокнязівських претензій Олега став випуск ним у Тмутаракані власної монети, що раніше було привілеєм візантійського імператора і київського князя. Срібні монети з написом «Господи, помоги Михаилу», як нині встановлено, відповідали вазі резани південноруської системи одиниць X—XI ст.⁵⁷ Як справедливо зауважив О. В. Орешников, зразком для них стали монети Михайла VII Дуки (1071—1078 рр.), які міг бачити Олег під час перебування у Візантії⁵⁸. Олег випускав також мідні і срібні монети, раніше відомі під назвою «варварські наслідування». Про їх тмутараканське походження свідчив як ареал їх обігу, так і місце знахідок — Таманський півострів⁵⁹. «Варварські наслідування», які нині називають «таманськими наслідуваннями», повторюють візантійські міліарсії X—XI ст. і були наприкінці XI ст. основним засобом грошового обігу в Тмутаракані.

У 90-х роках XI ст. Русь стала постійним об'єктом половецьких набігів. У складеній С. О. Плетньовою таблиці показано, що саме на цей час і на початок XII ст. припадає активна наступальна політика половців, які здійснювали грабіжницькі набіги на руські прикордонні землі⁶⁰. У посушливому 1092 р. «рять велика бяше от половець и отовсюду»⁶¹, — повідомляв літописець. Русь, ослаблена постійними міжусобицями князів, не могла протистояти половцям. В цей час помер останній з Ярославичів — київський князь Всеволод, і розпочався поділ великокнязівської спадщини, в якому взяв участь і Володимир Мономах. Однак Святополк тоді був сильнішим, у зв'язку з цим Мономах був змушений повернутися в Чернігів. Олег, який спостерігав за розвитком подій на Русі, рушив із земляками своєї другої дружини (також половцями) до Чернігова. В 1094 р. літописець повідомляв: «Приде Олегъ

⁵³ Янин В. Л. Печати Феофано Музалон.—С. 89.

⁵⁴ Там же.—С. 81—82.

⁵⁵ Соловьев А. В. Восемь заметок к «Слову о полку Игореве» // Труды отдела древнерусской литературы.—М.: Л., 1964.—Т. XX.—С. 377—378.

⁵⁶ Новосельцев А. П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя // Ист. СССР.—1982.—№ 4.—С. 159.

⁵⁷ Молчанов А. А. Тмутараканский чекан Олега — Михайла Святославича // Сов. археология.—1982.—№ 1.—С. 251—254.

⁵⁸ Орешников А. В. Денежные знаки домонгольской Руси.—М., 1936.—С. 84.

⁵⁹ Голенко К. В. Подражания византийским монетам X—XI вв., найденным на Таманском полуострове // ВВ.—М., 1953.—Т. VII.—С. 269—274; Голенко К. В. Новые материалы к изучению таманских подражаний византийских монет // ВВ.—М., 1961.—Т. XVIII.—С. 216—225; Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР.—М., 1961; Кропоткин В. В. Новые находки византийских монет на территории СССР // ВВ.—М., 1965.—Т. XXVI.—С. 166—189.

⁶⁰ Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X—XIII вв.—М., 1975.—С. 266.

⁶¹ ПСРЛ.—Т. I.—Стовп. 215; Т. II.—Стовп. 206.

с половци ис Тьмутороконя, и приде Чернигову»⁶². Володимир Мономах перебрався в Переяславль, а «Олег вниде в град отца своего».

Однак через два роки Святополк і Мономах вигнали Олега з Чернігова і він ненадовго опинився в Стародубі. Коли невдовзі обидва князі звернулися до Олега з пропозицією укласти договір проти половців, він відповів відмовою («въспримъ смыслъ буй и словеса величава»). Тоді Святополк і Володимир розпочали проти нього військові дії. Понад місяць Стародуб був в облозі, поки Олег не визнав себе переможеним. Його відпустили до брата в Смоленськ з умовою, що він разом з Давидом укладе антиполовецький союз. Проте в Смоленську Олега зустріли вороже («не прияша его смолняне»). Зібравши дружину, Олег пішов до Мурому і став вимагати у місцевого князя Ізяслава Володимировича це місто, оскільки «то есть волость отца моего». Ізяслава було вбито, населення прийняло Олега, який «и перея всю землю Муромску и Ростовьску, и посажа посадники по городом, и дани поча брати»⁶³.

Після відбуття Олега з Тмутаракані місто, очевидно, тимчасово перейшло до Візантії*. Г. Г. Литаврін висловив припущення, що один з пунктів договору Олексія I з Олегом, який не зберігся, містив зобов'язання тмутараканського князя «на випадок реалізації своїх прав на Русі передати Тмутаракань іншій довірєній імператору персоні»⁶⁴. Однак містом Візантія володіла недовго.

За рішенням Любецького з'їзду 1097 р. Олегу відійшла частина «отчины» Святослава Ярославича — Вятицька земля⁶⁵. За свідченням В. М. Татищева, у 1113 р. Олег володів і Тмутараканською землею. Після смерті київського князя Святополка Ізяславовича (16 квітня 1113 р.) він захопив також Суздальську землю, однак був розбитий дружиною Мстислава Володимировича — сина Мономаха, який змусив його «в Муром уйти и остаться на княжении в Тмутаракани»⁶⁶. Наведені істориком факти дуже цікаві, хоча вони відсутні в джерелах. Можна припустити, що на якийсь час Олег повернувся в Тмутаракань, а у серпні 1115 р. помер у Чернігові⁶⁷.

Г. Г. Литаврін вважає, що руські князі втратили владу над Тмутараканським князівством між 1094 і 1105 рр.⁶⁸ В літописах Тмутаракань дійсно згадується останній раз під 1094 р. Однак, за свідченням В. М. Татищева, який використав невідомі нам джерела, в 1127 р. син Олега Святославича — Всеволод вигнав «стрия своего Ярослава ис Чернигова и дружину его изсече и разграби; а Ярослав иде во Тмутаракань, а оттоле в Муром»⁶⁹. В. М. Татищев указував, що після цієї події Тмутаракань відійшла до Ярослава Святославича. Арабський географ і мандрівник ал-Ідрісі писав, що в середині XII ст. в Тмутаракані (Матриці) була самостійна династія «Олуабас», яку багато дослідників вважають спадкоємцями Олега Святославича — Ольговичами⁷⁰. Це підтверджує знайдений на Тамані брактратр Всеволода-Ки-

⁶² ПВЛ.— Ч. I.— С. 148.

⁶³ Там же.— С. 168—169.

* Точка зору С. А. Плетньової про те, що з початку XII і до середини XIII ст. продовжувався половецький період у Тмутаракані (Плетнева С. А. Средневековая керамика Таманского городища // Керамика и стекло древней Тмутаракани.— М., 1963.— С. 71), піччю не підтверджується. Навпаки, XII ст. характеризується збільшенням обсягу торгівлі між Візантією і Тмутараканню.

⁶⁴ Литаврін Г. Г. Указ. соч.— С. 41.

⁶⁵ ПСРЛ.— Т. II.— Стоп. 310.

⁶⁶ Татищев В. Н. История Российская.— Т. II.— С. 130.

⁶⁷ ПСРЛ.— М., 1965.— Т. XV.— Стоп. 191.

⁶⁸ Литаврін Г. Г. Указ. соч.— С. 41.

⁶⁹ Татищев В. Н. История Российская.— Т. II.— С. 138.

⁷⁰ Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 г. // Крат. сведения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.— М., 1952.— Вып. 43.— С. 19.

рила Ольговича (помер у 1146 р.) — сина Олега Святославича. Напис на монеті: «Помози ми, господи Кирилу», а також родовий знак — тамга — свідчать про належність монети сину Олега⁷¹.

На нашу думку, в результаті агресивних походів половців Тмутаракань остаточно відокремилася від Київської Русі. В усякому разі складач «Повісті временних літ» ігумен Сильвестр, переписуючи літопис у 1116 р., зробив приписку, що руські «до сего дня» панують над «хазарами». Візантійські свідчення про поширення влади імператора на Хозарію відносяться до 1143 р. Імператор Мануїл I іменував себе в 1166 р. «государем зикхийским и хазарским». Слід також зазначити, що Тмутаракань у візантійських документах прирівнюється до Сіхії⁷². Уже в 1152 р. з Тмутаракані було послано візантійські війська на північ від Азовського моря, можливо, для допомоги Юрію Долгорукому.

Невдовзі Візантія оформила офіційно владу над Тмутараканню. За договором з Генуею 1165 р. вона дозволяла генуезьким купцям торгувати на всій території імперії, крім двох пунктів — Матреги і Росії*. В 1169 р. договір аналогічного змісту було укладено з Венецією⁷³. Ось як описував Тмутаракань, що одержала нову назву — Матрега, ал-Ідрісі: «Матраха — це вічне місто, існує з давніх часів і невідомо, хто його збудував. Тут є виноградники і лани. Його володарі (мулуки) мужні, благородні і рішучі. Їх поважають через їх відвагу і їх владу над тими, хто є їх сусідами. Це — велике місто з великою кількістю жителів, з квітучими околицями. В ньому є базари і збираються ярмарки, які відвідують люди з найвіддаленіших сусідніх країн та з найближчих округів»⁷⁴.

Нині складно говорити про етнічний склад населення Тмутараканського князівства та його чисельність. Ясно лише, що в XII — на початку XIII ст. на Таманському півострові мешкало слов'янське населення. В 1237 р. у Матриці побували римський місіонер домініканець Юліан разом з монахом Рихардом. В їх описанні Матрики, зокрема, повідомлялося, що в місті проживають князь і народ, які «називають себе християнами, які мають книги і священників грецьких»⁷⁵.

Отже, до середини XII ст. руські князі остаточно втратили владу над Тмутараканню. Знаменно, що саме в цей час новгород-сіверський князь Ігор Святославич вирішив повернути вотчину своїх предків — чернігівських князів; «Се бо два сокола слѣтъста съ отня стола злата поискати града Тьмутороканя»⁷⁶. Однак завдання виявилось невиконаним. Мрія онуків Олега Святославича не здійснилася. Поразка Ігоря, очевидно, назавжди відбила у нього бажання повернути причорноморські володіння, а правнукам Олега було вже не до Тмутаракані. Новий грізний ворог — ординські завойовники стояли біля порога. Не уникла цієї ж участі і Тмутаракань — Матрика — Матрега. Після розгрому ордами Чингісхана і Батия руських тут не залишилося, вони асимілювалися з місцевим населенням. Відроджене на старих руїнах місто мало інші назви. Ним володіли генуезці та турки. В 1784 р. ця земля була остаточно повернута Росії, але тільки в 1792 р. на Тамань прибули нові переселенці — колишні запорізькі козаки.

⁷¹ Эпговатов Н. В. Таманский брактееатр Всеволода (Кирилла) Ольговича // Нумизматика и сфрагистика.—К. 1963.—Вып. I.—С.—108.

⁷² Литаврин Г. Г. Указ. соч.—С. 41—42.

* На відміну від дослідників, які вважають, що Росія — це Керч, ми ототожнюємо Росію з поселенням у центрі сучасної станції Голубицької (Темрюкський район, Краснодарський край).

⁷³ Зевакин Е. С., Пенчо Н. А. Очерки по истории генуезских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV вв. // Ист. зап. — М., 1938.—Т. 3.—С. 74.

⁷⁴ Бейлис В. М. Ал-Идриси (XII в.) о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования 1982 г.—М., 1984.—С. 212.

⁷⁵ Насонов А. Н. Тмутаракань в истории Восточной Европы X века // Ист. зап.—М., 1940.—Т. 6.—С. 98.

⁷⁶ Словарь-справочник СОПИ.— Вып. I.— С. 20.

Трибуна Молодого Автора

Т. В. ОНІПКО (Полтава)

ВСТАНОВЛЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ З МІЖНАРОДНИМ КООПЕРАТИВНИМ РУХОМ (1921—1925 рр.)

Велику роль у прискоренні соціально-економічного розвитку Радянської держави відіграють її зовнішньоекономічні і торговельні зв'язки. В матеріалах XXVII з'їзду КПРС зазначалося, що «зовнішня торгівля вносить вагомий і дедалі зростаючий вклад у розвиток нашої економіки»¹. У зв'язку з цим в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року» поставлено завдання всемірно вдосконалювати і збагачувати зовнішньоекономічні й торговельні зв'язки, поліпшувати структуру торгівлі².

Значне місце у зміцненні торговельних контактів СРСР з іншими державами належить споживчій кооперації, насамперед Центроспілці і республіканським кооперативним організаціям. Радянська кооперація користується заслуженим авторитетом на міжнародній арені, бере активну участь у міжнародному кооперативному русі. Розвиток дружніх ділових зв'язків наших кооператорів із зарубіжними партнерами відповідає інтересам різних народів.

Для вдосконалення торгово-економічних контактів важливо узагальнити досвід Комуністичної партії по організації закордонної діяльності споживчої кооперації. Автор даного повідомлення прагнула висвітлити діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розширенню зв'язків споживчої кооперації республіки із зарубіжними партнерами в 1921—1925 рр. В той час партія, втілюючи в життя ленінські принципи зовнішньої політики, проводила курс на зміцнення миру, враховуючи можливість мирного співіснування двох різних суспільних систем — соціалістичної і капіталістичної. В результаті цього поступово налагоджувалися дипломатичні й торговельні відносини Радянської держави з капіталістичними країнами.

Певний матеріал про закордонну діяльність споживкооперації України, зокрема Вукоопспілки (ВУКС), міститься в публікаціях, що побачили світ у 20-х роках³. Це були в основному брошури і статті, написані працівниками кооперації та економістами на основі статистичних збірників та звітів. Питання про партійне керівництво закордонною діяльністю Вукоопспілки у досліджуваній період в них не розглядалося.

Проблема партійного керівництва споживчою кооперацією в період відбудови народного господарства вже знайшла відображення в історико-партійній літературі. Щодо цього слід виділити колективну монографію «Партия и кооперация» і працю І. Г. Булатова «Борьба Коммунистической партии за развитие кооперативного движения в СССР

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 306.

² Там же.— С. 393.

³ Экспортные ресурсы Украины.— Харьков, 1923.— 244 с.; Зовнішня торгівля УРСР та її ближчі перспективи.— Харків, 1924.— 42 с.; Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925/26 году.— Харьков, 1923.— 23 с.; Варьяш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперация.— М., 1926.— 98 с.

(1921—1925 гг.)»⁴. Особливий інтерес становлять праці, в яких розглядається діяльність В. І. Леніна по керівництву кооперацією⁵.

Керівництво Комуністичної партії розвитком кооперативного руху на Україні стало предметом дослідження ряду авторів⁶. Однак поза увагою науковців залишилася проблема керівництва Компартії України закордонною діяльністю споживчої кооперації республіки в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). Лише в «Нарисах історії Комуністичної партії України», колективних працях «Споживча кооперація України» і «Споживча кооперація Української РСР. 1917—1967»^{6а} є загальні положення про керівництво зовнішньоекономічною діяльністю кооперації з боку КП(б)У.

Здобувши перемогу над силами внутрішньої контрреволюції та іноземними інтервентами, трудящі Радянської України розпочали мирне господарське будівництво. У привітанні V Всеукраїнському з'їзду Рад (лютий 1921 р.) В. І. Ленін писав: «...Висловлюю глибоку впевненість, що союз незаможних селян і українських робітників укріпить Радянську Україну і зміцнить Українську республіку, всупереч усім перешкодам і підступам ворогів»⁷.

Відбудова народного господарства країни, насамперед України, яка найбільше постраждала в роки громадянської війни, вимагала зміцнення економічного союзу робітничого класу і селянства, промисловості й землеробства. Радянська держава мала навчатися торгувати так, щоб промисловість задовольняла селянство, а селянство через торгівлю задовольняло свої потреби⁸. Тому тоді торгівля ставала найважливішою ланкою всієї економічної політики партії. Основним апаратом для проведення товарообміну В. І. Ленін вважав кооперацію, яка найближче стояла до мас і мала досить розгалужену систему⁹. Через кооперативну торгівлю наша країна повинна була вийти на зарубіжні ринки для проведення експортно-імпортних операцій.

До 1920 р. Радянська Росія не мала ніяких торговельних контактів із Заходом. Представникам радянської кооперації чинили всілякі перешкоди російські кооператори-емігранти, яких підтримувала Антанта і Міжнародний Кооперативний Альянс (МКА). Лише в січні 1920 р. Верховна рада Антанти прийняла рішення про відновлення торговельних відносин з нашою країною через кооперацію. З цього приводу В. І. Ленін писав: «Світ потребує російських товарів. Ми в Росії маємо пшеницю, льон, платину, поташ і багато корисних копалин, в яких відчуває гостру потребу весь світ. Кінець кінцем світ повинен буде прийти до нас за цим, незважаючи на те, більшовизм у нас чи не більшовизм. Є ознаки того, що поступово приходять до розуміння цієї істини»¹⁰.

⁴ Булатов П. Г. Борьба Коммунистической партии за развитие кооперативного движения в СССР (1921—1925 гг.).— Пенза, 1961.— 362 с.; Дмитренко В. П. и др. Партия и кооперация.— М., 1978.— 296 с.

⁵ Генкина Э. Б. Государственная деятельность В. И. Ленина. 1921—1923.— М., 1969.— 520 с.; Селунская В. М. Ленинский кооперативный план и борьба партии за его осуществление.— М., 1969.— 311 с.

⁶ Терещенко Н. В. Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинского кооперативного плана в 1923—1925 гг.: (на материалах Украины). Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Харьков, 1954.— 12 с.; Громенко И. Е. Руководство Коммунистической партии Украины развертыванием производственного кооперирования на селе (1921—1925 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1962.— 19 с.

^{6а} Нариси історії Комуністичної партії України.— К., 1977.— 762 с.; Споживча кооперація України.— К., 1965.— 191 с.; Споживча кооперація Української РСР. 1917—1967.— М., 1967.— 207 с.

⁷ Ленін В. І. Привітання V Всеукраїнському з'їздові Рад // Повне збір. творів.— Т. 42.— С. 338.

⁸ Див.: Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт: Доповідь на II Всеросійському з'їзді політосвіт 17 жовт. 1921 р. // Там же.— Т. 44.— С. 159.

⁹ Див.: Ленін В. І. Проект резолюції в питаннях нової економічної політики: X Всеросійська конференція РКП(б). 26—28 трав. 1921 р. // Там же.— Т. 43.— С. 308.

¹⁰ Ленін В. І. Розмова з кореспондентом американської газети "The World" Лінкольном Ейром // Там же.— Т. 40.— С. 148.

Враховуючи намір правлячих кіл Антанти здійснювати товарообмін з Радянською країною через кооперацію, ЦК РКП(б) доручив Центроспілці «...якнайважливіше обговорити... питання про кооперативи і негайно виробити заходи, які забезпечили б цілковите оволодіння нами кооперативним апаратом, насамперед у всіх тих пунктах, через які може бути встановлений товарообмін (Україна, Далекий Схід)»¹¹.

Закордонна діяльність споживчої кооперації систематично обговорювалася на партійних з'їздах, пленумах і конференціях. Партія використовувала зовнішню торгівлю для зміцнення господарства СРСР і прискорення соціалістичного будівництва, залежно від зовнішньої обстановки і потреб внутрішнього становища вибирала відповідні форми її організації.

Х з'їзд РКП(б) (березень 1921 р.) схвалив політику Радянської держави, спрямовану на встановлення торговельних відносин кооперації з партнерами з інших країн шляхом укладення договорів та угод¹². Уряд дозволив Центроспілці встановлювати прямі контакти з кооперативними організаціями і торговими фірмами Західної Європи й Америки. Для ведення відповідних переговорів у Лондон виїхали Л. Б. Красін, М. М. Литвинов, В. П. Ногін, Л. М. Хінчук та інші¹³.

Вихід споживчої кооперації України, зокрема її центрального органу — Вукоопспілки, на зарубіжні ринки сприяв відбудові народного господарства республіки. Компартії України доводилося розв'язувати двоєдине завдання: добитися визнання споживчої кооперації УСРР на міжнародній арені і організувати її участь у міжнародній торгівлі. Діяльності споживкооперації вона надавала особливе значення, про що свідчило систематичне обговорення питань кооперативного будівництва її керівними органами. Так, перша Всеукраїнська нарада КП(б)У (травень 1921 р.) прийняла резолюцію «Про кооперацію»¹⁴. Аналогічну резолюцію схвалила VI конференція КП(б)У (грудень 1921 р.)¹⁵. На VIII конференції Компартії України (травень 1924 р.) обговорювалося питання «Про товарооборот і кооперацію»¹⁶. Неодноразово ці питання ставилися на порядок денний пленумів ЦК КП(б)У і зборів місцевих парторганізацій.

У зв'язку з виходом споживкооперації України на міжнародну арену було створено спеціальну постійно діючу комісію, що займалася питаннями представництва в Міжнародному Кооперативному Альянсі і спрямовувала роботу кооператорів республіки за кордоном¹⁷. Партійні органи розробляли інструкції і тези для агітаторів з питань міжнародної діяльності Вукоопспілки, контролювали роботу її експортно-імпортного відділу, заслуховували звіти представників кооперативних органів за кордоном. Питання про її діяльність на міжнародній арені регулярно обговорювалося на засіданнях правління Вукоопспілки з участю представників ЦК КП(б)У і ВУЦВК. Керівні діячі Компартії України, ВУЦВК і РНК СРСР брали участь у роботі з'їздів ВУКС. Так, у серпні 1921 р. на I з'їзді уповноважених Вукоопспілки з промовою про завдання кооперації виступив член Політбюро ЦК КП(б)У, заступник Голови РНК УСРР М. В. Фрунзе¹⁸. На II з'їзді уповноважених ВУКС (грудень 1922 р.) голова ВУЦВК Г. І. Петровський і М. В. Фрунзе чітко сформу-

¹¹ Ленін В. І. Постанова Політбюро ЦК РКП(б) у питанні про спробу Антанти почати торгівні відносини з Росією через російську кооперацію // Там же.— С. 51.

¹² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 250.

¹³ В а р ь я ш Э. Указ. соч.— С. 30—31.

¹⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. I.— С. 143—144.

¹⁵ Там же.— С. 187—189.

¹⁶ Там же.— С. 278—281.

¹⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 635, арк. 5; ЦДАЖР УСРР, ф. 2, оп. 2, спр. 6, арк. 51.

¹⁸ К у н а х Ю. Г. Розвиток кооперативного руху на Україні в 1920—1924 рр. // Укр. іст. журн.— 1974.— № 3.— С. 80.

лювали завдання кооператорів республіки. Від імені уряду М. В. Фрунзе запевнив делегатів, що кооперація може цілком розраховувати на його якнайширшу підтримку¹⁹.

Компартія України неухильно дбала про поповнення лав працівників кооперації за рахунок комуністів, бо лише за умов створення міцного партійного ядра ця організація могла виконати завдання, поставлені перед нею КП(б)У. Учасниками кооперативної наради при ЦК КП(б)У стали відомі партійні працівники Д. З. Лебідь, М. М. Попов, В. І. Порайко, П. П. Любченко та ін. Для роботи у ВУКС партія направляла досвідчених і авторитетних керівників. До останніх днів життя головою правління ВУКС був посланець В. І. Леніна—І. А. Саммер. Його справу продовжив В. П. Затонський. У травні 1923 р. головою правління ВУКС було обрано О. Г. Шліхтера, а в 1924 р.— М. К. Ветошкіна.

Встановленню зв'язків радянської кооперації із зарубіжними партнерами поклала початок Центроспілка. В серпні 1921 р. у Базелі проходив X конгрес МКА, на якому обговорювалося питання про ставлення Міжнародного Кооперативного Альянсу до радянської кооперації. Більшість його членів висловилися за прийняття останньої до МКА. До ЦК МКА ввійшов Л. Б. Красін²⁰. Компартія України ще у 1921 р. поставила завдання про вихід Вукоопспілки на зовнішній ринок²¹. Водночас українські кооператори робили спроби вступити до МКА. І з'їзд уповноважених ВУКС прийняв рішення надіслати своїх представників на Базельський конгрес кооператорів²². Однак делегати останнього відхилили прохання ВУКС про прийняття її до МКА, оскільки від імені України на конгресі виступали представники старої буржуазної кооперації, хоча й не мали на це повноважень уряду УСРР. Конгрес прийняв рішення надіслати на Україну делегацію для ознайомлення з станом справ у її споживчій кооперації²³. Інтереси Вукоопспілки за кордоном мав представляти голова правління Центроспілки Л. М. Хінчук.

У березні 1922 р. президія правління ВУКС ухвалила рішення надіслати своїх представників на Міланський міжнародний кооперативний конгрес і знову порушити клопотання про її прийняття до МКА²⁴. Влітку 1922 р. друга сесія Вукоопспілки прийняла постанову про вступ до МКА²⁵. Представники міжнародного кооперативного руху побували на Україні, де переконалися в широкому розвитку кооперації. Наприкінці 1922 р. колишні українські кооперативні організації «Дніпроспілка» і «ПОКР» були виключені з МКА²⁶. В січні 1923 р. на засіданні виконкому МКА, яке відбулося в Генті, ВУКС було прийнято в цю організацію. II з'їзд уповноважених Вукоопспілки ухвалив резолюцію про її представництво в МКА, категорично відхиливши будь-які претензії щодо цього старих буржуазних кооператорів²⁷.

Питання про передачу майна старими кооператорами-емігрантами Центроспілці було вирішене в січні 1922 р. в Берліні²⁸. За постановами Головного кооперативного комітету УСРР від 7 і 14 травня, 5 червня і 6 вересня 1920 р. все майно, яке належало буржуазній кооперації,

¹⁹ Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка». 4—8 дек. 1922 г.: Стенограф. отчет. Резолюции.— Харьков, 1922.— С. 2—13.

²⁰ Варьяш Э. Указ. соч.— С. 36.

²¹ Компартія України в резолюціях...— Т. 1.— С. 188.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 131, арк. 126.

²³ Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка».— С. 57—58.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 1074, арк. 72.

²⁵ Вісті ВУЦВК.— 1922.— 1 лип.

²⁶ Материалы ко второму собранию уполномоченных Вукоопспилки. Вып. 2. Отчет и план деятельности организационного отдела. Отчет общекооперативного отдела.— Харьков, 1922.— С. 24.

²⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1573, арк. 57—58; Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка».— С. 198—199.

²⁸ Днепровский С. П. Кооператоры. — М., 1968.— С. 322.

ставало власністю ВУКС²⁹. Однак буржуазні кооператори відмовлялися виконувати ці постанови, а великі суми грошей витрачали на підтримку контрреволюційних елементів або просто розбазарювали. II збори уповноважених ВУКС прийняли резолюцію про повернення майна української кооперації за кордоном і звернули увагу всіх кооперативних організацій на необхідність посилення їх участі в закордонній діяльності Вукоопспілки. Голова Наркомзовнішторгу висловив надію на те, що «кооперація України буде боротися за активну міжнародну політику, проникати у найвіддаленіші куточки світу»³⁰.

3 червня 1923 р. уповноваженим ВУКС у ЦК МКА став О. Г. Шліхтер. Він погоджував свої дії з Центроспілкою. Вукоопспілка підтримала пропозицію останньої надіслати листа Генеральному секретарю МКА про збільшення членів виконкому³¹. У вересні 1924 р. в Генті відбувся XI з'їзд кооператорів, у роботі якого взяли участь 455 делегатів від 29 країн. Радянська делегація складалася з 158 чол.; від РСФРР — 62, України — 90, Грузії, Вірменії та Азербайджану — по 2. До складу ЦК ввійшло 60 чол. від 30 країн, у тому числі від СРСР — 14 (Центроспілка—4, ВУКС—7, Грузія, Вірменія, Азербайджан—по одному). Членом Виконкому МКА від Радянського Союзу було обрано Л. М. Хінчука³². У жовтні 1925 р. голова правління Вукоопспілки член ЦК МКА М. К. Ветошкін взяв участь у роботі виконкому МКА³³. У серпні 1924 р. представниці РСФРР та УСРР з дорадчим голосом брали участь у конференції Міжнародної жіночої кооперативної гільдії в Генті³⁴.

Беручи активну участь у роботі МКА, споживча кооперація України одночасно створювала свої представництва за кордоном. У червні 1921 р. її перша делегація виїхала в Чехословаччину, а вже у вересні в Празі відкрилося представництво ВУКС. Для координації дій представників Вукоопспілки за кордоном у січні 1922 р. було створено експортно-імпортний відділ. З осені 1922 р. місцеперебуванням головного представництва ВУКС став Берлін, а його відділення діяли у Відні, Варшаві і Лондоні. Тоді ж відкрилося представництво Вукоопспілки у Константинополі. Одним із завдань цих органів було ознайомлення громадської думки різних країн через кооперативну пресу з станом української кооперації.

Між Вукоопспілкою і зарубіжними кооператорами-комуністами існували міцні зв'язки. Зокрема, у важкі для населення України дні в травні 1922 р. чеські кооператори направили на адресу ВУКС вагон продовольства і предметів першої необхідності³⁵. В свою чергу, у вересні 1924 р. українські кооператори виділили 100 фунтів стерлінгів для страйкуючих гірників Боринажа³⁶. В листопаді 1922 р. в Москві проходила перша міжнародна нарада кооператорів-комуністів, у роботі якої взяли участь й представники нашої республіки³⁷. Крім того, Вукоопспілка надіслала експонати для виставок, організованих у Празі й Відні (1922 р.), Генті (1924 р.). Восени 1924 р. кооператори України побували в Англії, де ознайомилися з роботою своїх колег. За ініціативою радянських кооператорів з 1923 р. відзначається Міжнародний день кооперації. Таким чином, завдяки наполегливій діяльності КП(б)У і РНК УСРР поступово зростає авторитет споживчої кооперації республіки на міжнародній арені.

²⁹ Кооперативний бюллетень Вукоопспілки.— 1922.— 5 окт.

³⁰ Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспілка».— С. 16.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 2, спр. 20, арк. 148.

³² Варьяш Э. Советская кооперация в международном движении // Союз потребителей.— 1925.— № 13.— С. 112—122.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 2, спр. 1318, арк. 269.

³⁴ Варьяш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперация.— С. 48.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 1074, арк. 59.

³⁶ Там же, спр. 1318, арк. 7.

³⁷ Вісті ВУЦВК.— 1922.— 3 листоп.

Вукоопспілка доклала багато зусиль для організації експортно-імпортних операцій. З цією метою було створено експортний фонд, що налічував 50 млн. крб. золотом. У листопаді 1921 р. ВУКС одержала для розвитку експортних та імпортних операцій експортної сировини на суму 100 тис. крб. золотом³⁸. Питання про торговельні зв'язки Вукоопспілки із закордоном обговорювалося на засіданні її комфракції з участю представників ЦК КП(б)У і ВУЦВК у січні 1922 р. Комфракція запропонувала правлінню ВУКС домовитися з Комзовнішторгом України про надання кооперації права на заготівлю й збут експортної сировини. Кооперація мала стати контрагентом держави по збуту продукції, а також могла здійснювати її самостійну заготівлю на власні кошти і реалізовувати за кордоном з згодою з УНКЗТ³⁹. Вукоопспілка повинна була також задовольняти потреби селянських господарств у реманенті, дрібних кустарів — у сировині, яку необхідно привозити лише з-за кордону⁴⁰. Реалізуючи там сільськогосподарські продукти, вона купувала у зарубіжних кооператорів предмети першої необхідності: мануфактуру, галантерею, нитки, взуття, залізо, цвяхи.

17 березня 1922 р. Українська Економічна Рада прийняла постанову про експортно-імпорту діяльність Вукоопспілки. Їй дозволялося для ведення торгових операцій за кордоном мати свої представництва лише в тих країнах, де функціонували представництва УНКЗТ, реалізовувати продукцію, яка входила до затвердженої УНКЗТ номенклатури⁴¹.

Вивозити продукцію на міжнародні ринки ВУКС розпочала в 1921 р., хоча в зв'язку з неврожаєм це були в основному старі запаси. Піднесення сільського господарства в 1922 р. потребувало внесення змін в експортну політику і переходу на шлях поступового залучення до зовнішньої торгівлі основних галузей сільськогосподарського виробництва. Правлінню ВУКС доводилося систематично регулювати форми експорту сільськогосподарських продуктів. У 1923 р. кооперація розпочала вивезення хліба — основної статті експорту. Для цього його заготовили близько 13 млн. пудів⁴². ВУКС вивозила хліб разом з Центроспілкою. 11 червня 1923 р. на засіданні комфракції правління Вукоопспілки було прийнято рішення заготовляти весь хліб для експорту й інформувати про це Політбюро ЦК КП(б)У⁴³.

Тваринницька продукція становила 34,8% загального обсягу експорту України. В 1925/26 році збільшився вивіз м'яса і м'ясопродуктів. Крім свиней і великої рогатої худоби, на зарубіжні ринки поставлялися заморожені туші та окороки⁴⁴. В 1923—1925 рр. однією з найстабільніших статей експорту були яйця. Восени 1923 р. в Данціг була відправлена перша партія яєць (10 вагонів). Їх заготівлю проводили місцеві райспілки за договорами з ВУКС. Так, Полтавська райспілка заготовила навесні 1923 р. 15 вагонів яєць для експорту, восени 1923 р. — 1, восени 1924 р. — ще 8⁴⁵.

В 1925/26 році Вукоопспілка вперше вивезла за кордон фрукти, картоплю, гриби. Крім цього, на зарубіжних ринках вона продавала прядиво, тютюн, коноплі, хміль, патоку, цукор. За обсягом експорту лікарських рослин нашій країні належало перше місце. Найважливішими ринками їх збуту були Гамбург і Лейпціг. Збиранням лікарських трав займалися губернські спілки і кооперативні організації нижчих ступенів.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 6, арк. 51; спр. 36, арк. 1.

³⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1291, арк. 3.

⁴⁰ Там же, спр. 1028, арк. 187—188.

⁴¹ Собрание узаконенный и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — Харьков, 1922. — № 13. — С. 219.

⁴² Продовольственная газета. — 1923. — 10 июля.

⁴³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 1655, арк. 13.

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 850, арк. 8; спр. 1318, арк. 250; Экспортные ресурсы Украины. — С. 3, 12.

⁴⁵ Держ. арх. Полтав. обл., ф. Р—363, оп. 1, спр. 327, арк. 31; Промышленность и торговля. — 1923. — 3 окт.

У 1921 р. найбільше їх здали Полтавська губспілка — 1576 пудів і Кременчуцька — 1830⁴⁶.

Україна була одним з найбільших постачальників лісу на європейські ринки, експортуючи дуб, вільху, осіку, а також дошки, шпали, клепки. Їх купували англійські, французькі, німецькі, бельгійські, голландські підприємці.

Згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16 червня 1922 р. Вукоопспілка одержала право скупки, продажу і експорту хутра⁴⁷. Кооператори України вивозили за кордон мінеральні добрива, соду, вапно, купоросну олію, кислоти. Вироби кустарної промисловості з дерева, кераміки, вишивки майстрів Полтавщини, Київщини, Волині, Поділля експонувалися на кооперативних виставках у Лейпцігу, Празі, Лондоні.

Для підвищення заінтересованості селян у встановленні через споживчу кооперацію зв'язків із зарубіжними ринками в 1924/25 році було скасовано мито на більшість сільськогосподарських товарів, переглянуто і зменшено залізничні тарифи тощо. Експортні вантажі оброблялися згідно з постановою УЕР від 28 листопада 1921 р. поза чергою⁴⁸. Партія вживала заходів для зменшення торгових витрат за рахунок скорочення апарату, здешевлення процесу збуту, а також для поліпшення якості експортних товарів. На засіданні президії правління ВУКС у березні 1922 р. було вирішено виділити близько 1 млн. крб. на поліпшення експортної сировини⁴⁹. Було встановлено державний контроль за якістю хліба, яєць, щетини, кінського волосся, прядива, м'ясопродуктів. Товари ВУКС у 1924/25 році вивозилися на 22 зарубіжні ринки⁵⁰.

У 1924/25 році ВУКС закупила за кордоном товарів на 128,3 тис. крб., що значно перевищувало імпорт 1923/24 року (90,3 тис. крб.). Сума експортних операцій в 1924/25 році збільшилася порівняно з попереднім фінансовим роком на 34,6% і становила 139,8 тис. крб. Основне місце в експорті належало насінню соняшника — 50,6% та хлібопродуктам — 41,6%⁵¹. В матеріалах жовтневого (1925 р.) Пленуму ЦК РКП(б) зазначалося: «Ми повинні посилено розвивати наш експорт, бо від цього залежить збільшення товарності селянського господарства, зростання його купівельної сили і загальне його піднесення. Разом з тим розвиток експорту означає розширення можливості закупки за кордоном устаткування для нашої промисловості, машин і знарядь для сільського господарства...»⁵².

24 серпня 1921 р. комісія по поданню допомоги голодаючим доручила Вукоопспілці, УНКЗТ і Наркомпроду з'ясувати можливість закупівлі за кордоном хліба⁵³. У тому ж році ВУКС закупила на європейських ринках певну кількість продовольства. Берлінська і лондонська контори ВУКС надсилали на Україну чай, каву, прянощі, оселедці, лимони⁵⁴. Імпортні товари, які завозилися в нашу республіку, розподілялися через Вукоопспілку.

Українські кооператори підтримували торгові контакти з підприємцями ряду європейських держав, американськими колегами. Так, у лютому 1921 р. в Одесу прибув пароплав з товарами для ВУКС від італійських кооператорів⁵⁵. 2 лютого 1921 р. було прийнято рішення про

⁴⁶ Кооперативний бюллетень Вукоопспілки.— 1921.— 16 нояб.

⁴⁷ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины.— 1922.— № 27.— Ст. 424; № 3.— Ст. 231.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 354, арк. 12.

⁴⁹ Там же, спр. 1074, арк. 74.

⁵⁰ Экспорт сельскохозяйственных продуктов из Украины в 1925/26 году.— Харьков, 1925.— С. 10—13.

⁵¹ Споживча кооперація Української РСР.— С. 45.

⁵² КПРС в резолюціях...—Т. 3.—С. 215.

⁵³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 635, арк. 9; спр. 1573, арк. 55.

⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 22, арк. 311.

⁵⁵ Там же, ф. 2, оп. 2, спр. 86, арк. 28, 70.

встановлення торговельних зв'язків з Румунією. Румунські кооператори зобов'язалися реалізовувати товари з України на європейських ринках⁵⁶. У грудні 1921 р. з Харкова до Варшави виїхала делегація ВУКС, яка закупила в Польщі значну кількість товарів⁵⁷. У січні 1922 р. між Вукоопспілкою і чеською кооперацією було укладено договір про надання кредиту першій на суму 10 млн. крон і спорудження на Україні заводу сухих дубильних екстрактів⁵⁸. У травні 1922 р. ВУКС одержала пропозицію німецьких кооператорів про продаж їй 10 тис. плугів, а також партії пилок і сокир за умов надання 6-місячного кредиту⁵⁹. ВУКС уклала також торговельні угоди з голландськими кооператорами і спілкою австрійських банків на кредитній основі⁶⁰. Українські кооператори продавали і закуповували товари на ринках Греції, Болгарії, Персії, Палестини, Єгипту, Афганістану, Туреччини.

Вукоопспілка неодноразово брала участь у міжнародних ярмарках, зокрема в 1923 р. у Ліоні та Лейпцігу, у 1925 р.— Лейпцігу, Кенігсберзі, Франкфурті, Ліоні, Мілані. В 1923—1925 рр. в Києві були організовані контрактні ярмарки, на які привезли свої товари кооператори Польщі, Австрії, Німеччини, Чехословаччини, Естонії, Голландії.

Таким чином, наприкінці відбудовного періоду споживча кооперація України зайняла міцні позиції в міжнародній торгівлі. Обороти радянської кооперації на зовнішньому ринку значно зріс на фоні загального піднесення народного господарства країни. В 1925/26 році експорт становив 7,9 млн. т, а імпорт—1,5 млн. т, тобто товарооборот досяг 9,4 млн. т вантажів⁶¹. На жовтневому (1925 р.) Пленумі ЦК РКП(б) підкреслювалося: «Встановлена в 1920 році організація зовнішньої торгівлі відіграла велику позитивну роль у справі соціалістичного будівництва... За допомогою цієї організації нам вдалося пробити дорогу нашим товарам на зовнішні ринки і налагодити товарооборот майже з усіма капіталістичними країнами»⁶².

Сьогодні, коли в Радянському Союзі відбувається перебудова всього народного господарства, може прислужитися й досвід, нагромаджений Комуністичною партією по керівництву економікою, в тому числі споживчою кооперацією, в перші роки існування Країни Рад. Адже, як зазначав у виступі на XXVII з'їзді КПРС голова правління Центроспілки М. П. Трунов, «споживча кооперація на всіх етапах розвитку Радянської держави активно брала участь у проведенні соціально-економічної політики КПРС. Завдяки величезній допомозі партії і держави вона перетворилася в розгалужену багатогалузеву систему, тісно зв'язану з усім народним господарством країни»⁶³.

⁵⁶ Там же, арк. 7—8, 12—12 зв.

⁵⁷ Второе собрание уполномоченных Всеукраинского кооперативного союза «Вукоопспилка».— С. 55.

⁵⁸ Коммунист.— 1922.— 13 янв.

⁵⁹ Вісті ВУЦВК.— 1922.— 23 трав.

⁶⁰ Кооперативный бюллетень Вукоопспилки.— 1922.— 19 июля; Коммунист.— 1922.— 13 янв.

⁶¹ Внешняя торговля СССР за 1918—1940 гг.: Стат. обзор.— М., 1960.— С. 13

⁶² КПРС в резолюциях...— Т. 3.— С. 216.

⁶³ Правда.— 1986.— 5 марта.

С. М. МОТРУК (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІЛКИ МОЛОДІ ЧССР ПО РОЗВИТКУ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ МОЛОДІ (80-ті роки)

Країни соціалістичної співдружності вирішують нині важливе завдання прискорення соціально-економічного розвитку суспільства, суттєвого підвищення ефективності народного господарства. Вирішальна роль у його розв'язанні належить науково-технічному прогресу (НТП). «Всебічна інтенсифікація нашої економіки зумовлена значним прискоренням науково-технічного прогресу і послідовним впровадженням його досягнень у практику»¹,— підкреслювалося на XVII з'їзді Комуністичної партії Чехословаччини, що відбувся в 1986 р. НТП глибоко впливає на всі сторони виробництва, на якість та культуру праці кожної людини. Наука, як і передбачав К. Маркс, перетворюється на «безпосередню виробничу силу»².

У 70—80-ті роки відбувається цілеспрямоване формування єдиної політики Комуністичної партії Чехословаччини й соціалістичної держави в галузі науки і техніки. Питання розвитку науково-технічного прогресу в сучасних умовах розглядалися на XVII з'їзді КПЧ, пленумах Центрального Комітету Комуністичної партії ЧССР (червень 1983 р., березень 1987 р.). Партія визначила основні напрями НТП: впровадження прогресивних технологій, електронізації і комплексної автоматизації народного господарства, розвиток ядерної енергетики, біотехнології, засвоєння виробництва нових видів матеріалів та ін.

Розроблені партією напрями спираються на 31 науково-технічну і державну цільову програми. Одним з найважливіших факторів реалізації Комплексної програми НТП є поглиблення науково-технічного співробітництва з Радянським Союзом та іншими країнами — членами РЕВ.

Активну участь у науково-технічному розвитку (НТР) беруть юнаки і дівчата Чехословаччини, об'єднані в Соціалістичну спілку молоді (ССМ). «Вирішальним фактором інтенсифікації нашої економіки є наука й технічний прогрес,— відзначалося на III з'їзді ССМ (1982 р.).— Тому в нашій Соціалістичній спілці молоді вважаємо участь в науково-технічному розвитку за революційне завдання молодого покоління»³.

Питання підготовки та залучення юнаків і дівчат до науково-технічної творчості (НТТ) розглядалися на X (1980 р.) і IV (1983 р.) пленумах ЦК ССМ. На них, зокрема, підкреслювалось, що в Спілці молоді набули визнання такі форми організації НТТ, як рух раціоналізаторів і винахідників «Зеніт», конкурси спритності й уміння, професійної майстерності в різних галузях народного господарства, шкільна та студентська науково-технічна творчість, станції юних техніків і природознавців, комплексно-раціоналізаторські бригади. Одночасно здійснюється пошук нових, більш ефективних форм з урахуванням специфічних умов праці окремих соціальних та професійних груп молоді, рівня їх освіти й загальної підготовки⁴. Центральный Комітет Соціалістичної спілки молоді розробив ряд конкретних заходів, спрямованих на втілення в життя рішень восьмого (червень 1983 р.) Пленуму ЦК КПЧ, який накреслив основні напрями і перспективи розвитку науково-технічного прогресу в ЧССР⁵.

¹ XVII съезд Коммунистической партии Чехословакии.— Прага, 1986.— С. 16.

² Маркс К. Економічні рукописи. 1857—1861 років // Маркс К., Енгельс Ф.— Т. 46.— Ч. 2.— С. 196.

³ Zpráva ÚV SSM o činnosti SSM a PO SSM v období od II sjezdu SSM a úkolech SSM a PO SSM po—XVI sjezdu KSC // Mladá fronta.— 1982.— Rijen.— Příloha.— S. 5.

⁴ Realizace smělých plánů bude nejlepši vizitkou // Ibid.— 1980.— 25 ledna.

⁵ Revoluční úkol naší generace čeká v laboratorích a dílnách // Ibid.— 1983.— 30 června.

Розв'язання проблем активізації участі молоді в розвитку науки й техніки вимагає систематичної, цілеспрямованої виховної роботи, постійної допомоги з боку партійних, державних і господарських органів, організацій Національного фронту розвитку ініціативи й творчості молодих людей і створення для цього необхідних матеріальних та інших умов⁶. «Небувалими темпами розгортається й просувається вперед науково-технічна революція,— підкреслював на одній із зустрічей керівників партії та уряду Чехословаччини з молоддю Генеральний секретар ЦК КПЧ, Президент ЧССР товариш Г. Гусак.— Ми повинні не відставати від її швидкого розвитку. Важливою передумовою для цього є ґрунтовна і цілеспрямована підготовка молодого покоління»⁷.

Зважаючи на це, перше спільне засідання Президії уряду Чехословаччини та Секретаріату ЦК ССМ (листопад 1982 р.) постановило розробити довгочасну програму політехнічного виховання підростаючого покоління, що забезпечить координований підхід державних і господарських органів до науково-технічної підготовки молоді⁸. На другому спільному засіданні (грудень 1984 р.) цю програму було затверджено й введено в дію⁹. Це перший документ, який комплексно розглядає різноманітні форми й методи роботи для поглиблення конкретного вкладу молоді в прискорення НТП на основі впровадження комплексної механізації й автоматизації, електронізації, промислових роботів і маніпуляторів, біотехнології, сприяє розвитку творчого економічного й технічного мислення юнаків і дівчат¹⁰. Програма, по суті, є невід'ємною складовою частиною головних напрямів розвитку науки й техніки Чехословаччини до 1995 р.

Дійовим засобом підвищення зацікавленості молодіжних колективів у прискореному впровадженні у виробництво нової техніки є експеримент «Рахунок молодіжної ініціативи», що почався з січня 1983 р. До нього включилися 27 підприємств і 6 вузів ЧССР¹¹. Суть його полягає в тому, що керівництво підприємств укладає угоди з організаціями Соціалістичної спілки молоді про вирішення конкретних виробничих завдань. У разі їх успішного виконання на «Рахунок молодіжної ініціативи» перераховувалося 5% (з 1 квітня 1986 р.— 10%) коштів, одержаних у вигляді економії чи прибутку від впровадження новинок, запропонованих молодими раціоналізаторами та винахідниками. Половина цих грошей надходить у фонд ЦК ССМ, а половина залишається в розпорядженні первинної організації Спілки молоді. Одержані кошти витрачаються на створення гуртків і клубів технічної творчості, організацію курсів, виставок, конкурсів, тематичних екскурсій тощо¹². Таким чином, створюються необхідні матеріальні умови для здійснення Програми розвитку участі дітей і молоді в науково-технічному прогресі.

Про поширення й результати експерименту свідчать такі дані. Якщо в 1983 р. у цьому русі брали участь 1000 юнаків і дівчат, 1984 р.— 1469, то в 1985 р.— понад 3 тис.¹³ У його рамках протягом трьох років було реалізовано 474 завдання, економічний ефект від яких

⁶ Zpráva předsednictva ÚV KSČ k urychlenému uplatňování výsledků vědy, a techniky v práci. Přednesená souhrnem M. Jakešem na 8 zasedání ÚV KSČ dne 15 června 1983 // Rudé právo.— 1983.— 17 června.

⁷ Гусак Г. Избранные статьи и речи. Май 1980 г.— май 1985 г.— М., 1985.— С. 153.

⁸ Podpora iniciativě a talentu mladých // Rudé právo.— 1982.— 30 listop.

⁹ Významný příspěvek CSSR k Mezinárodnímu roku mládeži // Ibid.— 1984.— 7 prosince.

¹⁰ Machaček L. Konference o místě dětí a mládeže vo VTR // Sociologie.— 1985.— Roč. 17.— Č. 4.— S. 453—458.

¹¹ Zvýšit podíl mládeže na vědeckotechnickém rozvoji. Zpráva předsednictva ÚV SSM přednesená tajemníkem ÚV SSM J. Husárem na IV zasedání ÚV SSM dne 29 června 1983 // Mladá fronta.— 1983.— 30 června.

¹² Zbornik dokumentov a materiálův o organizování iniciativy pracujících a mládeže.— Nitra, 1985.— S. 128—133.

¹³ Leschttina J. Učert nového myšlení // Mladá fronta.— 1986.— 13 května.

становив більш як 100 млн. крон. Так, за три роки проходження експерименту на металургійному комбінаті «ПОЛЬДІ — СОНП» м. Кладно прибуток підприємства становив 9 млн. крон, а у розпорядження Соціалістичної спілки молоді з «Рахунку молодіжної ініціативи» надійшло 209 тис. крон¹⁴. Високих показників добилися й інші організації, що принесло помітну користь народному господарству країни.

Разом з тим слід відзначити пасивність деяких членів Спілки молоді та консерватизм керівництва окремих підприємств й учбових закладів, нечіткість у визначенні тематичних завдань і оцінки діяльності молодіжних колективів, відсутність єдиної методики організації експерименту й обміну досвідом між його учасниками¹⁵.

Проаналізувавши досвід проведення експерименту та оцінивши його важливе значення, Президія уряду ЧССР постановила з 1 квітня 1986 р. розширити його межі. Завести свій «Рахунок молодіжної ініціативи» одержали можливість близько 900 організацій тих міністерств, які брали участь в експерименті¹⁶. За підрахунками Центру молоді, науки і техніки ЦК ССМ, запровадження експерименту в загальнодержавному масштабі до 1988—1989 рр. може забезпечити надходження на «Рахунок молодіжної ініціативи» щорічно приблизно 40 млн. крон, тобто фактично Спілка молоді зможе самостійно фінансувати значну частину Програми розвитку участі дітей і молоді в науково-технічному прогресі¹⁷.

Спіраючись на досвід ВЛКСМ, братніх спілок молоді соціалістичних країн, творчо розвиваючи та збагачуючи його, ССМ ЧССР розробила ряд різноманітних форм залучення юнаків і дівчат до науково-технічної творчості. Однією з найважливіших масових форм став рух «Зеніт», що виник навесні 1971 р. Для нього є характерним проведення конкурсів професійної майстерності, промислової естетики, вирішення тематичних завдань, розвиток раціоналізаторського руху тощо¹⁸. Беручи участь у русі «Зеніт», молодь навчається раціонально використовувати набуті знання на практиці.

Про успішний розвиток руху молодих раціоналізаторів і винахідників свідчать такі дані. Щороку в його рамках висувається близько 30 тис. рацпропозицій, реалізація яких дає економічний ефект біля 500 млн. крон¹⁹.

Завдяки великій організаторській роботі Комуністичної партії Чехословаччини, профспілок, Спілки молоді діяльність раціоналізаторів і винахідників у роки сьомої п'ятирічки значно активізувалася. Кількість поданих у 1984 р. рацпропозицій зросла порівняно з 1980 р. на 25%, а економічний ефект збільшився в 1,2 раза²⁰. Нові приклади творчого підходу до праці продемонструвала словацька молодь у русі «Подай свою першу раціоналізаторську пропозицію». У ньому взяли участь у 1981—1985 рр. понад 1900 юнаків і дівчат, якими було висунуто майже 7 тис. рацпропозицій²¹. Учасники руху «Зеніт» Північно-Чеської області досягли економічного ефекту за рахунок впровадження у виробництво технічних новинок близько 696 млн. крон²². Значний інтерес

¹⁴ Lhoutková B. Ingoty v mládem-úctu // Ibid.—5 května.

¹⁵ Informácie o rokovaní orgánov SÚV SZM.—1985.—С 3—4.—S. 30—35; Mladá fronta.—1986.—13 května.

¹⁶ Lehky L. Příležitost pro další // Věda a technika mládeži.—1986.—С. 8.—S. 6—7.

¹⁷ Сагидов В. Требуется Эдисоны // Комс. правда.—1985.—22 авг.

¹⁸ Dokumenty I sjezdu SSM konaného ve dnech 27—30 září 1972.—Praha, 1972.—S. 8.

¹⁹ Ярошевский В. Ударный труд, успешная учеба // Комс. знамя.—1982.—1 окт.

²⁰ Підраховано за: Statistická ročenka Československé Socialistické Republiky. 1985.—Praha, 1985.—S. 256.

²¹ Pracovní aktivita mládeže na počest—XVII sjezdu strany. Z jednání ČUV a SÚV SSM // Rudé právo.—1986.—5 března.

²² Корпівка З. Ciny, argument mládeži // Mladá fronta.—1986.—20 března.

викликали ініціативи східночеських молодіжних колективів «Дні техніки «Зеніт» та північночеських — «Кожна первинна організація на виробництві вирішує хоча б одне технічне завдання».

Значну роль у залученні юнаків і дівчат до науково-дослідної діяльності відіграють ради молодих спеціалістів, що створюються при заводських, районних, обласних, республіканських та Центральному комітеті Спілки молоді. Ради молодих спеціалістів надають важливого значення розвитку вищої форми раціоналізаторського руху — комплексних раціоналізаторських бригад (КРБ). У роботі понад 920 таких бригад практично здійснюється єднання науки й виробництва, ініціативи, активності молодих робітників і науково-технічної інтелігенції²³. Впровадження пропозицій КРБ значною мірою сприяє прискоренню науково-технічного прогресу.

Розвитку творчої ініціативи молоді сприяють конкурси спритності та вміння, що проводяться в різних галузях народного господарства. Щороку в них беруть участь близько 50 тис. юнаків і дівчат²⁴. Серед тих, хто недавно включилися до конкурсних змагань, — молоді програмувальники ЕОМ, конструктори обчислювальної техніки, агрономи, зоотехніки та інші. Затверджені на початку 1986 р. «Принципи уряду ЧССР, ЦК ССМ і ЦРП по організації та оцінці конкурсів спритності й уміння «Зеніт» упорядкували систему проведення конкурсів, визначили єдині засоби нагородження переможців усіх турів²⁵.

Комплексне використання природних і матеріальних ресурсів, максимальна ліквідація збитків та нераціональних витрат являють собою один з найважливіших факторів інтенсифікації виробництва. «Ми повинні виходити з того, що ми маємо, і це надбання необхідно використовувати найбільш ефективно й економно»²⁶, — підкреслювалося на XVI з'їзді КПЧ (1981 р.). Ось чому Соціалістична спілка молоді ЧССР приділяє велику увагу загальнодержавному конкурсу «За економію палива, енергії, сировини, матеріальних і трудових ресурсів». Якщо в 1975 р. у рамках конкурсу було заощаджено для народного господарства 130 млн. крон²⁷, то в 1982 р. — майже 336 млн. крон²⁸. За цими цифрами працює тисяч молодих раціоналізаторів і винахідників. Так, молодіжна зміна, що обслуговує одну з електропечей металургійного заводу в м. Подбрезові, завдяки реалізації власних рацпропозицій знизила на 30 кВт·год витрати електроенергії на виплавку однієї тонни сталі²⁹.

Важливу роль у виявленні невикористаних резервів, усуненні різних негативних явищ, підвищенні ефективності виробництва і, головне, в залученні молоді до управління справами підприємств відіграє «Рефлектор молодих». У 1983 р. у Чехословаччині вже діяло 29 945 постів «Рефлектора», ініціатива яких дала народному господарству економічний ефект близько 420,5 млн. крон³⁰.

Однією з дійових форм участі юнаків і дівчат у науково-технічному розвитку є змагання молодих конструкторів, новаторів і раціоналізаторів, молодіжних колективів і проблемних груп підприємств та науково-дослідних установ. Під час змагань вирішуються актуальні виробничі завдання (механізації й автоматизації виробництва, підвищення продуктивності праці, економії матеріальних ресурсів тощо), з'являються цікаві технічні новинки, пропонуються ефективні методи використання сучас-

²³ Program rozvojeni učasti děli a mládeže ve vědecotechnickém rozvoji. Přílohy.— Praha, 1986.— S. 44.

²⁴ Winter J. Soutěže zručnosti nově // Mladá fronta.— 1986.— 10 dubna.

²⁵ Ibid.

²⁶ XVI съезд Коммунистической партии Чехословакии.— Прага, 1981.— С. 92.

²⁷ Mládi CSSR / 1975.— Praha, 1976.— S. 92.

²⁸ Plody mladé iniciativy // Rudé právo.— 1983.— 1 června.

²⁹ Кондрашов А. Справи чехословацької молоді // Мол. гвардія. — 1982.— 30 берез.

³⁰ Leschtina J. Recept pro Reflektor // Mladá fronta.— 1984.— 29 června.

них досягнень науки і техніки в різних галузях народного господарства³¹.

З ініціативи Соціалістичної спілки молоді юнаки та дівчата беруть шефство над новою технікою, перспективними галузями промисловості, цілими виробничими й науково-технічними програмами. Шефськими об'єктами молодіжної організації в 80-ті роки стали атомна енергетика, мікроелектроніка, робототехніка. В березні 1985 р., наприклад, Президія ЦК ССМ ухвалила Програму участі Соціалістичної спілки молоді Словаччини в прискоренні електронізації народного господарства, спрямованої на те, щоб розвинути у юнаків та дівчат широкий інтерес до електроніки³². На початку 1986 р. була підготовлена загальнодержавна Програма участі молоді в комплексній автоматизації — роботизації³³.

Невід'ємним елементом учбово-виховного процесу у вузах ЧССР стала науково-професійна діяльність студентів. У тісній взаємодії з державними органами, адміністрацією вузів, Чехословацькою академією наук і Чехословацьким науково-технічним товариством організації ССМ розробляють ефективні заходи по залученню майбутніх спеціалістів до фундаментальних і прикладних досліджень, вирішення конкретних науково-технічних проблем сучасного виробництва³⁴. Участь студентів у таких формах науково-професійної діяльності, як наукові гуртки і проблемні групи, конференції, конкурси на кращу студентську працю, виставки творчості тощо, сприяє розвитку у юнаків і дівчат індивідуальних здібностей, творчого мислення. Про динаміку розвитку студентської науково-професійної діяльності свідчать такі дані. Якщо в 1972 р. у ній брали участь лише 7%, 1976 р.— 20%³⁵, то в 1985 р.— близько 25% студентів³⁶. Майже 2/3 праць молодих авторів безпосередньо зв'язані з практикою, розв'язанням актуальних народногосподарських проблем³⁷. Велику увагу первинні організації ССМ приділяють встановленню ділових контактів з підприємствами, на яких студенти проходять практику і мають можливість використати набуті знання, результати своїх науково-дослідних праць³⁸.

Активну роботу по залученню учнів до науково-технічної діяльності, вихованню в них творчого підходу до праці проводять педагогічні колективи й організації Спілки молоді середніх шкіл. У 1983/84 навчальному році гуртків шкільної професійної діяльності налічувалося 5443. Поліпшилась і якість їх роботи. Майже 27% тематичних проблем, вирішених членами гуртків, безпосередньо торкалися практики суспільного виробництва³⁹.

Особливу увагу ЦК ССМ приділяє співробітництву з Чехословацькою академією наук (ЧСАН). Вони уклали між собою договір про підтримку творчої активності молоді в академічних установах. Широкого розмаху набули конкурси на кращу наукову працю молодих спеціалістів. Якщо в 1980 р. у конкурсах взяли участь 150 дослідників з 40 установ, то нині вони проводяться майже всюди. В академічних уста-

³¹ Informácie z rokovani orgánov SÚV SZM.— 1985.— С. 3—4.— С. 46—69; 1985.— С. 5.— С. 31—44.

³² Vachalik E. Mládež a mikroelektronika // Teoria, metodika, prax mládežníckeho hnutia.— 1985.— С. 3.— С. 92.

³³ Jírek J. Mládi a robotika // Rudé právo.— 1986.— 10 března.

³⁴ Cervenka I. Věda ve školních lavích // Mladá fronta.— 1982.— 4 listop.

³⁵ Некоторые вопросы коммунистического воспитания студенчества.— М., 1977.— С. 120.

³⁶ Вшеточкова В. Шаг в науку // Соц. Чехословакия.— 1985.— № 12.— С. 25.

³⁷ Jeneřál J. Blízky spolupojovník Komunistické strany Československa // Nová mysl.— 1982.— Roč. 36.— С. 9.— С. 30.

³⁸ Petříček K., Kúnart J., Kynal R. Mládež a vědecko-technická revoluce.— Praha, 1980.— С. 39.

³⁹ Soukup K. Finále bylo v Nitře // Věda a technika mládeži.— 1984.— С. 16.— С. 453.

новах технічного профілю розпочалася організація конкурсів на кращу роботу в галузі конструкторських і технічних рішень при створенні приладів. Більше трьох років при ЦК ССМ працює Комісія молодих спеціалістів ЧСАН, яка дбає про підвищення професійного рівня молодих вчених і разом з тим допомагає розвитку студентської наукової та професійної діяльності⁴⁰.

Серед нових форм організації науково-технічної творчості юнаків і дівчат великою популярністю користуються літні курси обчислювальної техніки та школи молодих вчених у Гаррахові, загальнодержавні конференції економістів, програма «Прогрес», що передбачає поїздки молодих спеціалістів з підприємств на різні спеціалізовані виставки за кордон. Усі ці форми почали існувати з ініціативи Центру молоді, науки і техніки ЦК ССМ, Комісії молодих спеціалістів ЧСАН, Бюро подорожей молоді (ЦКМ ССМ)⁴¹.

Широкі можливості для успішного розвитку знань у галузі програмування, мікроелектроніки, робототехніки розкривають перед молоддю клуби науково-технічної діяльності. Їх створення стало одним з результатів дії Програми розвитку участі дітей і молоді в науково-технічному прогресі. Мережа клубів у Чехословаччині постійно зростає. Добре зарекомендувала себе така форма організації технічної творчості підростаючого покоління, як станції юних техніків і природознавців. У 1983 р. у них займалися понад 160 тис. дітей — 10% від загальної кількості піонерів країни⁴². Тут юнаки й дівчата набувають трудових навичок, вивчають основи електротехніки й обчислювальної техніки. До 1986 р. кількість станцій збільшилася порівняно з початком 80-х рр. у 7 разів і досягла 900⁴³. Проте, як і раніше, складною залишилася проблема їх фінансування та кадрового забезпечення.

Важливу роль у діяльності ССМ ЧССР по організації науково-технічної творчості підростаючого покоління відіграє взаємний обмін досвідом у даній галузі з братніми спілками молоді країн соціалізму. Цій меті служать багатосторонні та двосторонні конференції, симпозиуми, зустрічі, семінари, виставки технічної творчості молоді, плідотворні контакти колективів підприємств, вузів, науково-дослідних установ. Широкі перспективи для взаємного збагачення досвідом роботи по залученню молоді до науково-технічного прогресу відкрила Програма всебічного співробітництва ССМ ЧССР і ВЛКСМ на 1986—1990 рр., прийнята 27 липня 1985 р.⁴⁴

Новим етапом у розвитку інтернаціонального співробітництва братніх спілок молоді стала Програма «Співдружність», підписана під час Консультативної наради молодіжних організацій соціалістичних країн 28 квітня 1986 року⁴⁵. Вона передбачає підвищення конкретного вкладу молодого покоління в здійснення соціально-економічних планів братніх партій, прискорення науково-технічного прогресу і дальший розвиток соціалістичної економічної інтеграції.

Таким чином, у сучасних умовах науково-технічної революції дедалі більшого значення набуває організація НТТ підростаючого покоління. Вона розглядається як важливе економічне і політичне завдання усього суспільства. У Чехословаччині склалася комплексна система політехніч-

⁴⁰ Páček K. Klima pro vědecké talenty / Rozhovor s představiteli Společné komise prezidia CSAV ÚV SSM // Mladá fronta.— 1987.— 9 ledna.— Víkendová příloha.— С. 1.— С. 3.

⁴¹ Стршида М., Тупа И. Каникулы с компьютером // Соц. Чехословакия.— 1986.— № 8.— С. 23; Letní škola mládych vědců // Věda a technika mládeže.— 1985.— С. 6.— С. 2; Fiala Z. Dostat sa bližšie k L'ud'om // Smena.— 1987.— 7 januara.

⁴² Школа майбутніх майстрів // Молода гвардія.— 1983.— 20 груд.

⁴³ Příprava na život // Mladá fronta.— 1986.— 30 června.

⁴⁴ Program všestranné spolupráce SSM CSSR a VLKSM na leta 1986—1990 / Za další prohlubování bratrských vztahů mezi SSM a VLKSM.— Praha, 1985.— С. 23.

⁴⁵ Дружба, соиздание, мир // Комс. правда.— 1986.— 29 апр.

ного виховання молоді, основою якої є Програма розвитку участі дітей і молоді в науково-технічному прогресі. Важливою ланкою цієї системи є Соціалістична спілка молоді. В її арсеналі — цілий ряд ефективних форм і методів роботи по розвитку у юнаків та дівчат широкого інтересу до досягнень науки і техніки. Досвід ССМ в організації й розвитку руху молодих раціоналізаторів і винахідників «Зеніт», експерименту «Рахунок молодіжної ініціативи» заслуговує уважного вивчення.

Разом з тим у роботі по розвитку науково-технічної творчості молоді є ще багато нерозв'язаних проблем. Це, зокрема, такі: висування перед молоддю ЧССР складних, актуальних завдань, забезпечення впровадження у виробництво розробок, створених молодими новаторами, подолання пасивності та застійних явищ у мисленні значної частини молоді, проблеми фінансування і кадрового забезпечення тощо. Вирішення цих проблем є невідкладним завданням. Цілеспрямована робота по підвищенню наукових і технічних знань, творчої активності юнаків і дівчат є одним з головних аспектів діяльності Соціалістичної спілки молоді Чехословаччини.

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ПРАКТИЧНІ ВПРАВИ І ЗАВДАННЯ У СИСТЕМІ ПРОБЛЕМНОГО НАВЧАННЯ З ІСТОРІЇ КПРС

Курс на перебудову всіх сфер життя радянського суспільства, розроблений XXVII з'їздом КПРС, закономірно зумовлює інтерес вищої школи до активних методів викладання, проблемного навчання. У Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові партії Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов зазначив: «Треба переглянути структуру вищої і середньої спеціальної освіти, забезпечити підготовку спеціалістів на сучасному рівні, які мають ґрунтовні теоретичні знання і практичні навички»¹.

Однією з ефективних форм активізації навчальної діяльності студентів з історії КПРС, вироблення у них умінь самостійно аналізувати на основі марксистсько-ленінського світогляду складні суспільні процеси минулого та сучасного є практичні вправи і завдання. Їхня важлива роль у процесі навчання не підлягає сумніву, але у викладанні курсу історії нашої партії вони ще не знайшли належного поширення. Окремі кафедри та викладачі вже досить успішно застосовують учбові вправи при вивченні студентами історико-партійного матеріалу². У названих працях головна увага акцентується на функціях контролю знань студентів. Таке ставлення до вправ і завдань дещо спрощує їхню пізнавальну роль. Більш слушним було б, не заперечуючи в цілому їхніх контрольних функцій, трактувати практичні вправи і завдання як засіб інтенсифікації навчального процесу. Саме такий підхід логічно вводить їх у систему проблемного навчання.

Останнім часом вийшло декілька змістовних праць, в яких ставиться питання про широке застосування учбових завдань і вправ у курсі історії КПРС, про їхнє місце й роль у створенні та реалізації проблемних ситуацій, розвитку пізнавальних і виховних функцій лекцій та семінарських занять³.

У цьому зв'язку надзвичайно актуального значення набуває розробка й публікація збірника завдань і практичних вправ по всіх темах курсу історії КПРС. Однак вже зараз доцільно активно впроваджувати завдання і вправи у практику роботи кафедр історії КПРС. Тим більше, що з дидактичною метою не має потреби застосовувати їх у кожній лекції чи семінарському занятті.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 58.

² Петрушкявичюс Ю. В. Основные принципы создания проверочных программированных пособий по истории КПСС // Вопросы программирования в преподавании общественных и филологических наук.—Рига, 1972.—С. 43—56; Методические советы и задания по проведению семинарских занятий по истории КПСС с применением программированного обучения и структурно-логических схем.— Киев, 1977.— 48 с. Пастушенко Л. К., Спиридонова Д. С. Упражнения и задания при проведении семинарских занятий по теме «Борьба за создание марксистской партии в России. Образование РСДРП. Возникновение большевизма» // Вопр. общест. наук.— Киев, 1981.—Вып. 45.—С. 90—96.

³ Гвоздырькова З. И., Молостов В. А. Проблемные задания и упражнения по курсу истории КПСС // Вопр. общест. наук.—Киев, 1983.—Вып. 54.—С. 95—100; Безверхний А. З., Ремизников В. В. Из опыта составления и применения проблемных заданий и упражнений в курсе истории КПСС // Там же.—С. 100—106. Гавриленко В. А. Методические рекомендации и практические задания к семинарским заданиям по истории КПСС на тему: «VIII съезд РКП(б). Работа В. И. Ленина «Детская болезнь «левизны» в коммунизме» с учетом проблемного обучения.— Львов, 1983.—22 с.; Семинар по истории КПСС: Опыт и методика.—М., 1984.—126 с.; Организация самостоятельной работы студентов: Методические рекомендации.— Киев, 1986.—Ч. 1.—109 с.

Всі відомі види і типи практичних вправ і завдань з історії КПРС можна класифікувати за схемою: 1. Завдання і вправи для активізації роботи на лекціях та семінарах. 2. Завдання і вправи на розвиток пізнавальної діяльності студентів. 3. Завдання і вправи для самоконтролю студентів під час самостійної роботи. 4. Завдання і вправи для поглибленого вивчення нових понять і термінів. 5. Завдання і вправи на закріплення здобутих студентами знань. 6. Завдання і вправи по оволодінню навичками дискутування і рецензування.

Найбільш ефективним, на наш погляд, видом завдань з курсу історії КПРС, який відкриває широкі перспективи для розвитку творчого мислення студентської молоді, поглиблення і закріплення нею знань, є вправи з **контрольними таблицями (тестами)**. На них крім запитань у довільній послідовності подаються пронумеровані відповіді, наперед підготовлені викладачем. Студентам необхідно в одній з граф поставити відповідні цифри.

Наприклад, при вивченні праці В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» студентам дещо важко дається розуміння ленінського положення про міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції у широкому й вузькому розумінні слова. Нами розроблена і застосована у Львівському лісотехнічному інституті спеціальна вправа з даного питання, яка незмінно викликає інтерес у студентської аудиторії (див. таблицю 1).

Таблиця — вправа 1.

В якому розумінні можна говорити про міжнародне значення Жовтневої революції в широкому розумінні слова?	В чому полягає значення Жовтневої революції і досвіду більшовизму у вузькому розумінні слова?	В чому конкретні особливості боротьби робітничого класу в різних країнах?
--	---	---

1 5 9 14 16 18 20	3 4 6 8 10 11 13 15 17 19	2 7 12
-------------------	---------------------------	--------

Відповіді: 1. Велика Жовтнева соціалістична революція стала переломною подією всесвітньої історії, визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесові заміни капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією. 2. Відмінність у способах завоювання політичної влади робітничим класом. 3. Внаслідок Жовтневої революції вперше в історії людства пролетаріат став панівним класом, розвинулась справжня демократія. 4. Наявність згуртованої та дисциплінованої революційної партії пролетаріату, партії нового типу, здатної організувати й повести робітничий клас на штурм капіталізму. 5. Жовтнева революція підірвала імперіалістичне панування в колоніях і залежних країнах, дала могутній поштовх національно-визвольному рухові. 6. Встановлення влади державної влади. 8. Згуртування навколо пролетаріату всіх трудящих, непорушний союз робітничого класу, селянства і трудової інтелігенції. 9. Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила найширший простір для динамічного росту продуктивних сил соціалізму, розвитку науково-технічного прогресу. 10. Шлях до соціалізму можливий лише через соціалістичну революцію, захист революційних завоювань від посягань класових ворогів. 11. Ліквідація капіталістичної власності та утвердження суспільної власності на основні засоби виробництва, планомірне зростання економіки в інтересах народу. 12. Відмінності у методах і темпах проведення соціалістичних перетворень у різних сферах суспільного життя. 13. Здійснення соціалістичної революції в галузі ідеології та культури. 14. Перемога Жовтневої революції сприяла росту міжнародного комуністичного й робітничого руху. 15. Керівництво розвитком суспільства з боку комуністичної партії, озброєної ідеологією наукового соціалізму. 16. Великий Жовтень збагатив світовий пролетаріат дорогоцінним досвідом революційної боротьби, революційної

творчості, непереможної стратегії і тактики. 17. Здійснення принципу «Від кожного — за здібностями, кожному за працею». 18. Перемога Великого Жовтня знаменувала торжество марксизму-ленінізму над опортунізмом, ревізійнізмом і догматизмом, дрібнобуржуазною революційністю. 19. Ліквідація національного гніту та встановлення рівноправності й братерської дружби всіх націй і народностей, дотримання принципу пролетарського інтернаціоналізму. 20. Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок загальній кризі капіталізму.

Позитивна сторона подібного типу тестових завдань і вправ полягає в тому, що серед відповідей немає абсурдних та надуманих положень. Всі вони носять пізнавальний характер, доповнюють, конкретизують знання студентів.

На основі даної вправи можна проводити контрольну роботу у кінці відповідної лекції на потоці. Вона стимулює студентів уважно слухати лекцію, вести конспекти. Разом з організаційним моментом контрольна займає 15 хв. Її можна проводити за допомогою спеціальних карточок або під диктовку. В останньому випадку таблиця з сіткою цифр пишеться на дошці та переноситься студентами на свої листочки, а відповіді диктуються викладачем і фіксуються студентами. Якщо таблиці виготовлені стандартним способом на ротапринті чи в друкарні, для перевірки відповідей можна застосувати спеціальні трафарети, що дає можливість опрацювати 100—120 робіт за 20—25 хвилин.

При проведенні контрольних робіт на основі даної вправи у Львівському лісотехнічному інституті одержані такі результати: у 1984/85 навчальному році «відмінно» — 26, «добре» (1—2 помилки) — 36, «задовільно» (3—4 помилки) — 22, «незадовільно» — 14; у 1986/87 навчальному році «відмінно» — 12, «добре» — 33, «задовільно» — 42, «незадовільно» — 17. Наслідки контролю дають можливість викладачу мати об'єктивну інформацію про стан опанування студентською аудиторією програмованого матеріалу і в разі потреби оперативного удосконалення свого педагогічного впливу.

Робота над вправою завершується підведенням підсумків, виводиться загальний висновок, що міжнародне значення Великої Жовтнєвої соціалістичної резолюції у широкому розумінні слова — її вплив на весь хід світової історії, а у вузькому — історична неминучість повторення основних її рис в інших країнах світу.

Подібного типу завдання і вправи можна успішно використовувати на семінарських заняттях. Опитування в даному випадку перестає бути вибірковим і набуває систематичного, всеохоплюючого характеру, що має велике виховне значення для студентського колективу. Поставлені в однакові умови, з винятково об'єктивним критерієм оцінки, студенти починають більш критично ставитися до свого навчання.

Різновидністю цього виду практичних вправ і завдань є таблиці на порівняння відповідей з хронологічними даними (див. таблицю 2).

Таблиця — вправа 2.
Три стратегічні лозунги партії з селянського питання

Лозунги	А. Зміст	Б. Періоди
Перший	4	7
Другий	1,3	6
Третій	2	5

Таблиця -- вправа 3 (контрольна).

Відповіді	Запитання					
	1	2	3	4	5	6
А					X	
Б	X					
В						X
Г		X				
Д			X	X		

Відповіді: А. 1. Союз робітничого класу з найбільш бідним селянством проти капіталізму, в тому числі куркульства. 2. Міцний союз робітничого класу і сільської бідноти із середнім селянством. 3. Нейтралізація

середняка. 4. Союз пролетаріату з усім селянством проти монархії та поміщиків. 5. Період дальшого розвитку соціалістичної революції і побудови соціалізму в СРСР. 6. Період підготовки і проведення соціалістичної революції. 7. Етап буржуазно-демократичної революції⁴.

Специфікою цього завдання є те, що серед запропонованих відповідей графа А, які студентам потрібно проставити у таблицю, одна з відповідей розділена на дві. Це вносить додаткову трудність і виключає випадковість при виконанні вправи.

Даного типу завдання і вправи відкривають широкі перспективи для поглибленого вивчення історико-партійного матеріалу шляхом порівняння поглядів протидіючих класів, партій, їхніх програм і лозунгів, різних суспільно-політичних явищ, критики буржуазних фальсифікацій, опортуністичних та ревізійністських течій. У методичній літературі подаються цікаві вправи і завдання на зіставлення поглядів економістів та революційних марксистів (при вивченні книги В. І. Леніна «Що робити?»), тактичних ліній більшовиків і меншовиків в революції (В. І. Ленін «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції»), проектів аграрних програм, які висувалися більшовиками і меншовиками на IV з'їзді РСДРП, різних політичних платформ про ставлення до профспілок напередодні X з'їзду РКП(б), про корінні відмінності соціалістичної індустріалізації від капіталістичної тощо⁵.

Нові можливості для застосування практичних вправ відкриваються в умовах реформи вищої школи, значного розширення самостійності роботи студентів. Можна розробити необмежену кількість вправ і завдань, спрямованих на розвиток пізнавальних функцій навчання, для самоперевірки знань студентів.

При вивченні теми «Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» доцільно застосувати таку вправу (див. таблицю 3). Студентам пропонуються запитання: Які події Великої Вітчизняної війни й другої світової війни зумовили: 1. Початок масового вигнання гітлерівських окупантів з території Радянського Союзу. 2. Розвіяли міф про «непереможність» вермахту. 3. Корінний перелом в ході війни. 4. Початок розвалу гітлерівської коаліції. 5. Переможне завершення Великої Вітчизняної війни. 6. Яка воєнна операція Червоної Армії привела до закінчення світової війни?

На ці запитання даються відповіді: А. Берлінська операція. Б. Перемога на Курській дузі. В. Розгром Квантунської армії Японії. Г. Перемога радянських військ під Москвою. Д. Сталінградська битва.

У вивченні курсу історії КПРС значне місце займає цифровий матеріал. На його основі викладач має змогу розробити чимало практичних вправ і завдань. Наприклад, при вивченні матеріалів XXVII з'їзду КПРС можна запропонувати ряд навчальних вправ на визначення темпів розвитку економіки СРСР за останню чверть століття, тобто між XXII з'їздом КПРС, коли була прийнята третя Програма партії, та XXVII з'їздом КПРС, який затвердив нову редакцію Програми (див. таблицю 4).

З метою конкретизації уявлень студентів про сучасну соціальну політику партії слід рекомендувати практичну вправу про піднесення добробуту радянських людей як результат виконання третьої Програми КПРС (див. таблицю 5).

Разом з тим, як відзначив XXVII з'їзд партії у розвитку країни в 70-ті—першій половині 80-х років виявилися й несприятливі тенденції,

⁴ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції // Повне зібр. творів.— Т 11.— С. 83; Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Там же.— Т. 37.— С. 297.

⁵ Молостов В. А. Система контрольных заданий по истории КПСС // Организация самостоятельной работы студентов по общественным наукам.— Киев, 1979.— С. 182—184.

Таблиця — вправа 4. Темпи приросту виробництва та видобутку основних видів промислової продукції СРСР між ХХІІ і ХХVІІ з'їздами КПРС *

Види продукції	1961 р.	1985 р.	Визначте темпи зростання в %
Сталь (млн. т)	71	155	
Вугілля (млн. т)	513	726	
Нафта (млн. т)	166	595	
Цемент (млн. т)	51	131	
Мінеральні добрива (млн. т)	3	33,2	
Електроенергія (млрд. Квт·год.)	327	1544,2	

* Народное хозяйство СССР в 1985 г. : Стат. ежегодник. — М., 1986. — С. 54, 140, 145, 157.

Таблиця — вправа 5. Ріст виробництва сільськогосподарських продуктів і товарів народного споживання між ХХІІ і ХХVІІ з'їздами КПРС **

Види продуктів і товарів	1961 р.	1985 р.	Визначте в % зростання обсягу народного споживання
М'ясо (млн. т.)	9	17,1	
Масло тваринне (млн. т.)	0,79	1,5	
Зерно (млн. т.)	130	191,7	
Цукор (млн. т.)	6,5	11,8	
Тканини (млн. кв. м)	6661	12052	
Радіоприймачі й телевізори (тис. шт.)	6345	18220	
Холодильники (тис. шт.)	731	5860	
Меблі (млн. крб.)	1280	7250	

** Там же. — С. 160, 169, 181.

Таблиця — вправа 6.

Показники	Приріст по п'ятирічках у %			
	восьма	дев'ята	десята	одинадцята
Національний дохід	41	28	21	17
Продукція промисловості	50	43	24	20
Продукція сільського господарства	21	13	9	6
Продуктивність праці	37	25	17	16,5

певні труднощі. Для підтвердження цього студентам можна запропонувати завдання про сповільнення темпів приросту продуктивності праці, науково-технічного прогресу. Воно супроводжується постановкою проблемного питання: «Зробіть на основі таблиці висновок, які були причини того, що економіка 70-х — початку 80-х років розвивалася значною мірою на екстенсивній основі, виявилися її диспропорції?» (див. таблицю 6).

Подібні вправи і завдання дають змогу, по-перше, глибоко засвоїти основні цифрові показники промисловості, сільського господарства, науки та культури СРСР; по-друге, що особливо важливо, студентам не нав'язується готовий висновок, а вони самі органічно приходять до нього, закладається міцна підвалина для формування їхніх переконань.

Поширеним типом практичних вправ і завдань є постановка студентам контрольних запитань—традиційна форма в процесі навчання з курсу історії КПРС. Останнім часом цей методичний прийом наповнився новим змістом: контрольні запитання почали формулюватися в проблемному викладі. З метою систематизації знань студентів ставиться ряд запитань, що дає можливість з'ясувати проблему в усіх взаємозв'язках і причинних наслідках. Запитання набрали характеру *логічних вправ*. Так, при вивченні нової редакції Програми КПРС і Статуту партії,

прийнятих XXVII з'їздом КПРС, можна застосувати таку логічну вправу: 1. У чому полягає спадкоємність головних вимог третьої Програми і нової редакції Програми КПРС? 2. Як структурно відрізняється нова редакція від попередньої Програми КПРС? 3. Яку нову концепцію про комуністичну перспективу СРСР висунуто в останній Програмі партії? 4. Назвіть основні закономірності соціалістичного суспільства, акцнтуйте увагу на нових його рисах, висунутих в останній Програмі КПРС? 5. Як сформульована у новій редакції Програми КПРС проблема людського фактора і що від нього залежить? 6. З'ясуйте основні вимоги економічної стратегії партії на сучасному етапі, її корінне питання? 7. Які основні завдання сучасної соціальної політики партії? 8. Визначте сутність нового поняття соціалістичного самоврядування народу, його місце у політичній системі радянського суспільства? 9. Розкрийте значення ідейно-виховної роботи у реалізації стратегічного курсу партії на прискорення соціально-політичного розвитку країни? 10. Як формулюються у новій редакції Програми КПРС головні цілі й напрями міжнародної політики КПРС? 11. Чим зумовлюються закономірності зростання керівної ролі партії у нових історичних умовах? 12. Що нового дає Статут КПРС для розвитку внутріпартійної демократії, підвищення вимог до кожного члена партії?

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що питання про впровадження в процес викладання і вивчення історії партії навчальних вправ вже знайшло шлях до вищої школи. Зараз стоїть актуальне завдання удосконалити методику застосування цих нових форм навчання, створити систематичний збірник практичних вправ і завдань з історії КПРС.

В. О. ГАВРИЛЕНКО (Львів)

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

ГЕНЕРАЛ К. О. СЕМЕНЧЕНКО — ГЕРОЙ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Село Мартинівку Бристоцької волості (нині Ічнянського району), що на Чернігівщині, якщо вірити легенді, заснував запорізький козак Мартин. Його іменем і назвали село. 3 липня 1894 р. у селянській родині Олександра Євтихійовича та Уляни Григорівни народився син, майбутній генерал танкових військ Кузьма Олександрович Семенченко¹.

В 1909 р., коли Кузьмі виповнилося п'ятнадцять років, його батько, розпродавши прості пожитки й невеличкий наділ землі, виїхав з сім'єю в загадковий Сибір. До того часу Кузьма закінчив три класи церковно-парафіяльного училища і встиг послужити п'ять років наймитом у місцевих куркулів.

Сім'я О. Є. Семенченка осіла на півночі Павлодарського повіту. Там їй відвели тридцять дві десятини жаданої землі (по вісім десятин на їдока) й наказали будуватися. Семенченко-старший абияк звів глинобитну мазанку, куди й переселив свою сім'ю до снігу. В непосильній праці розпочали своє життя новосели.

Працювати довелося двом — батькові й Кузьмі. Мати ж поралася з дітьми. Крім старшого сина, в сім'ї було ще шестеро дітей. Тому Кузьма нарівні з батьком виконував усю роботу по господарству — орав, сів, збирав хліб.

Коли розпочалася перша світова війна, старшого Семенченка разом із сином забрали в солдати. Останній пройшов прискорений курс навчання в учбовій команді й, одержавши звання унтер-офіцера, був направлений на Південно-Західний фронт. У містечку Крево, де займав оборону 22-й Сибірський стрілецький полк 11-ї Сибірської стрілецької дивізії, Кузьма Семенченко почув про Лютневу революцію².

Про перемогу Великого Жовтня Кузьма Олександрович дізнався у батьківському домі, куди його відпустили з госпіталю для «остаточного видужування» після важкого поранення.

У свій полк він уже не повернувся. Потрібно було допомагати місцевим більшовикам встановлювати в повіті Радянську владу. В січні 1918 р. К. О. Семенченка обрали командиром взводу павлодарської Червоної гвардії. Він брав участь у ліквідації білогвардійських банд, у сутичках з білокозаками³.

Коли в липні 1918 р. стався білокозачий переворот і були розгромлені радянські органи у Павлодарі, Кузьма Олександрович перейшов на нелегальне становище. Восени 1919 р. колчаківцям вдалося його вислідити. К. О. Семенченка було заарештовано і кинуте до в'язниці. Тільки випадок допоміг йому уникнути розстрілу.

«В жовтні дев'ятнадцятого, — згадував житель села Дмитрівки Ф. Т. Геймор, — коли влада Колчака захиталася під могутніми ударами Червоної Армії, нас, декілька десятків колишніх фронтовиків, у тому числі й Кузьму Семенченка, під конвоем направили у Павлодар для поповнення колчаківської армії... Проте насильно зібрані рекрути розбіглися. В Єфремівці наша група зустріла червоних партизанів.

¹ Герои Советского Союза — казахстанцы: Сб. документов и материалов. — Алма-Ата, 1945. — Кн. 1. — С. 250—253.

² Большевицкий путь. — 1941. — 14 авг.

³ Звезда Прииртышья. — 1966. — 28 июня.

Я став бійцем 2-ї павлодарської роти 12-го Карасукського партизанського полку, а Кузьма Олександрович—помічником командира роти. Командиром відділення призначили його батька — Олександра Євтихійовича»⁴.

12 серпня 1920 р., коли К. О. Семенченко вчився на піхотних курсах червоних командирів у Барнаулі, міська партійна організація прийняла його в члени РКП(б). По закінченні курсів Кузьму Олександровича направили командиром взводу в 47-й Сибірський запасний полк у Томськ. Згодом він пройшов повторні шестимісячні курси і залишився в Омській піхотній школі командиром учбового взводу.

З жовтня 1924 р. до серпня 1925 р. К. О. Семенченко навчався на курсах в Іркутську й після їх закінчення протягом п'яти років служив командиром піхотної школи в Омську. В серпні 1930 р. він — командир-політрук кулеметної роти 34-го Сибірського піхотного полку⁵.

Кузьма Олександрович багато працював над собою. Його робочий стіл був завжди завалений книгами, брошурами, газетами. Він чудово розумів, що знань, одержаних у церковно-парафіяльному училищі й на курсах червоних командирів, дуже мало для ведення роботи серед червоноармійців і тому використовував найменшу можливість для самоосвіти.

У жовтні 1931 р. К. О. Семенченка призначили командиром батальйону 33-го стрілецького полку в Орджонікідзе, а у травні наступного року він став слухачем мотомехкурсів у Ленінграді. З того часу його доля нерозривно була зв'язана з бронетанковими військами.

З жовтня 1932 р. до лютого 1936 р. Кузьма Олександрович — командир-комісар окремого танкового батальйону 4-ї стрілецької дивізії в Ленінградському військовому окрузі. З січня 1936 р. до січня 1937 р. — навчання на курсах удосконалення командного складу при Академії механізації й моторизації в Москві. Після їх закінчення К. О. Семенченко до квітня 1938 р. командував танковим батальйоном 72-ї стрілецької дивізії у Вінниці, потім до грудня 1940 р. — 26-ю танковою бригадою. В кінці того ж року він став командиром 19-ї танкової дивізії 22-го мехкорпусу.

Основним ядром для утворення цього боєздатного з'єднання була 26-а танкова бригада К. О. Семенченка. Сім місяців потрібно було йому для формування цієї дивізії, яка складалася майже з 11 тис. чол. особового складу і мала 375 танків, 95 бронемашин, 40 гармат (у тому числі 12 зенітних), 45 мінометів, сотні машин та іншої техніки⁶.

Учбовий процес підготовки танкістів К. О. Семенченко і його штаб проводили за програмою прискореного навчання. З раннього ранку до пізнього вечора на танкодромах, полігонах, в учбових класах безперервно проводилися тактичні заняття й тренування. Половину учбового часу комдив наказав використовувати для нічних занять з бойовою стрільбою. В дивізії навчалися всі, починаючи з механіка-водія й заряджаючого до командирів частин й начальників штабів. Вивчали на всіх рівнях нові тактичні методи, озброєння, бойову техніку.

Праця К. О. Семенченка не пропала даремно. З кожним днем зростала виучка особового складу, збільшувалася сила вогню танкістів, артилеристів і мотострілків. На початок червня 1941 р. частини й підрозділи дивізії були здатні до проведення воєнних дій⁷. Найближчим помічником комдива у політроботі і бойовому навчанні особового складу був начальник відділу політичної пропаганди дивізії, батальйонний комісар В. І. Доценко.

⁴ Зоря комунізму.— 1966.— 10 листоп.

⁵ Павлодар. правда.— 1957.— 23 фев.

⁶ Казахстанцы — Герои Советского Союза.— Алма-Ата, 1968.— Кн. 2.— С. 219—220.

⁷ Казахстан. правда.— 1966.— 24 июня.

Велика Вітчизняна війна застала К. О. Семенченка під Ровно. Коли він уранці 22 червня 1941 р. прибув до штабу дивізії, то дізнався, що матеріальну частину танкових полків, які були виведені в літні табори, фашистські бомби не пошкодили. Проте мотострілецький полк, чії машини після недавнього техогляду залишалися у парках, серйозно постраждав. На околиці Ровно, де знаходився склад пального, палахкотів вогонь. На артскладі рвалися снаряди.

К. О. Семенченко розпечатав мобілізаційний пакет і дізнався, що 19-й танковій дивізії наказувалось зосередити свої сили й бути готовою до виступу з Ровно, де вона розміщувалася, у Ковель. Дивізії треба було зробити двохсоткілометровий марш і взаємодіяти з 15-м стрілецьким корпусом полковника І. І. Федюнинського. Частина дивізійних сил мала перекрити шосе Володимир-Волинський — Луцьк і не допустити прориву ворожих танків до залізничної станції Войниця...

22 червня 1941 р. у частинах дивізії пройшли короткі мітинги особового складу. Йшлося про необхідність дотримуватися дисципліни під час майбутнього маршу й безустанно вести спостереження за повітрям. Бійцям нагадали про різноманітні способи відбиття нападу ворожої авіації.

Готовність частин до виходу за вказаними маршрутами К. О. Семенченко призначив на шосту годину ранку 23 червня. До того часу треба було закінчити перевірку бойової техніки та озброєння, вишукувати частини в колони по-похідному, роздобути мотострілецькому полку додатковий транспорт.

Працівники штабу дивізії взяли на себе контроль за підготовкою до маршу танкових, мотострілецьких та артилерійських підрозділів, наявністю запасів пального, боєприпасів, продовольства. Не забули й про похідні кухні та речові склади.

К. О. Семенченко ще не знав, що його дивізія прийме на себе удар 1-ї танкової групи генерал-полковника Клейста⁸. Колишній помічник начальника оперативного відділу штабу 5-ї армії, генерал-лейтенант запасу О. В. Владимировський пізніше згадував: «На 8 годину ранку 22 червня 1941 р. головні сили німецько-фашистської групи армій «Південь», маючи на своєму боці багаторазову перевагу над військами першого ешелону 5-ї армії, зламали опір 87-ї стрілецької дивізії, яка не встигла зайняти оборону по східному березі Бугу в районі Володимира-Волинського, й рушили на Луцьк, розраховуючи швидким рейдом мотомеханізованих частин з ходу його зайняти. На луцькому напрямку діяли частини 3-го моторизованого корпусу німців у складі 13-ї й 14-ї танкових і 25-ї моторизованої дивізій, а також 298-ї, 299-ї і 44-ї піхотних дивізій. Щоб затримати противника й виграти час для підходу наших оперативних резервів, командування 5-ї армії вирішило завдати зустрічного контрудару по угрупованню німців, яке прорвалося, силами 19-ї танкової й 135-ї стрілецької дивізій. Вони мали деблокувати частини 87-ї стрілецької дивізії, які попали в оточення у районі Володимира-Волинського. Для цього 19-й танковій дивізії було наказано на ранок 24 червня зосередитися в районі села Кол. Пасека й лісу на південь (36 км на захід від Луцька), звідки вона о 14 годині 24 червня разом з 135-ю стрілецькою дивізією мала атакувати противника у загальному напрямку на Войницю»⁹.

Віддавши розпорядження штабу дивізії про підготовку частин до маршу, К. О. Семенченко пішов у розвідбат, який мав стати ядром передового загону дивізії. Очолити цей загін Кузьма Олександрович вирішив сам. Він включив до нього по одному батальйону з 37-го й 38-го танкових полків, дивізіон 122-мм гаубиць й мотострілецький батальйон. На чолі підрозділів генерал поставив командирів полків.

⁸ Центр. арх. Мін-ва оборони СРСР, ф. 32, оп. 22149, спр. 18, арк. 6.

⁹ Звезда Прииртышья.— 1964.— 2 фев.

...Позаду лишилися Луцьк, невелике українське містечко Торчин і село Сирники. Попереду були Затурці. Тут колону зупинили. К. О. Семенченка зустрів командир 92-го окремого артдивізіону 1-ї артилерійсько-протитанкової бригади Резерву Головного Командування (РГК) і доловів, що попереду, кілометрів за п'ять, знаходяться передові частини німецької 13-ї танкової дивізії, а Войниця зайнята підрозділами 298-ї піхотної дивізії фашистів.

Як тільки танкісти й артилеристи підготувалися до бою, вдаліні почувся суцільний гул. З боку Холопичів з лісу з'явилися німецькі танки. Вони йшли колоною по три машини в ряд без бойової охорони. Впереміж з танками просувалася мотопіхота, бронемашини з гарматами на причепі.

Підпустивши колону на чотириста метрів, танкісти й артилеристи вдарили по головних машинах. Наступним залпом вони накрили танки ворога, які замикали колону, а гаубиці відкрили вогонь по мотоциклах і бронетранспортерах з чорними хрестами на бортах. Одразу загорілося декілька ворожих машин, у різні боки полетіли обломки бронетранспортерів і мотоциклів, серед фашистів почалася паніка. Гітлерівці покотилися від шосе в поле, однак там їх зустріли кулеметним вогнем мотострілки.

Розгром колони завершили Т-26, вдаривши по флангу ворожих машин, які не встигли зійти з шосе. На дорозі загорілося десятки два гітлерівських танків. Інші у паніці повернули назад, роздавлючи гусенцями своїх солдатів¹⁰.

Командиру 13-ї німецької танкової дивізії потрібно було півдня, щоб навести порядок у своїх частинах й знову рушити вперед. Тільки в першому ешелоні ворог кинув на передній край оборони 19-ї танкової дивізії майже 200 танків. Слідом за ними йшли гітлерівські солдати 298-ї піхотної дивізії. Почався жорстокий бій.

У цьому бою воїни 19-ї танкової дивізії разом з бійцями 1-ї артилерійської бригади РГК спалили й підбили майже 70 танків і бронемашин, багато мотоциклів, знешкодили значну кількість ворожих солдатів. Тяжких втрат зазнали й наші воїни. Під Затурцями у братніх могилах поховано 890 бійців і командирів 19-ї танкової дивізії. Артилеристи втратили у цьому бою чотири батареї з особовим складом і матеріальною частиною¹¹.

К. О. Семенченко зібрав командирів на коротку нараду, де аналізувалися результати першого бою з ворогом. Присутні на ній особисто переконалися, що наші легкі танки з гармат і кулеметів завдають поразки бронетранспортерам ворога з піхотою. Упевнилися, що БТ-7 і Т-26 успішно ведуть боротьбу проти гармат ворога, які стріляють з відкритих позицій. Було відзначено й таку особливість: гітлерівці у наступі пропускають вперед середні танки Т-IV, а за ними і на флангах — легкі Т-II й Т-III, прикриваючи ними піхоту на бронетранспортерах, артилерійські й мінометні підрозділи. Тому К. О. Семенченко порадив командирам звернути особливу увагу навідників гармат на вразливі місця ворожих танків: слабку бокову броню й моторну частину.

На той час 37-й і 38-й танкові полки дивізії К. О. Семенченка підтягнулися до Торчина, який ставав найбільш слабкою ланкою в обороні 5-ї армії Південно-Західного фронту. Вони мали по два бойові комплекти снарядів і патронів, заповнені баки з паливом, добрий запас артилерійських снарядів і мін.

Гірші справи були в мотострілецькому полку, який залишився без автотранспорту під час бомбардування Ровно, й з важкими 152-мм гаубицями-гарматами артполку. Пересувалися вони з швидкістю сім-

¹⁰ Москаленко К. С. На Юго-Западном направлении.— М., 1975.— Кн. 1.— С. 24—26.

¹¹ Вільна Україна.— 1966.— 12 черв.

вісім кілометрів на годину і могли відстати від танкових частин, а значить, не на повну силу використовувати свою вогневу міць.

Ось чому, одержавши увечері 23 червня наказ командуючого 5-ї армії генерала М. І. Потапова наступати з ранку 24 червня головними силами на Володимир-Волинський¹², К. О. Семенченко прикрив дивізіоном 152-мм гаубиць луцький напрямом. Гаубиці зайняли вогневі позиції на схід від Торчина, щоб у потрібний момент підтримати дії дивізії.

Контратака 19-ї танкової розпочалася о 17 годині 24 червня в районі залізничної станції Войниця, яка розташована за 22 кілометри від Володимира-Волинського. За три години до того дивізія вийшла на рубіж Холопичі—Шельвув, з'єднавши свій фланг з 135-ю стрілецькою дивізією. Зліва ворогу завдала ударів 215-та моторизована дивізія 22-го механізованого корпусу, яка встигла зайняти Локачі. З повітря їх прикривала 14-та авіадивізія полковника І. О. Зіканова¹³.

Три наші дивізії в єдиноборстві з п'ятьма повнокровними гітлерівськими не тільки розгромили їхні передові частини, а й потіснили на 10—12 км до кордону. Фашистське командування кинуло на допомогу своїм наземним військам значні сили авіації. Запеклі бої розгорілися як на землі, так і в повітрі. Під Войницею 19-та танкова дивізія знешкодила до 50 танків, більш як 100 бронетранспортерів, а льотчики збили 23 німецькі літаки.

Гітлерівці не змирилися з поразкою. В район боїв вони перекинули дві піхотні та одну танкову дивізії. В повітрі з'явилися нові ескадрильї бомбардувальників з хрестами. Вони безперервно завдавали ударів контратакуючим радянським частинам і тим надзвичайно ускладнювали їхні дії, не давали можливості своєчасно підвезти боеприпаси й паливе для танків. Крім авіації, противник кинув проти дивізії К. О. Семенченка велику кількість протитанкової артилерії. В надзвичайно несприятливих умовах воїни 19-ї танкової дивізії продовжували боротьбу. Із ста танків, які діяли за наказом комдива у першому ешелоні, половину було втрачено. В бою загинув командир 38-го танкового полку, а командир 37-го Б. Г. Бібік був тяжко поранений і потрапив у полон. Було вбито начальника артилерії дивізії. Від осколка ворожої бомби загинув заступник командира дивізії по техніці військовий інженер першого рангу Волков.

У зв'язку з великими втратами офіцерського складу командувати взводами почали сержанти, ротами — лейтенанти, батальйонами — старші лейтенанти, полками — капітани й політпрацівники. Так, командування 38-м танковим полком прийняв заступник командира по політчастині І. Т. Гневжев, а на чолі 37-го танкового полку став батальйонний комісар Ф. О. Лучин.

Незважаючи на те, що дивізія К. О. Семенченка зазнала втрат, вона настійливо прагнула вирішити поставлене перед нею бойове завдання. Під час боїв у найбільш відповідальних місцях з'являвся комдив. Однак зрештою дивізія змушена була відступити й зайняти оборону в районі Торчина.

Під цим містечком К. О. Семенченко сховав танки в Буяньському лісі, прикривши один з головних шляхів на Луцьк, яким могли пройти танки противника. Протитанкові гармати бійці вкопали в землю, а 122-мм гаубиці поставили на пряму наводку. Найближчі підступи до них прикрили вогнем 120-мм мінометів й 152-мм гаубиць-гармат.

На світанку 25 червня фашисти рушили до Торчина. Вони йшли знаменитим танковим клином, розрахованим на розсічення фронту оборони. Попереду рухалися потужні Т-IV, прикриваючи своєю бронею увесь бойовий порядок наступаючих.

¹² Історія Великої Отчественной війни Советского Союза: 1941—1945 гг.— М., 1961.— Т. 2.— С. 31.

¹³ Москва ленко К. С. Указ. соч.— С. 26.

Коли головні машини ворога підійшли близько до засади танкових батальйонів К. О. Семенченка, комдив дав наказ відкрити вогонь. Після перших же залпів фашистська мотопіхота спішилася й залягла у полі, танки почали маневрувати в пошуках виходу з вогняного мішка.

Фашистське командування швидко поповнило втрати бойовими машинами з резерву. Танки ворога знову рушили вперед, розраховуючи оточити й знищити частини К. О. Семенченка. Над полем бою з'явилися гітлерівські бомбардувальники¹⁴.

Цілий день тривав бій під Торчином. Лише коли почало смеркатися, ворог припинив атаки й відійшов на вихідні позиції. Його втрати 25 червня під Торчином становили два танкові полки із складу 13-ї і 14-ї танкових дивізій і більш як 2 тис. вбитими солдатами та офіцерів. Увечері штаб 19-ї танкової дивізії підбив підсумок: протягом дня гітлерівці втратили 106 танків, 13 бронемашин і 42 гармати¹⁵. Наші втрати становили 45 танків і 12 бронемашин БА-100. В полку залишилося 14 гармат. Від ран помер командир мотострілецького полку¹⁶. Його замінив командир 3-го батальйону капітан Ціатошвілі.

Ввечері 25 червня фашисти обійшли Луцьк і зайняли місто. Тому 26 червня командир 22-го мехкорпусу, куди входила 19-та танкова дивізія, одержав наказ командуючого 5-ї армії генерала Потапова відійти до Ровно, зайняти там оборону й утримувати рубіж Олика—Ровно.

Оскільки 22-й мехкорпус і стрілецькі корпуси правого флангу вели тяжкі оборонні бої проти 6-ї та 17-ї гітлерівських армій і 1-ї танкової групи Клейста, генерал Потапов відвів до Ровно й інші свої механізовані корпуси — 9-й і 19-й. Це дозволило йому скоротити лінію фронту та ущільнити бойові порядки армії. Танковий бій, який розгорнувся в районі Ровно—Луцьк—Дубно—Броди, тривав і вдень, і вночі. Деякі наші з'єднання (124-та й 87-ма стрілецькі дивізії) билися в повному оточенні. Танкові дивізії 15-го і 22-го мехкорпусів також мали великі втрати, однак разом із стрілецькими частинами продовжували відбивати атаки ворога.

Колишній начальник штабу 41-ї танкової дивізії 22-го мехкорпусу Герой Радянського Союзу генерал-майор танкових військ у запасі К. О. Малигін згадував: «У ніч на 28 червня 9-й, 22-й і 19-й мехкорпуси атакували між Луцьком і Ровно. Дивізія генерала К. О. Семенченка була нашим сусідом праворуч. Обидві дивізії зім'яли прикриття противника й на 7—10 кілометрів вклинилися у його розташування... Проте ворогові вдалося зупинити наше просування. Відсутність у нас авіації й достатньої кількості артилерії допомогла гітлерівцям уникнути повної поразки. Вранці 28 червня ми одержали наказ відійти в район Костополя. Генерал К. О. Семенченко знаходився у бойових порядках військ. Відхід було здійснено так швидко, що комдив залишився з невеликою групою бійців в оточенні ворога. Він не розгубився, об'єднав групу і, командуючи нею особисто, вивів з оточення у повній бойовій готовності»¹⁷.

...Частини 19-ї танкової дивізії поступово відступили й зайняли оборону по річці Горинь на північ від Ровно. З трьохсот бойових машин, які були у складі дивізії на початку війни, залишилося сорок танків. Танкові полки перетворилися по суті в посилені танкові роги. І все ж дивізія боролася. На території, зайнятій ворогом, залишилися мотострілецький полк, розвідбат і тили й командування дивізії на чолі з К. О. Семенченком¹⁸.

Опинившись в оточенні, К. О. Семенченко зумів по рації зв'язатися зі штабом дивізії й передати шифрограму про маршрут, яким буде про-

¹⁴ Цветов Я. Герои Отечественной войны: Сб.— М., 1941.— С. 1—10.

¹⁵ Центр. арх. Мін-ва оборони СРСР, ф. 33, спр. 714932, арк. 1—12.

¹⁶ Там же, ф. 229, оп. 157, спр. 7/2, арк. 442.

¹⁷ Особистий архів автора.

¹⁸ 1941 год: Юго-Западный фронт: Сб. материалов.— Львов, 1970.— С. 95—96.

риватися. Проте потрібно було два тижні, щоб група військ, яку очолював комдив 19-ї танкової дивізії, з'єдналася із своїми. К. О. Семенченко вивів не тільки свої частини, а й підрозділи 135-ї, 87-ї стрілецьких і 215-ї моторизованої дивізій, які до них приєднались.

За бої під Затурцями, Войницею, Торчином, Луцьком командир 22-го мехкорпусу генерал Тамручі 8 липня 1941 р. представив К. О. Семенченка до нагороди орденом Леніна. 19 липня того ж року Військова рада Південно-Західного фронту розглянула додаткові матеріали про бойові дії комдива 19-ї танкової дивізії і внесла в нагородний лист зміни. Командуючий фронтом генерал-полковник М. П. Кирпонос особисто зробив поправку в нагородному листі на генерала К. О. Семенченка: «Гідний нагороди ордена Леніна й присвоєння звання Герой Радянського Союзу». Член Військової ради фронту дивізійний комісар Є. П. Риков підтримав командуючого і завізував документи, які й були відправлені в нагородну комісію наркомату оборони СРСР.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 липня 1941 р. генерал-майору танкових військ Семенченку Кузьмі Олександровичу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Він став першим серед танкістів, удостоєних вищої нагороди Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни¹⁹.

В середині серпня 1941 р. згідно з директивою ставки Верховного головнокомандування на Південно-Західному фронті почали розформувувати механізовані корпуси. Особовий склад відправляли до Харкова і Горького на укомплектування танкових бригад. У цьому зв'язку потрібно було терміново вивести залишки мехкорпусів з бою, передати техніку, що збереглася, стрілецьким дивізіям, які їх змінили, привести в порядок штабну документацію²⁰.

Деякий час К. О. Семенченко знаходився на лікуванні у Харківському госпіталі. Потім прийняв 10-ту танкову дивізію, командир якої генерал С. Я. Огурцов пропав безвісти. Вже в перші дні свого нового призначення К. О. Семенченко розпочав активні бойові дії. Наприкінці серпня 1941 р. танкова група Гудеріана, звернувши з московського напрямку, направилася на південь (Конотоп — Бахмач) до оголеного флангу Південно-Західного фронту. Радянське командування вжило термінових заходів — утворило 40-ву армію під командуванням генерал-майора К. П. Подласа і включило до її складу 10-ту танкову дивізію.

40-ва армія повинна була зайняти активну оборону й перекрити шлях військам Гудеріана. Наприкінці серпня моторизовані частини противника вийшли на рубіж Миронівка—Крупець—Шостка. Інша танкова колона гітлерівців рушила із Стародуба та Семенівки у напрямку на Новгород-Сіверський і вийшла у тил Південно-Західного фронту.

Дивізія К. О. Семенченка як єдина маневруюча група 40-ї армії зосередилася в районі Полотки — Дунаєць — Некрасівка. Два дні, 27 і 28 серпня, комдив проводив розвідку в напрямку Глухів — Воронеж — Шостка. Штаб фронту поставив перед ним завдання оволодіти до 11 годин 28 серпня Миронівкою та Шостою і перекрити головні шляхи, якими ворог наступав із Новгорода-Сіверського. Виконуючи це завдання, 10-й мотострілецький полк о 6 годині ранку 28 серпня після тривалого бою зайняв Миронівку, а потім і Шостку. Того ж дня командуючий 40-ю армією наказав К. О. Семенченку знищити противника в районі Воронежа і визволити Короп. Виконати це завдання комдив доручив 19-му танковому полку.

Увечері того ж дня гітлерівці були вибиті з Воронежа. Потім К. О. Семенченко приступив до знищення Коропського угруповання фашистів. Однак 19-й танковий полк раптово відійшов з визволеного Во-

¹⁹ Історія міст і сіл УРСР: Волинська область.—К., 1970.—С. 436.

²⁰ Калядин Н. С. За каждую пядь земли.—М., 1983.—С. 36.

ронежа. Фашисти, підтягнувши резерви, почали тиснути 10-й мотострілецький полк. Контратака 20-го танкового полку, який прийшов на допомогу мотострілкам, не змінила картини бою. Гітлерівці укріпилися у Воронежі. Бій за місто дорого обійшовся 10-й танковій дивізії: 750 вбитих червоноармійців і командирів, 14 підбитих танків. Фашисти втратили до двох батальйонів мотопіхоти, 11 гармат і 20 танків²¹.

До кінця першої декади вересня 1941 р. дивізія К. О. Семенченка безперервними атаками дещо стримувала 2-у танкову групу Гудеріана на рубежі Конотоп—Бахмач. Однак 10 вересня Гудеріан перейшов у наступ на Бахмач і зумів зламати оборону наших військ.

Маршал Радянського Союзу І. Х. Баграмян писав: «Вкривши свій шлях трупами своїх солдатів і освітивши його факелами своїх броньованих машин, Гудеріан прорвався через тонку лінію військ 40-ї армії й направився в Ромни, які знаходилися в глибокому тилу нашого фронту. На його шляху командування фронту не могло висунути з резерву жодного полку. Лише частини 10-ї танкової дивізії під командуванням Героя Радянського Союзу генерал-майора К. О. Семенченка вчепилися у хвіст військам Гудеріана й прагнули їх наздогнати. Але що могли зробити два десятки танків, що залишилися у нього»²².

Відступаючи, рештки 10-ї танкової дивізії продовжували битися й вимотувати сили ворога. Билися до останнього снаряда, патрона, до останньої краплі крові²³. Гітлерівці вважали, що втрати, яких вони зазнали, їм заподіяла велика військова частина, що потрапила в оточення, але зберегла достатню кількість сил. Насправді в останню декаду вересня 1941 р. у К. О. Семенченка не було жодного танка.

Пізніше Кузьма Олександрович писав своїм батькам: «Тричі мене вважали загиблим, а я був живий. Перший бій прийняв під Володимиром-Волинським. У той день я дістав контузію, поранення у шийку й голову. Потім побував ще у двох великих халепях. Якщо залишусь живим, розкажу. Якщо ні, ніхто вже не дізнається, як нам доводилось битися. Безпосередні учасники цих боїв у більшості загинули, а документи пропали...»²⁴.

Лише 2 жовтня невеликій групі сміливців вдалося вирватися із смертельного кільця. Новий командуючий Південно-Західним напрямом Маршал Радянського Союзу С. К. Тимошенко літаком відправив К. О. Семенченка до Москви, в розпорядження командуючого бронетанковими військами Червоної Армії Я. М. Федоренка. Там Кузьма Олександрович дізнався про долю своїх бойових товаришів. Багатьох з них він вважав загиблими. Виявилось, що його начштабу по 19-й танковій дивізії К. А. Свиридов командував під Московію танковою бригадою. У бригаду було перетворено й 10-ту танкову дивізію, штаб якої й тили уникли оточення.

24 жовтня 1941 р. за наказом наркома оборони Й. В. Сталіна К. О. Семенченко був призначений начальником бронетанкових частин 10-ї резервної армії П. І. Голікова. Через два дні штаб цієї армії виїхав у тил, куди спішно направлялися війська з Московського, Орловського, Сибірського й Туркестанського військових округів — 152 ешелони з особовим складом і бойовою технікою.

Вранці 6 грудня 1941 р. 10-та армія перейшла у наступ. Перший удар вона завдала ворогу у Михайловому, розташованому в долині ріки Проня. Бій за місто тривав до світанку 7 грудня. До 8 год. ранку Михайлов був майже визволений, за винятком стародавнього монастиря на околиці й окремих будинків, де засіли незначні групи гітлерівців, які незабаром також було знищено.

²¹ Еременко А. И. В начале войны.— М., 1965.— С. 320—322.

²² Баграмян И. Х. Город-воин на Днепре.— М., 1965.— С. 154—155.

²³ Известия.— 1941.— 24 сент.

²⁴ Особистий архів автора

В історичному контрастному наступі наших військ під Москвою воїни 10-ї армії визволили сотні населених пунктів, завдали ворогові великих втрат у живій силі й техніці. Найважливішим результатом бойової діяльності армії був її вихід на лінію залізниці Вязьма — Брянськ. Цим 10-та армія порушила оперативну побудову всієї ворожої групи армій «Центр», роз'єднавши її південні (2-гу танкову й 2-гу польову армії) та північні (4-ту польову, 3-тю й 4-ту танкові армії) сили. Завдяки цьому головні сили Західного фронту (49-та й 50-та армії, кавалерійська група генерала Белова) одержали можливість маневрувати у напрямку Вязьми з південного сходу глибоко у фланг і тил 4-ї польової армії вермахту, яка довго утримувала свої позиції.

«Досягненню злагожденості в роботі військ та органів, — згадував Маршал Радянського Союзу П. І. Голіков, — добре допомагали командуючий артилерією полковник А. І. Снегуров, начальник бронетанкових військ генерал-майор К. О. Семенченко, начальник інженерної служби полковник Г. І. Тупичев, військом ВПС армії полковий комісар О. І. Вихорев, начальник особового відділу А. А. Вяземський. Всі вони були знавцями своєї справи, любили бувати в частинах. При виконанні завдань командування вони завжди виявляли високу активність, мужність»²⁵.

З березня 1942 р. по січень 1943 р. К. О. Семенченко командував 5-м танковим корпусом, які були знову створені в Червоній Армії. Він воював у складі військ Західного фронту, виконував відповідальні доручення командування. Потім він очолював Костеревський і Харківський танкові табори, де готувалися кадри для бронетанкових військ. На заключному етапі війни Кузьма Олександрович був на посту командуючого бронетанковими військами 2-го Прибалтійського фронту.

Після Перемоги К. О. Семенченко командував бронетанковими й механізованими військами Ленінградського військового округу, а в листопаді 1946 р. його перевели на таку ж посаду в Закавказький військовий округ.

Вийшовши у відставку, К. О. Семенченко оселився в Тбілісі. Він брав активну участь у громадському житті столиці Грузії, багато працював у військово-історичній секції окружного Будинку офіцерів. Його активна громадська діяльність неодноразово відмічалася подяками й грамотами командування Закавказьким військовим округом.

З роками численні поранення частіше нагадували про себе. Стан здоров'я Кузьми Олександровича різко погіршувався і 5 вересня 1965 р. його не стало. В окружному Будинку офіцерів 7 вересня відбулася громадська поминальна церемонія. Протягом двох годин і через кожні п'ять хвилин біля труни генерала змінювалася почесна варта. З К. О. Семенченко попрощалися воїни тбіліського гарнізону, громадськість міста.

Попереду похоронної процесії несли бойовий прапор, а на червоних подушечках — бойові нагороди генерала: медаль «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу, два ордени Леніна, орден Бойового Червоного Прапора й Вітчизняної війни 1 ступеня, медалі «За оборону Москви», «За оборону Києва» та ін.

Похорони генерал-майора танкових військ К. О. Семенченка відбулися на Новосабурталінському кладовищі в Тбілісі. На могилі героя-танкіста встановлено обеліск з чорного мармуру²⁶.

Радянські люди свято шанують пам'ять відважного воїна. Портрети К. О. Семенченка можна побачити в музеях Торчина, Луцька, Успенки, Павлодара. Його іменем названі вулиці у Павлодарі й Успенці. Алея героя у Павлодарі відкривається бронзовим бюстом К. О. Семенченка.

В. Д. ШЕВЧЕНКО (Павлодар)

²⁵ Голіков Ф. И. В Московской битве.— М., 1967.— С. 111—112.

²⁶ Победившие смерть.— Павлодар, 1967.— С. 143.

НОВА КОНСТИТУЦІЯ СРСР

Минуло десять років з того часу, коли позачергова сьома сесія Верховної Ради Радянського Союзу дев'ятого скликання прийняла нині діючу Конституцію СРСР. Її прийняття було важливою віхою в історії нашої країни, вихідним рубежем для дальшого просування по шляху до великої цілі — побудови комунізму. Основний Закон Країни Рад — видатний документ сучасної історії.

Слід зазначити, що сам проект Конституції був продуктом колективної творчості партії й широких народних мас. В його підготовці взяли участь радянські вчені, спеціалісти-правознавці, досвідчені працівники державного апарату і громадських організацій. Проект Конституції розглядався на двох спеціальних пленумах Центрального Комітету КПРС, на засіданні Президії Верховної Ради СРСР і на XII (позачерговій) сесії Верховної Ради СРСР. Все це, безумовно, допомогло ретельно опрацювати статті проекту Основного Закону не лише з точки зору їх політичного змісту, а також правової форми й чіткого, зрозумілого стилю викладу.

Вирішальним етапом роботи над проектом Конституції стала жвава дискусія, що розгорнулася навколо нього, починаючи з часу його опублікування й аж до 7 жовтня 1977 р., коли Верховна Рада СРСР прийняла новий Основний Закон. Загалом в обговоренні проекту Конституції взяли участь понад 110 млн. чол., що становило більше $\frac{4}{5}$ дорослого населення СРСР. У ході обговорення виступили 2 млн. 200 тис. комуністів і безпартійних. Ними було внесено у проект десятки тисяч пропозицій, доповнень, уточнень і змін, що торкалися різних сторін розвитку радянського суспільства.

Жваво обговорювалися питання становища жінок у нашій країні. Вносилося багато пропозицій, спрямованих на дальше полегшення їх праці, надання їм можливості поєднувати працю з вихованням дітей та веденням домашнього господарства.

Тисячі пропозицій було висунуто по статті про роль і значення трудових колективів. Громадяни СРСР пропонували більш чіткіше визначити у відповідній статті Конституції завдання й права трудового колективу і насамперед щодо планування виробництва та соціального розвитку, підготовки та розстановки кадрів, поліпшення умов праці й побуту трудящих, підвищення кваліфікації робітників, виховання комуністичного ставлення до праці.

Велика кількість зауважень і пропозицій торкалася питань розвитку соціалістичної демократії, насамперед участі трудящих у політичному житті, в державних справах.

На основі ретельного вивчення висунутих пропозицій і поправок були внесені зміни в 110 статей проекту Конституції і додано нову статтю 102 про накази виборців депутатам. Вона зобов'язує Ради народних депутатів розглядати ці накази, враховувати їх при розробці планів економічного і соціального розвитку та складанні бюджету, організувати їх виконання й інформувати про це громадян. До речі, накази також являють собою органічну форму народовладдя, створену і вдосконалену в умовах соціалізму. Нині ця форма набуває більш суттєвого значення, оскільки вона сприяє здійсненню демократизації всіх сфер суспільного життя. Слід зазначити, що в ході обговорення проекту Конституції проявився високий рівень політичної культури радянських людей.

З прийняттям Конституції СРСР 1977 р. історія нашої країни і світового соціалізму збагатилася документом величезного значення. В боротьбі за побудову комуністичного суспільства в СРСР, за мир, демократію й соціальний прогрес з'явився ще один важливий позитивний фактор, який впливав і буде впливати на розвиток радянського суспільства.

Теоретична й правова основа Конституції спирається на міцний фундамент марксизму-ленінізму, на ленінські принципи радянського державного будівництва, колективний досвід, розум і волю Комуністичної партії, всього радянського народу. Велике значення в процесі її створення мали теоретичні положення про планомірне вдосконалення соціалізму, про загальнонародну державу, зростаючу роль КПРС як керівної й спрямовуючої сили радянського суспільства та ін., розроблені в програмних документах партії.

Конституція СРСР 1977 р. зберігає і розвиває наступність ідей і принципів першої радянської Конституції 1918 р., Конституції СРСР 1924 р. і Конституції СРСР 1936 р.

Конституція СРСР — діюче право, Основний Закон Радянської держави, що закріплює основи суспільного ладу й політики СРСР, встановлює права, свободи та обов'язки громадян, принципи організації й цілі соціалістичної загальнонародної держави, вищою метою якої є «побудова безкласового комуністичного суспільства»¹.

У першій главі Конституції СРСР «Політична система» виділені й охарактеризовані її провідні напрями (соціалістична загальнонародна держава, Комуністична партія та ін.), а також принципи, відповідно до яких організована і функціонує Радянська держава та її органи.

Спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи виступає Комуністична партія. Під її керівництвом діють всі інші органи політичної системи, різні за своїм соціальним призначенням, сферою дії та охопленням мас. Центральне місце в політичній системі займає соціалістична загальнонародна держава. Будучи всеосяжною організацією народу, вона є головною зброєю вдосконалення соціалізму в нашій країні, а на міжнародній арені здійснює функції захисту соціалістичних завоювань, зміцнення позицій світового соціалізму, розвитку мирного співробітництва з усіма народами.

Отже, політична система об'єднує радянських людей у соціальний організм, що виражає їх різноманітні (політичні, загальнодержавні, національні, безпосередньо трудові, професійні, колективні, особисті та ін.) інтереси. Збалансування цих інтересів, їх субординація й координація на базі корінних інтересів народу згуртовує всіх радянських людей, перетворює їх у рушійну силу, сприяє активізації людського фактора в розв'язанні завдань вдосконалення соціалізму. Радянська політична система — механізм соціалістичного народовладдя.

Конституція СРСР і Програма КПРС визначають основні напрями вдосконалення політичної системи нашого суспільства. У Програмі партії підкреслюється: «КПРС вважає, що на сучасному етапі стратегічна лінія розвитку політичної системи суспільства полягає у вдосконаленні радянської демократії, дедалі повнішому здійсненні соціалістичного самоврядування народу на основі активної і дійової участі трудящих, їх колективів та організацій у розв'язанні питань державного і суспільного життя»².

За своєю соціальною природою, політичною спрямованістю соціалістична демократія являє собою вище досягнення в історії. Неухильний розвиток народної ініціативи, демократії, самодіяльності мас — закон соціалізму. Проте він через ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977.— С. 5.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 187—188.

причин здійснювався нерівномірно. Розвиток соціалістичної демократії мав часом складний, суперечливий характер. Дорогою ціною довелося розплачуватися за порушення соціалістичної законності, демократичних норм життя партії і держави. Застійні явища 70-х — початку 80-х років також суттєво затримали наш демократичний розвиток. Виникли серйозні недоліки в функціонуванні інститутів соціалістичної демократії, форм і методів народовладдя. Ослабла боротьба з негативними явищами, всездозволеністю, круговою порукою, з послабленням дисципліни, поширенням пияцтва й алкоголізму. Формалізм під час виборчих кампаній, недооцінка гласності, недоліки в контролі, особливо «знизу», і т. п.— все це стало основною причиною пасивності мас і прорахунків у галузі управління, слабкої дії прийнятих рішень, нерішучості й нерухливості у здійсненні накресленого курсу.

Питання про активність широких трудящих мас в управлінні громадськими справами не було своєчасно поставлене як практичне завдання, не пов'язувалося з розв'язанням невідкладних економічних, соціальних та інших проблем. Всі ці негативні процеси не могли не вплинути на настрій людей, розгортання соціалістичної демократії. Девальювалося значення таких цінностей соціалістичного суспільства, як ідейна переконаність, трудовий ентузіазм, радянський патріотизм. Виникли прояви бездуховності і скептицизму. З'явився прошарок людей, у тому числі серед молоді, для яких нажива стала головним мотивом їх життя. Все це зумовило необхідність перебудови усіх сфер суспільного життя.

Курс, узятий XXVII з'їздом партії, січневим і червневим (1987 р.) пленумами ЦК КПРС, знаменує новий етап у житті радянського суспільства. Цей курс на всебічну реалізацію демократичних принципів і норм закладений у природі соціалістичного ладу й закріплений у Радянській Конституції. Мова йде про реальну, дедалі активнішу участь народу в розв'язанні всіх питань життя країни, про повне відновлення ленінських принципів — демократичного централізму в управлінні, гласності, суспільного контролю.

В сучасних умовах необхідно не лише перебороти гальмуючі фактори, усунути серйозні недоліки функціонування інститутів соціалістичної демократії, а й здійснити досить велике завдання: докорінно відновити діючі і створити нові демократичні інститути, впровадити дійсно самоуправлінські засади в роботі трудових колективів, у громадське й державне життя.

Стаття 48 Конституції СРСР проголосила важливе політичне право кожного громадянина на участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодержавного й місцевого значення. Це право нині здійснюється в нових формах. Щоб трудящі мали можливість практично впливати на діяльність державних і суспільних органів, необхідне правове забезпечення демократичних інститутів. З цією метою Верховна Рада СРСР у червні 1987 р. прийняла два Закони «Про всенародне обговорення важливих питань державного життя»³ і «Про порядок оскарження в суд неправомірних дій службових осіб, які ущемляють права громадян»⁴. Перший Закон покликаний сприяти розвитку участі громадян у виробленні рішень з важливих питань суспільного і державного життя на основі широкої гласності та врахування різних думок і пропозицій трудящих. Другий розширює правову базу для дальшого зміцнення законності й правопорядку, посилення гарантії права громадян, забезпечує нові стимули для втілення в життя вимог партії і піднімає активність трудящих у творчій праці, подоланні недоліків, зловживань, відступів від норм нашого права і моралі. Він буде допомагати активніше утверджувати принципи соціальної справедливості, зміцнення трудової дисципліни,

³ Рад. Україна.— 1987.— 1 лип.

⁴ Там же.— 3 лип.

виховання в службових особах чіткого розуміння того, що вони покликані захищати громадські інтереси, інтереси народу, права і свободи кожного радянського громадянина.

Конституція СРСР 1977 року дає розгорнуту характеристику економічної системи країни. Відображаючи найвищу мету суспільного виробництва—найповніше задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей, норми Конституції показують напрями розвитку соціалістичної економіки. Це, зокрема, творча активність трудящих, досягнення науково-технічного прогресу, вдосконалення форм і методів керівництва економікою, забезпечення зростання продуктивності праці й підвищення ефективності виробництва та якості роботи, динамічний, планомерний і пропорційний розвиток народного господарства. Проте ці найважливіші настанови Конституції, внаслідок ряду об'єктивних і суб'єктивних причин, належного втілення в життя не одержали. На червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС було прямо сказано, що на рубежі 70—80-х років темпи зростання економіки знизилися. В народному господарстві зростала фінансова напруга. Перестали діяти економічні стимули підвищення якості продукції та ефективності виробництва, створювались умови для зростання цін, намітилося серйозне відставання в науково-технічному розвитку. Неухильне ускладнення народногосподарських зв'язків, необхідність переходу від екстенсивних методів до інтенсивних, посилення впливу соціальних умов, різке зростання ролі людського фактора дедалі настійніше ставили на порядок денний перебудову господарського механізму, створення цілісної, ефективної, гнучкої системи управління економікою. Основою створення такої системи повинен стати Закон СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)», прийнятий Верховною Радою СРСР 30 червня 1987 р.⁵

Основними напрямками цілісної системи управління економікою є: оптимальна єдність централізованого планового керівництва народним господарством і самостійності його окремих ланок, планомерності й товаро-грошових відносин; переорієнтація економічного росту з проміжних на кінцеві, соціально значущі результати, на забезпечення суспільних потреб, всебічний розвиток людини; перетворення науково-технічного прогресу в головний фактор економічного зростання.

Завдання Радянської держави у сфері соціального розвитку знайшли відображення в главі «Соціальний розвиток і культура». Конституція не лише закріпила досягнення в сфері соціального розвитку, а й установила правові основи діяльності Радянської держави, спрямовані на прогресивний розвиток соціальних відносин. У ній визначено кілька груп соціальних відносин. Це, зокрема, суспільні відносини, пов'язані з удосконаленням соціально-класової структури суспільства, стиранням істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, всебічним розвитком та зближенням усіх націй і народностей СРСР, з розширенням реальних можливостей для застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей і обдаровань, для всебічного розвитку особи; відносини, зв'язані з процесом задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб людей, поліпшенням умов і охорони праці, розвитком громадських фондів споживання, державної системи охорони здоров'я, соціального забезпечення, народної освіти та ін.

Цілий ряд важливих положень, понять і принципів Конституції, що характеризують соціальний розвиток, збагачені в Програмі партії, рішеннях XXVII з'їзду КПРС і наступних пленумів ЦК КПРС. Насамперед це перехід підприємств на нові умови господарювання, введення самоокупності і самофінансування, що значно підвищить відповідальність трудящих, колективів і їх керівників за результати господарювання.

В Конституції СРСР 1977 р. набагато ширше, ніж у попередніх радянських Конституціях, закріплені принципи зовнішньополітичної ді-

⁵ Там же.— 2 лпн.

яльності Радянської держави. До неї включено спеціальну главу про зовнішню політику, де наводяться основи діяльності КПРС і Радянської держави на міжнародній арені. Радянський Союз, зазначається в Конституції, неухильно проводить ленінську політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів і широке міжнародне співробітництво⁶.

Здійснюючи конституційні принципи зовнішньої політики, Комуністична партія і Радянська держава останнім часом висунули цілий ряд конкретних пропозицій, спрямованих на припинення гонки озброєнь, роззброєння і відвернення ядерної катастрофи, зокрема, про шляхи й етапи повної ліквідації ядерної зброї до початку XXI ст., викладені в Заяві М. С. Горбачова від 15 січня 1986 р.⁷

У Конституції СРСР, конституціях союзних і автономних республік здобули дальший розвиток якісно нові, дійсно демократичні відносини між державою й особою. Комплекс прав радянського громадянина, закріплений Конституцією СРСР, нині охоплює працю і відпочинок, його матеріальні й житлово-побутові умови, охорону здоров'я, освіту, раціональне використання вільного часу — загалом усі сфери його життя й діяльності. Кожний громадянин повинен дотримуватися Конституції СРСР, радянських законів, з гідністю нести високе звання радянського громадянина, поважати національні достоїнства інших громадян та ін.

В Конституції СРСР знайшли глибоке відображення теорія й досвід розв'язання національного питання в нашій країні. Вона зберігає в основних рисах існуючі національно-державні принципи СРСР, що повністю виправдали себе і можуть бути успішно використані для регулювання національних відносин й на сучасному етапі розвитку соціалізму.

Ряд глав Конституції присвячені визначенню порядку організації та діяльності вищих органів державної влади, органів державного управління, суду і прокуратури. Конституція встановлює, що організація й діяльність усіх органів Радянської держави будуються згідно з принципом демократичного централізму; виборністю всіх органів державної влади знизу доверху. Демократичний централізм поєднує єдине керівництво з ініціативою і творчою активністю на місцях, з відповідальністю кожного державного органу і службової особи за доручену справу. Всі державні органи діють на основі соціалістичної законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян.

Конституція СРСР і республіканські конституції всім своїм політико-правовим та ідейно-теоретичним змістом спрямовані на здійснення стратегічного курсу Комуністичної партії — планомірне й всебічне вдосконалення соціалізму, дальше просування радянського суспільства до комунізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку країни. Це знайшло відображення насамперед в значному розширенні й поглибленні конституційного регулювання. Поряд із закріпленням традиційних для радянських конституцій відносин нині діючі Основний Закон СРСР й основні закони союзних республік піддають регулюванню ряд нових важливих відносин, що раніше знаходились поза сферою вищої правової регламентації (закріплення керівної ролі КПРС, загальнонародного характеру Радянської держави, системи соціальної організації радянського суспільства і розвитку культури, основних принципів зовнішньої політики і т. п.).

У ранг конституційних установлень зведено чимало принципів і норм, що знайшли відображення в поточному законодавстві (підзвітність і підконтрольність усіх видів державних органів Радам народних депутатів, принципи демократичного централізму й соціалістичної законності, статус народних депутатів, деякі права та обов'язки громадян і т. п.).

Комуністична партія СРСР і Радянська держава послідовно проводять лінію на зміцнення правових основ державного й суспільного

⁶ Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— С. 13.

⁷ Див.: Рад. Україна.—1986.—16 січ.

життя, на успішну реалізацію конституційних настанов. У наші дні актуальність цих норм зростає в зв'язку з необхідністю успішного розв'язання проблем, що стоять перед країною, висунутих у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові КПРС, новій редакції Програми партії, Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 рр. і на період до 2000 року, рішеннях наступних пленумів ЦК КПРС.

Десять років, що минули з часу прийняття Конституції СРСР, показали її благотворний вплив на всі сфери суспільного і державного життя. Вона піднімає на новий, більш високий ступінь соціалістичну демократію, дає можливість мільйонам трудящих ефективніше використовувати її інститути для участі в управлінні економікою, контролі за роботою державного апарату, в духовному і культурному житті країни.

А. П. ТАРАНОВ (Київ)

ЗАРОДЖЕННЯ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ (До 200-річчя)

До початку XVIII ст. дипломованих лікарів на Україні було мало. Медичну допомогу населенню подавали переважно цирульники — своєрідні середні медичні працівники, що закінчували відповідну школу (цирульницькі цехи). Такі цехи з 5-річним терміном навчання існували у Києві, Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Ніжині та інших містах. Професія цирульника частково збереглася до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

У XVIII ст. частина вихованців навчальних закладів України здобувала вищу медичну освіту в Московській, Петербурзьких та Кронштадтській госпітальних медичних школах. Лише деякі навчалися на медичних факультетах закордонних університетів (О. Шафонський, І. Полетика та ін.). У другій половині XVIII ст. вітчизняні медичні школи не могли задовольнити зростаючі потреби в медичному персоналі. Часті війни, спустошливі епідемії пошесних хвороб спонукали збільшення кількості лікарів. Для підготовки кваліфікованих спеціалістів пропонувалися проекти заснування університетів у різних містах Російської імперії. Сенатським указом від 1784 р. планувалася організація університетів у Києві, Батурині та Чернігові.

Для будівництва Катеринославського університету з медичним факультетом і музичною академією була зібрана велика сума грошей. Ще до відкриття цього учбового закладу туди були призначені деякі викладачі. Водночас швидкими темпами будувалося нове місто Катеринослав (нині Дніпропетровськ).

Улітку 1787 р. Г. Потьомкін звернувся до київського митрополита з проханням відпустити кращих студентів Київської академії, які добре володіють латинською мовою, для навчання в Катеринославському університеті, зокрема на медичному факультеті. Митрополит відповів, що через літні канікули такої можливості немає. Одночасно Г. Потьомкін запропонував харківському губернаторові допомогти транспортом і компенсувати дорожні витрати студентам Харківського колегіуму, які добровільно побажають навчатися у новому університеті. 17 вересня 1787 р. 14 студентів школи риторики, філософії та богослов'я прибули з Харкова в Кременчук — адміністративний центр Катеринославського намісництва. Серед них були майбутні знамениті лікарі Єфрем та Василь Мухіни, П. Чернівецький, М. Терновський, О. Бистроглазов та ін.¹

¹ Центр. держ. іст. арх. УРСР, ф. 1973, оп. 1, спр. 902, арк. 5—11; спр. 1920, арк. 1—2; спр. 2036, арк. 1—38 (далі — ЦДІА УРСР).

Російсько-турецька війна 1787—1791 рр. примусила відкласти відкриття університету й припинити будівництво Катеринослава. Незважаючи на це, губернський доктор медицини Д. С. Самойлович енергійно виступав за організацію медичного факультету і мав намір його очолити. Він переконливо довів Г. Потьомкіну, що саме у зв'язку з новою війною різко зростає потреба в лікарях, а Державна медична колегія не матиме змоги забезпечити країну необхідним медичним персоналом. Г. Потьомкін погодився з цією пропозицією і медичний факультет відкрили не в Катеринославі, а в Єлисаветграді (нині Кіровоград). Ось чому в документах того часу часто зустрічається термін Єлисаветградський медичний факультет². Програма навчання в ньому була аналогічна програмі медичних шкіл Москви і Петербурга.

Спочатку харківських студентів зарахували лікарськими учнями Кременчуцького (Крюківського) госпіталю. Підготовку майбутніх лікарів доручили докторові медицини А. Стає. Д. С. Самойловича на той час терміново відрядили на фронт для організації на півдні військових госпіталів та медичної допомоги під час боїв на Кінбурнській косі.

Наприкінці вересня 1787 р. всіх лікарських учнів перевели в Єлисаветград, де знаходився великий госпіталь на 2 тис. ліжок. Ще під час російсько-турецької війни 1768—1774 рр. його організував доктор медицини К. Ф. Рожалін. Госпіталь був головним центром для лікування поранених і хворих під час війни та епідемії чуми. За архівним описом 1787 р. основний корпус госпіталю був збудований з цегли, мав 3 окремі виходи та 19 палат. Крім того, хворі містилися і в сусідніх будинках, закуплених для госпіталю. На плані Єлисаветграда 1793 р. є ще 4 госпітальні будинки, які знаходилися між р. Інгул і земляним фортечним валом. Як видно з регулярних рапортів губернського штаб-лікаря П. Н. Шароя, в період функціонування медико-хірургічної школи у госпіталі лікувалося від 500 до 2000 й більше поранених і хворих. Госпіталю був підпорядкований і місцевий шпиталь, в якому знаходилося понад 100 інвалідів і хронічних хворих³.

Після мобілізації медичного персоналу на російсько-турецький фронт Єлисаветградським госпіталем і медичним факультетом спочатку керував підполковник Усков. 2 лютого 1788 р. на його місце призначили талановитого організатора і педагога (згодом доктора медицини) Павла Никифоровича Шароя. Він керував підготовкою лікарів до ліквідації школи в 1797 р. За видатні заслуги в галузі медицини П. Н. Шарой став першим у Російській імперії лікарем, якому було присвоєно високий чин статського радника. Після звільнення з посади Д. С. Самойловича Павло Никифорович керував також медичними справами Катеринославського намісництва. Він піклувався про здоров'я і цивільного населення, дозволяв відпускати з госпітальної аптеки ліки. За його ініціативою в Єлисаветграді був заснований на добровільних жертвуваннях шпиталь для міських жителів⁴.

Єлисаветградська медико-хірургічна школа відкрилася без санкції Державної медичної колегії, що керувала медичними справами в імперії. Школа фінансувалася за рахунок університетських коштів. Кожний лікарський учень одержував 120 крб. на рік і безкоштовне житло. Учні проживали у фортеці або за вказівкою магістрату на квартирах у жителів приміських слобід — Замлинківської, Ковалівки, Пермської та Бикової.

² Там же, ф. 1709, оп. 2, спр. 1541, арк. 2; Центр. держ. іст. арх. СРСР, ф. 1297, оп. 2, спр. 133, арк. 123, спр. 267, арк. 648 зв. (далі — ЦДІА СРСР).

³ Центр. держ. військ.-іст. арх. СРСР, ф. 52, оп. 1/194, спр. 544, арк. 4, 72, 381, 425, 427, 430; ф. ВУА, спр. 20770, ч. 1, арк. 21; Центр. наук. біб-ка АН УРСР, відділ рукописів, ф. 9, спр. 46—93, 18755—18790.

⁴ Большая медицинская энциклопедия: 3-е изд. — Т. 27. — С. 367; Пашутин А. Н. Исторический очерк Елисаветграда. — Елисаветград, 1897. — С. 122, 126—127.

Незважаючи на нестатки й великі труднощі воєнного часу, Єлисаветградська школа була укомплектована достатньою кількістю кваліфікованих викладачів. Там працювали доктори медицини А. Стає та В. Домінічс, які здобули медичну освіту в Італії. З вітчизняних учених у школі викладали професори П. Колб та О. Звіряка. Останній захистив дисертацію «Про властивості крові» в Шотландському університеті. П. Колб читав лекції з анатомії, фізіології та хірургії, О. Звіряка — хімії, медичної практики та фармакології. Лікар Є. Мухін викладав науку про будову кісток і техніку накладання пов'язок. Практичні заняття з хворими проводили штаб-лікарі Д. В. Волчанецький, П. М. Чернівецький, Н. Л. Тарновський та місцевий повітовий штаб-лікар Я. Мелес.

Навчання проводилося з ранку до пізнього вечора, більш інтенсивно, ніж у столичних медичних школах в мирний час. Теоретичні лекції поєднувалися із заняттями в госпітальних палатах, де учні засвоювали процедури й маніпуляції на практиці. Щороку П. Н. Шарой відправляв в армію на кілька місяців групу лікарських учнів, які оволодівали основами медицини, для медичної практики у фронтових умовах. Перша така група виїхала в травні 1788 р. у складі Єфрема та Василя Мухіних, Миколи і Захара Ільїнських, Петра Чернівецького та ін. У грудні 1788 р. після здобуття турецької фортеці Очакова вони, супроводжуючи транспорти з пораненими, повернулися в Єлисаветград для закінчення курсу навчання.

Відновлений з різних документальних джерел⁵ список майже всіх вихованців Єлисаветградської медико-хірургічної школи свідчить про те, що вона комплектувалася в основному за рахунок студентів Київської академії та Харківського колегіуму. Навчалися там також вихованці Єлисаветградського чоловічого благородного пансіону — 12 осіб, Катеринославської (Полтавської) семінарії — 11, Чернігівського колегіуму — 7, Переяславського колегіуму — 4, Білогородської семінарії — 4, Новгород-Сіверської, Уманської семінарій та Канівського народного училища по 3 чол., Московської слов'яно-греко-латинської академії — 2 чол. та Смоленської семінарії — 1 чол. Найбільші прийоми у школу відбулися в 1791 і 1794 рр., коли було прийнято відповідно 47 і 84 лікарських учнів. Для порівняння можна відмітити, що в Московську та Петербурзькі медичні школи щороку приймали не більш як 10—20 учнів. Поряд з українцями, які склали основний контингент вихованців Єлисаветградської школи, у ній навчалися також росіяни, кілька поляків, один молдаванин і один македонець.

Перший випуск дипломованих медиків відбувся в 1789 р. Г. Потьомкін повідомив Державну медичну колегію про те, що на підставі рапорту П. Н. Шароя про успішні іспити, він присвоїв звання підлікаря (помічника лікаря) 9 лікарським учням Єлисаветградської школи і залишив їх для завершення навчання й одержання лікарського посвідчення. За існуючими законами Г. Потьомкін не мав права присвоювати медичні звання, але колегія, уникаючи конфлікту з могутнім фаворитом, погодилася з ним. Після смерті Г. Потьомкіна в 1791 р. шефом школи став О. В. Суворов, який звелів П. Н. Шарою не порушувати порядку і рапортувати в Державну медичну колегію про результати щорічних іспитів для присвоєння медичних звань.

У початковий період існування Єлисаветградської школи її випускники призначалися на посади переважно до армії Г. Потьомкіна та на Чорноморський флот. Після 1791 р. географія розміщення вихованців школи значно розширилася. 12 випускників брали участь у героїчному швейцарському поході О. В. Суворова. Колишніх учнів можна було зустріти на всій території імперії від Білорусії до Грузії, від Риги до

⁵ ЦДІА СРСР, ф. 1297, оп. 2, спр. 48—52, 92—95, 130—133, 156—157; оп. 296, спр. 222—224, 231—233; ЦДІА УРСР, ф. 1793, оп. 1, спр. 1666, арк. 1; спр. 2036, арк. 1—42; спр. 2266, арк. 182, 184; спр. 2181, арк. 4—5; Центр. держ. арх. давніх актів СРСР, ф. 344, оп. 1, спр. 524, арк. 132—137.

Камчатки. Вони брали участь у морських походах, боролися з епідемією чуми в Грузії, освоювали землі на Далекому Сході. З найбільш видатних вихованців Єлисаветградської медико-хірургічної школи слід відзначити професора Московського університету Є. О. Мухіна (вчителя М. І. Пирогова), доктора медицини С. О. Немирова, який працював секретарем Московського фізико-медичного товариства, доктора медицини і головного лікаря Ризького госпіталю А. В. Чорбу, інспектора (керівника) Казанської губернської лікарської управи О. Бистроглазова.

З приходом до влади імператора Павла I почалися численні реорганізації, в тому числі й в галузі медицини. Єлисаветградська медична школа і Петербурзький медико-хірургічний інститут, що існував для привілейованих іноземців, були передані та підпорядковані Державній медичній колегії. Остання не була зацікавлена в існуванні віддаленої від столиці медичної школи. Невеликий штат колегії (всього 18 осіб на всю імперію) не встигав задовольняти потреби цього учбового закладу, відкритого без її згоди. Тому імператорові була подана спеціальна доповідь про необхідність ліквідації Єлисаветградської медичної школи.

П. Н. Шарой енергійно захищав інтереси школи у Єлисаветграді. В доповідній записці «Про Єлисаветградський медико-хірургічний інститут», надісланій в Державну медичну колегію, він обґрунтовано доводив необхідність збереження навчального закладу. Особливо підкреслювалося, що підготовка лікарів з місцевого населення має ряд переваг, обходиться значно дешевше, ніж у столичних школах, бо не потрібно компенсувати дорожні витрати при вступі та по закінченню школи. Крім того, Єлисаветградську медичну школу легко і швидко можна було комплектувати за рахунок численних добровольців з місцевих навчальних закладів, а її випускники працювали більш ефективно, бо добре знали місцевий клімат, звичаї та умови життя. Однак ні один аргумент П. Н. Шароя в доповіді імператорові не згадувався.

Павло I, який негативно ставився до діяльності катерининських фаворитів Г. Потьомкіна і П. Зубова, затвердив 13 червня 1797 р. доповідь Державної медичної колегії, в якій йшла мова про закриття Єлисаветградської медико-хірургічної школи. Водночас вийшло розпорядження про переведення 40 її вихованців у Московську і Петербурзьку медико-хірургічні школи для завершення курсу навчання. Цей процес продовжувався до початку 1798 р. Після ліквідації школи Єлисаветградським госпіталем, що теж підлягав ліквідації, деякий час керував О. Звіряка. Згодом його перевели в Миколаївський морський госпіталь. П. Н. Шарой перейшов працювати в Таврійський губернський суд у м. Сімферополь.

Через 7 років після енергійних виступів громадськості Слобідської України, яка збрала необхідну суму грошей, у Харкові був відкритий перший на Лівобережній Україні університет з медичним факультетом.

За десятирічний період свого існування (1787—1797) Єлисаветградська медико-хірургічна школа підготувала понад 255 лікарів і підлікарів. Деякі з них закінчували навчання в Московській і Петербурзькій медико-хірургічних академіях. Для порівняння можна сказати, що Кронштадтська медико-хірургічна школа за 65 років існування підготувала 200 лікарів, а медичний факультет Московського університету за другу половину XVIII ст.—лише 20 лікарів. За підрахунками Б. М. Палкіна та інших дослідників, у XVIII ст. всі медичні школи Росії випустили 2 тис. лікарів. Отже, кожний восьмий вітчизняний лікар у другій половині XVIII ст. навчався в Єлисаветградській медичній школі.

М. К. БОРОДІЙ (Боярка)

ЗВЕРШЕННЯ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 60-ті РОКИ

*Літопис комуністичного будівництва:
Хроніка найважливіших подій
в Українській РСР (1963—1970).*

К.: *Наук. думка*, 1986.— 422 с.

Вийшла з друку чергова книга хроніки найважливіших подій в Українській РСР з спеціального видання «Літопис комуністичного будівництва». Як і попередні, вона підготовлена на основі матеріалів понад 50 назв газет — центральних, республіканських, обласних і міських, в яких розповідається про основні події в діяльності КПРС і Компартії України, обласних комітетів партії, державних і радянських органів, профспілок і комсомолу.

В рецензованій книзі день за днем показано життя нашої республіки, а також описуються важливі події, які відбувалися в окремих її областях, містах, районах і трудових колективах за порівняно тривалий час — вісім років. Належним чином відображена діяльність новаторів виробництва, представників науки і культури.

Безумовно, найбільшу увагу приділено розвитку промисловості, однак чимало місця відведено також сільському господарству, соціальній сфері, науці і культурі, духовному потенціалу. Становлять інтерес відомості про економічні та культурні зв'язки Української РСР з братніми республіками, країнами соціалістичної співдружності, капіталістичними державами і країнами, що розвиваються. В «Хроніці» відображено керівну роль Комуністичної партії в житті радянського народу, всебічно показано героїчну працю робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції.

Достоїнством праці є те, що окремі події не тільки згадуються, а й належним чином оцінюються. В ній стисло показано соціально-економічне становище республіки в кожному з років.

«Хроніка» присвячена важливому і водночас складному періоду в житті партії і народу, коли сходження до нових висот соціалізму супроводжувалося не завжди вдалим експериментами і пошуками. Однак, як видно з матеріалів книги, незважаючи на труднощі й помилки як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, економічне життя республіки розвивалося по висхідній лінії, розгорталися творча активність й ініціатива трудящих, зростає добробут радянських людей, Українська РСР вносила вагомий вклад у розвиток народногосподарського комплексу.

Висвітленню подій передуює в цілому ґрунтовно підготовлена передмова, де стисло характеризується період, показано його

складність і неоднозначність, стан соціально-економічного й культурного розвитку республіки, характер побудови збірника.

Водночас висловимо і деякі зауваження. На нашу думку, період після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС не слід оцінювати тільки в позитивному плані (с. 4). В зв'язку з цим не можна не погодитися з твердженням члена-кореспондента АН СРСР Г. Л. Смирнова про те, що «проведені після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК керівництвом партії заходи були по суті спрямовані проти здійснюваної до нього, хоча і не системно, не цілеспрямовано, демократизації партійного і державного апарату»¹. В передмові переоцінюється розмах руху за комуністичне ставлення до праці, що певною мірою позначилося і на відборі відповідного матеріалу, якого подано занадто багато.

Позитивним фактом є те, що в «Хроніці» багато уваги приділено подіям, пов'язаним з діяльністю людей. Однак, якщо досягнення новаторів виробництва, представників науки і культури висвітлені широко, то матеріалів про роботу керівних партійних і державних працівників наводиться недостатньо. Очевидно, доцільно було б вмістити в книзі повідомлення про увільнення на жовтневому (1964 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Хрущова від обов'язків Першого секретаря ЦК КПРС і обрання на цю посаду Л. І. Брежнєва. До речі, про цей Пленум у «Хроніці» навіть не згадується. Слід було також опублікувати рішення про обрання Головою Президії Верховної Ради СРСР А. І. Мікояна. Говорячи про роботу XXIII з'їзду Компартії України, доцільно було б зазначити про обрання після з'їзду на Пленумі ЦК Компартії України першого секретаря її Центрального Комітету. Подібні сюжети бажано було відобразити й в інших місцях «Хроніки», зокрема там, де розповідається про роботу з'їздів профспілок України, не вказано, хто обраний головою Укрпрофради. Не скрізь уніфіковано написання прізвищ.

Аналіз поданих у збірнику подій свідчить, що його упорядники прагнули відібрати найбільш вагомий, проте не завжди це їм удалося. Так, на с. 15 розповідається про окружні перевиборні (потрібно — передвиборні) наради по виборах до Верховної Ради УРСР шостого скликання, а про проведення самих виборів немає жодного слова.

Зважаючи на те, що в книзі подано не тексти документів, а тільки згадки про події, слід було б в окремих місцях уточнити їх оцінку. Наприклад, на с. 56 зазначається, що в листопаді 1963 р. в Луганську відбувся обласний зліт молодих гірників, учасники якого обговорили актуальні питання участі молоді в ство-

¹ Правда.—1987.—13 марта.

ренні матеріально-технічної бази комунізму. Очевидно, говорити про створення матеріально-технічної бази комунізму в той час навряд чи доцільно.

З позицій нової редакції Програми КПРС, матеріалів XXVII з'їзду партії, інших партійних документів звертаємо увагу на назву книги «Літопис комуністичного будівництва». Адже в період, що розгля-

дається, питання безпосереднього комуністичного будівництва ще не вирішувалися.

В цілому рецензована книга заслуговує позитивної оцінки. Багато фактів і подій, про які в ній наводяться матеріали, ще не знайшли відображення в опублікованій літературі.

I. П. КОЖУКАЛО (Київ)

У ВІНОК КОБЗАРЕВИ

Сергієнко Г. Я.

Шевченко і Київ:
Історико-біографічний нарис.

К.: Дніпро, 1987.— 325 с.

Література з шевченкознавства широко представлена дослідженнями про місце і роль великого Кобзаря у розвитку суспільного руху на Україні, його вирішальний вплив на формування й консолідацію революційно-демократичних сил, у тому числі під час перебування в Києві. Проте авторів рецензованої книги вдалося знайти цікавий і практично новий ракурс у дальшому поглибленні та узагальненні цієї теми.

По-перше — це комплексний підхід до висвітлення київських сторінок життя Т. Г. Шевченка як поета, художника, мислителя, революційного борця. По-друге — ретельне вивчення та узагальнення даних про широке коло друзів, однодумців та ідейних противників Т. Г. Шевченка, які проживали у Києві, дослідження зв'язків з ними протягом всієї його творчої та громадсько-політичної діяльності. По-третє — дослідження впливу могутньої революційної думки Т. Г. Шевченка на суспільно-ідейне життя Києва у дожовтневий період, розвиток визвольної боротьби пролетаріату й залучення до революційного руху демократичних сил міста, на інтернаціональне єднання революційних борців.

Слід відзначити, що автор розкриває тему у нерозривному зв'язку із сучасністю. Його увагу привертають життєвість і примноження шевченківських традицій у сьогоденному Києві, втілення заповітів великого Кобзаря в процесі комуністичного будівництва в наші дні.

Розробка і висвітлення в органічній єдності всіх цих аспектів теми й становить новизну та цінність рецензованого дослідження. Воно здійснене з чітких класових і партійних позицій, на основі аналізу великої джерельної бази, з урахуванням усього багатства досягнень дореволюційного й радянського шевченкознавства.

Завдяки залученню та аналізу багатого фактичного матеріалу автор успішно й переконливо спростовує буржуазно-націоналістичні фальсифікації зв'язків Т. Г. Шевченка з прогресивними силами Києва, спроби ідейних противників применшити їхнє значення, затушувати вплив револю-

ційної поезії Кобзаря і його особисто як революційного діяча на суспільно-політичний рух у Києві.

Книга написана як історико-біографічний нарис, строго в хронологічній послідовності. Основні віхи у дослідженні теми — три подорожі Т. Г. Шевченка на Україну в 1843—1844, 1845—1847 і 1859 рр., його творчість і розвиток ідейно-політичних поглядів у той час, роль у суспільно-політичному житті Києва.

Використовуючи яскравий документальний матеріал, автор дав надзвичайно образну характеристику Києва у передреформений період як великого економічного і адміністративного центру, осередка передової суспільної думки, науки і культури. Це дало йому можливість всебічно мотивувати глибоку любов Т. Г. Шевченка до міста на Дніпрі, його трудівників, про яких він писав у своїх творах, листах, щоденнику. Автор справедливо підкреслює, що народний поет, як ніхто інший, добре бачив і розумів соціальні контрасти міста, що посилювали його ненависть до експлуататорів і гніту царизму.

Нові сторінки відкриваються у дослідженні першого відвідування Т. Г. Шевченком Києва. Автор вводить читачів у коло знайомих і друзів поета, зв'язки з якими він підтримував надалі протягом усього життя. Серед них і маловідомі до цього часу імена (наприклад, художника К. С. Павлова).

Велику увагу приділено діяльності Т. Г. Шевченка в той період як художника, його роботі по реалізації плану створення альбому офортиків «Живописная Украина». Проте автором час зародження цього задуму в книзі вказано суперечливо. На с. 10 автор стверджує, що він з'явився у поета в Петербурзі напередодні від'їзду на Україну, а на с. 31 — під час перебування Т. Г. Шевченка на батьківщині. Емоційне діяння викладеного матеріалу посилюється публікацією в книзі репродукції малюнків поета, виконаних ним у той період в Києві.

Багатопланове висвітлення у рецензованій праці одержала діяльність Т. Г. Шевченка в Києві під час його другого приїзду на Україну після закінчення Петербурзької Академії мистецтв. Головну увагу автор зосередив на дослідженні трьох сюжетів: участі Т. Г. Шевченка як художника і етнографа в роботі Київської археографічної комісії, його ролі в таємній по-

літичній організації — Кирило-Мефодіївському товаристві, спробі поета влаштуватися на посаду вчителя малювання до Київського університету.

Докладний нарис, присвячений участі Т. Г. Шевченка у Кирило-Мефодіївському товаристві, займає за своєю науковою цінністю центральне місце у книзі. У ньому автор, спираючись на солідну документальну базу, всебічно розкрив вплив Т. Г. Шевченка на формування революційно-демократичного напрямку в суспільно-політичній думці на Україні, початок розмежування сил демократизму й лібералізму у визвольному русі. Привертають увагу наведені автором докази ідейного впливу Т. Г. Шевченка на зміст «Книги буття українського народу» — програмного документа Кирило-Мефодіївського товариства, дані про використання у політичній пропаганді товариства його насичених революційним пафосом творів. Цінні пошуки та узагальнення автора про ідейні зв'язки Т. Г. Шевченка з прогресивними громадськими діячами Києва у той період, про непримиренність його до реформістських, націоналістичних позицій лібералів.

Характеризуючи діяльність Т. Г. Шевченка як художника і етнографа Київської археографічної комісії, автор показує, який вплив на розвиток його революційно-демократичного світогляду в цілому та формування історичних поглядів зокрема мали поїздки за завданням комісії по Україні, збір та осмислення етнографічних, археологічних та історичних матеріалів, картини кріпосної дійсності, які він спостерігав.

Кульмінацією історичного розкриття теми мав стати розділ, присвячений перебуванню Т. Г. Шевченка у Києві в 1859 р., його зв'язкам і впливу на розвиток громадського руху в місті в останні роки життя. Це був бурхливий і складний період першої революційної ситуації в країні. Всеросійський революційно-демократичний центр на чолі з М. Г. Чернишевським, видатним діячем якого був Т. Г. Шевченко, цілеспрямовано і енергійно готував селянську революцію, згуртував сили революційної демократії. Величезну роль у реалізації цих планів на Україні відіграв Т. Г. Шевченко. Все це мало бути широко розкрито у книзі.

Проте автор, на наш погляд, звузив цілі та завдання дослідження у цьому розділі, не врахував усієї повноти досягнень радянської історіографії у вивченні суспільного руху періоду першої революційної ситуації. В цьому, безумовно, виявилася і відсутність до цього часу узагальнених праць з історії першої революційної ситуації на Україні.

В книзі докладно описано роль Т. Г. Шевченка в активізації роботи недільних шкіл у Києві як однієї з форм легальної діяльності революційних демократів. Автор приділив увагу ідейним взаємовідносинам поета з видавцями першого українського громадсько-політичного журналу «Основа», проаналізував опубліковані на його сторінках твори Т. Г. Шевченка.

У цьому розділі книги наводиться багато імен киян, з якими поет підтримував

контакти. Однак цього мало. Для того, щоб показати з усією повнотою роль Т. Г. Шевченка в суспільно-політичному русі, необхідно провести скрупульозний аналіз ідейних позицій усіх відомих друзів і знайомих поета, старанно узагальнити відомі й виявити нові дані про зв'язки багатьох з них з революційним підпіллям не тільки на Україні, а й в Петербурзі, Москві, інших містах країни.

Відомо про широкі зв'язки Т. Г. Шевченка з діячами польського визвольного руху і його особисту дружбу з деякими з них. Однак це питання лише частково порушено автором при висвітленні участі Т. Г. Шевченка у Кирило-Мефодіївському товаристві й під час перебування його в заслання і зовсім обійдено при характеристиці періоду першої революційної ситуації.

Бажано було б докладніше спинитися на взаємовідносинах Т. Г. Шевченка з рядом діячів ліберального напрямку, зокрема М. О. Максимовичем і М. Д. Іванишевим.

Виклад автором матеріалу про розвиток безсмертних шевченківських традицій у Києві підтверджує думку В. І. Леніна про те, що «безмежна відданість революції і звернення з революційною проповіддю до народу не гине навіть тоді, коли цілі десятиріччя відділяють свібу від живих»¹.

Автор прослідковує, як наступні покоління революційних борців брали на озброєння полум'яне слово поета-революціонера у боротьбі проти політичного й соціального гноблення. На жаль, у цьому цікавому нарисі немає відомостей про широке використання революційними народниками 70-х років на Україні творів Т. Г. Шевченка у їхній активній агітаційно-пропагандистській діяльності серед народних мас. Разом з тим цей матеріал принципово важливий для спростування вигадок буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів про нібито нігілістичне ставлення революціонерів-семидесятників до українського народу, його звичаїв, мови та літератури, про те, що нібито тільки учасники буржуазно-ліберального громадського руху були справжніми «хранителями» традицій Т. Г. Шевченка.

Проте слід відзначити, що в цілому автор приділив значну увагу показу гострої боротьби за ідейну спадщину Т. Г. Шевченка між революційним і буржуазно-ліберальним таборами, яка розгорнулася в країні після смерті поета й, по суті, триває до цього часу за рубежем.

Автор наводить дані про друкування у дореволюційному Києві творів Т. Г. Шевченка, характеризує їхні легальні видання. Проте досягнення радянських дослідників у вивченні підпільної революційної преси дозволяє сьогодні систематизувати відомості й про нелегальні випуски творів поета.

Використовуючи великий фактичний матеріал, автор показує, що вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка у дожовтневий період дедалі частіше набувало гострого по-

¹ Ленін В. І. Пам'яті Герцена // Повне збір. творів. — Т. 21. — С. 249.

літничного характеру, виливалося у масові антиурядові маніфестації та демонстрації. Поряд з демократичними силами міста в них брали широку участь і робітники. Автор підкреслює, що під час ювілейних шевченківських днів більшовики посилювали політичну агітацію. Могутні революційні традиції, пов'язані з іменем Т. Г. Шевченка, сприяли пробудженню політичної активності народних мас, зміцненню гегемонії пролетаріату в демократичному русі, наблизили перемогу Жовтня.

Особливий інтерес, переважно довідкового характеру, становить розділ книги, у якому зібраний і систематизований великий матеріал про вшанування та увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка, розвиток його революційних традицій у сучасному Києві — столиці соціалістичної України. Автор наводить цікаві відомості про вклад киян у створення радянської Шевченкіани: видання творів поета, пошуки, зберігання та публікацію безцінних документів і спогадів про Т. Г. Шевченка, про дослідження його творчості й суспільно-політичних поглядів радянськими вченими, створення у Києві координаційних центрів шевченкознавства. Навіть перелік викладених у книзі даних свідчить про багатство їх змісту. Це детальний опис історії створення музеїв і виставок, присвячених перебуванню Т. Г. Шевченка у Києві, втілення пам'яті про нього у пам'ятниках, меморіальних дошках, назвах вулиць і площ, університеті, театру, бібліотеки, шкіл, підприємств, станції метро... Особливу увагу автор приділив відзначенню ювілеїв Т. Г. Шевченка і всесоюзному шевченківському святу «В сім'ї вольній, новій», яке щорічно проводиться в Києві і вже стало традицією радянського народу. Названо лауреатів запровадженої радянським урядом Державної премії Української РСР

імені Т. Г. Шевченка за кращі праці з шевченкознавства.

Таким чином, можна зробити обґрунтований висновок про цінність і користь рецензованого видання, адресованого не тільки спеціалістам-історикам і літературознавцям, а й широкому колу читачів. Воно може бути практично використане у роботі краєзнавців та екскурсоводів. Наявність іменного покажчика допомагає краще орієнтуватися у книзі серед багатьох імен і характеристик сучасників Т. Г. Шевченка, його послідовників та дослідників творчості.

При підготовці до перевидання, якого, безперечно, заслуговує книга (особливо це актуально здійснити до 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка), автору необхідно поглибити ряд дослідницьких аспектів теми, чіткіше викласти матеріал, уникаючи широкого цитування документів, які не мають першорядного значення (с. 45—47, 90—91, 92—93, 165—166, 177). У книзі трапляються фактичні неточності. Не можна погодитися, наприклад, з твердженнями, що інтенсивний розклад феодалізму в Росії почався тільки в 40-х роках XIX ст. (с. 82). Революційно-демократична організація 60-х років «Земля і воля» названа «Народною волею» (с. 210). Поет працював у Київській археографічній комісії не до 1-го лютого (с. 39), а до 1-го березня 1847 р. Вірш «Заповіт» написано не у В'юнищі (с. 40), а в Переяславі. Доцільно розширити науково-довідковий апарат книги за рахунок хронікально-календарного покажчика про перебування Т. Г. Шевченка в Києві. Ці дані відсутні, на жаль, навіть у «Хронології основних подій з історії Києва», опублікованій в енциклопедичному довіднику «Київ», виданому до 1500-річчя міста.

З. В. ПЕРШИНА (Одеса)

ЧИ ІСНУВАЛА «БАЛТІЙСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ» РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ?

Славяне і скандинави.

М.: Прогресс, 1986.— 411 с.

Останнім часом учені, які досліджують так звану «норманську» проблему, прагнуть перейти від історіографічних дискусій до висвітлення слов'яно-скандинавських контактів доби раннього середньовіччя. Ця зміна дослідницьких інтересів знайшла відображення в кількох працях, що побачила світ (або були перевидані) останніми роками. Перша подібна спроба здійснена відомим польським ученим Х. Ловм'яньським, монографія якого «Проблема ролі норманів у генезисі слов'янських держав» присвячена показу місця скандинавів у становленні державності східних та західних слов'ян (у російському перекладі вона дістала спрощену назву «Русь і норман-

ни»). У виданій згодом книзі Г. С. Лебедева «Епоха вікінгів у Північній Європі» (1985 р.) зроблено спробу зобразити слов'яно-скандинавські зв'язки як одну із закономірностей історичного розвитку Північної Європи раннього середньовіччя.

До таких книг належить і рецензована монографія, підготовлена міжнародним авторським колективом. Перекладена з німецької мови (перше видання 1982 р.) і доповнена розділом про русько-скандинавські відносини домонгольської епохи, вона є найбільш повним дослідженням з даної проблеми в сучасній історіографії. Залучення до підготовки цієї праці археологів багатьох країн дало змогу порушити велике коло питань, що стосуються історії різних народів балтійського регіону: слов'янських, скандинавських, фінно-угорських, балтських.

Широкий погляд на проблему, використання багатьох джерел дозволили авторам рецензованої монографії дійти прин-

ципового висновку: Балтійське море виконувало такі ж функції «внутрішнього моря», що й Середземне в античності. Тому, на їх думку, економічні та культурні процеси, що проходили на Балтиці, можна розглядати як систему взаємодії народів та державних утворень регіону. Ця система дістала в праці назву «балтійської культурно-економічної спільності» (с. 361). Наукова цінність такої постановки питання не підлягає сумніву. Розглянутий у колективній праці матеріал та зроблені її авторами висновки спростовують вигадки про культуртрегерську роль скандинавських народів у ранній історії регіону, інші фальсифікаторські концепції, зокрема стосовно «державоутворюючої» ролі вікінгів у Східній Європі.

Вдало поєднуються теоретичні узагальнення і конкретний матеріал у вміщених у книзі оглядах історії як власне скандинавських народів (Данія — автори О. Кліндт-Енсен та Н.-К. Лібротт; Швеція—В. Хольмквіст та Е. Нюлен), так і племен Фінляндії (А. Еря-Еско) і балтської групи (В. С. Седов). В праці є й розділи, спеціально присвячені культурі та мистецтву населення тих регіонів слов'янського світу, які підтримували найбільш інтенсивні контакти з норманнами: «Культура та мистецтво польського Помор'я в епоху раннього середньовіччя (VII—IX ст.)» (автор — В. Гензель), «Культура середньовічного Новгороду» (Б. О. Рибаків) та «Ободричі, лютичі, руяни» (Й. Херрман). У них відображена повнокровна, сповнена культурних здобутків та бурхливих подій картина співіснування різних народів з притаманними їм історико-культурними традиціями, їх духовне взаємозбагачення та взаємовпливи.

Разом з тим слід зазначити, що доповнення російського перевидання книги новим розділом «Русь і варяги» й висновки, які в ньому містяться, змушують уважніше поставитися до концепції «балтійської цивілізації» та деяких зв'язаних з нею питань. Як не дивно, поняття «балтійське культурно-економічне співтовариство» вперше з'являється у післямові до книги, а в перших розділах праці йдеться лише про «балтійську економічну систему раннього середньовіччя» (с. 57). Загалом для основної частини колективної монографії характерні обережність висновків і зваженість спостережень. Післямову ж включено до російського варіанту праці і внаслідок цього висновки, зроблені в ній, стосуються набагато ширшого кола проблем і не випливають з фактичного матеріалу, наведеного в книзі.

На нашу думку, обґрунтування концепції «балтійського культурно-економічного співтовариства» потребувало окремого розділу. На жаль, такий розділ у книзі відсутній, що спричинило її численні недоліки. Важко піддавати сумніву існування в балтійському регіоні постійних і жвавих економічних та культурних зв'язків між народами, які його населяли. Однак чи привели ці процеси до формування інтернаціональної «спільності» народів? Як проявилася ця «спільність» у сфері духовної та матеріальної культури кожного народу

Балтики? Чи можна говорити про включення до цієї «співдружності» не лише народів, а й державних утворень регіону? Відповіді на подібні запитання марно шукати в книзі.

Більшість народів регіону, що досліджується у праці, за доби раннього середньовіччя проходила стадію розкладу родового суспільства і переходу до суспільства класового. Для цієї стадії у різних племен і народів були схожі соціально-економічні та культурні явища. Саме цим великою мірою пояснюється формування так званої «дружинної культури», багато в чому, дійсно, спільної для багатьох народів Європи. Але ця культура — результат іманентного розвитку кожного з суспільств, а не дії зовнішніх факторів. Тим часом не ясно, що саме автори книги вважають основою формування «балтійської співдружності» — синхростадіальний розвиток народів у схожих умовах географічного середовища чи інтенсивні культурні взаємовпливи між ними, які нібито приводили до визрівання міжетнічної системи «балтійської культури»?

Така невизначеність авторських позицій щодо суті висутої ними самими концепції призвела до невинновано розширеного тлумачення поняття «спільності» чи «співдружності», беззастережного включення до її складу регіонів та держав, що перебували на іншому ступені соціально-економічного розвитку та іншої культурної орієнтації, наприклад Київської Русі. В цьому випадку виявилася суперечливість нового видання книги: безумовне введення Русі до «балтійської співдружності» спостерігаємо тільки у розділі, доданому до російського видання («Русь і варяги»), в інших місцях книги висновки витримані в реалістичному дусі.

Основною умовою існування «балтійської співдружності» автори вважають міцні економічні зв'язки, що встановилися в IX—X ст. між народами Балтики та Східної Європи. Чільне місце тут належало трансконтинентальній торгівлі, крайніми точками якої були Скандинавія та країни Арабського Сходу. Торгові контакти супроводжувалися значним переміщенням людей, культурним обміном, запозиченням технічних та меншою мірою соціальних здобутків різних народів. Проте це не дає вагомих підстав твердити про існування якоїсь особної «балтійської цивілізації», що не мала певних етнічних кордонів і меж.

Можливість вказаних вище процесів існувала за умов відсутності протягом тривалого часу в багатьох народів регіону державності або недостатнього її розвитку. Формування національних держав робило неможливим функціонування «балтійської співдружності», навіть якщо раніше вона існувала. Показовим щодо цього є згорання основи «співдружності» — торгівлі зі Сходом — поряд з іншими причинами завдяки утвердженню давньоруської державності.

Таким чином, говорити про участь у «балтійському співтоваристві» держав і державних утворень, як роблять автори, немає ніяких підстав: стосунки між населенням узбережжя Балтійського моря ні-

коли не виходили на рівень політичних і міждержавних. Тому хибною вважаємо думку, нібито Київська держава «здійснювала вирішальний вплив на Балтійське співтовариство, забезпечуючи стабільний приплив грошових коштів та значної кількості товарів» (с. 361). Торгівля здійснювалася через територію Київської Русі, але без участі державних органів.

Іншими доказами на користь входження Русі до «балтійського співтовариства» автори книги вважають існування деяких спільних рис у матеріальній культурі (в тому числі «гібридних» форм прикрас та поховального обряду) та «спільного фонду епічних сюжетів і образів, що склався у змішаному слов'яно-варязькому середовищі» (с. 201). Однак останнє твердження підкріплене єдиним прикладом та посиленням на працю О. О. Ридзевської (яка свідчить про протилежне), що змушує сумніватися в існуванні такого «фонду». Подібні риси спільності (і навіть інколи більш виразні) існували в Русі, наприклад, з «полем» кочовиків, що, проте, не дає підстав говорити про її входження до «степової цивілізації».

Нарешті, автори подібних побудов недостатньо усвідомлюють різностадійність розвитку народів, зарахованих до «балтійського співтовариства». В зображенні авторів післямови народи та держави регіону постають у нерозчленованому вигляді, як такі, що розвиваються за абсолютно ідентичними законами та моделями і однаковими темпами. Через це, наприклад, у праці є таке твердження: «Єдність економічного розвитку, соціальної стратифікації, урбанізації, торговельного та культурного обміну, спільні або схожі форми ранньоміської, що розвивається, а також і ранньофеодальної «дружинної» культури, створенні на цій основі фонд матеріальних та духовних цінностей — усі ці явища знаменують вихід із первісності до першої класової суспільно-економічної формації» (с. 362). Зазначимо, що про вихід із первісності свідчать самі вказані процеси, а не їх спільність чи відмінність у кількох народів. До того ж час такого виходу у народів, що досліджуються в праці, суттєво відрізняється. Нівелювання особливостей історичної долі народів Балтики та прилеглих районів приводить авторів до висновку про існування не просто культурно-економічної спільності, а, навіть, «балтійської субконтинентальної цивілізації» (с. 363). Для читача залишається незрозумілим, чим «балтійська спільність» відрізняється від «балтійської цивілізації», оскільки дефініції цих понять у тексті відсутні.

Як уже зазначалося, при перевиданні російською мовою колективної праці «Слов'яни і скандинави» до неї було додано великий розділ за обсягом (понад 100 с.) розділ «Русь і варяги», написаний лінградськими археологами А. М. Кирпичниковим, І. В. Дубовим та Г. С. Лебедевим. У вступі «Від видавництва» є мотивовано появою в СРСР «узагальнюючих публікацій з проблем русько-скандинавських зв'язків у IX—XI ст.», які не враховані в німецькому виданні. Зауважимо також, що

в цьому розділі систематизовано і узагальнено матеріали розкопок останніх років (с. 5). Дійсно, насиченість речовим матеріалом розділу «Русь і варяги» важко поставити під сумнів. До наукового обігу введено багато археологічних джерел, що дає можливість по-новому розкрити деякі процеси і явища історії давньоруського суспільства ранньофеодальної доби. Слід вітати також спробу авторів розділу зіставити археологічні джерела з писемними.

Разом з тим, як відомо, можливості археологічних пам'яток (як, до речі, й інших груп джерел) не є безмежними, і тому застосовувати одержану при їх вивченні інформацію для відтворення історичних подій, особливо політичних, слід дуже обережно і вміло. На жаль, у розділі «Русь і варяги» на основі археологічного матеріалу часто робляться необгрунтовані висновки. До того ж писемні джерела часто тлумачаться тенденційно і непрофесійно, відверто підганяються під умоглядні побудови. Це особливо стосується долітописних часів давньоруської історії: VIII, IX і більшої частини X ст. (як відомо, найраніші літописні записи на Русі відносяться до кінця X ст., а перший літописний звід — Найдавніший — було складено в Києві за Ярослава Мудрого — близько 1039 р.).

Викликають подив перші сторінки цього розділу: створюється враження, що послі «хакана» росів, які прибули до імператора Феоділа в 838 р., представляли вже «оваряжену» Русь, адже наголошується на тому, що вони — шведи (с. 189). Однак у Бертинських анналах, де міститься це повідомлення, далі сказано, що послі прийшли «від Руської землі». Не знаходить підтвердження в джерелах і думка про те, що рубежі Руської землі 30-х—40-х років IX ст. нібито відповідали її кордонам 1054 р. По-перше, вчені не мають конкретного уявлення про межі Руської землі того часу (вважається, що вона охоплювала лише Середнє Подніпров'я). По-друге, твердити так — значить відкидати загальноприйнятну радянськими дослідниками теорію, згідно з якою Давньоруська держава формувалася протягом IX—X ст. шляхом поступового приєднання до її ядра у Подніпров'ї все нових союзів племен, тобто невпинно розширювалася, перш ніж досягти розмірів країни часів Ярослава Мудрого.

Так само позбавлено будь-яких аргументів є теза, за якою київський князь Дір у першій половині IX ст. нібито об'єднав східнослов'янські землі від Ладоги до Києва. Адже історичність особи Діра досі ставиться під сумнів. Ця «відносно єдина держава» Діра в середині IX ст. буцімто розпалася на «Руську землю» у Подніпров'ї і «Верхню Русь». Остання являла собою «конфедерацію слов'янських, фінських і, можливо, балтських племен» (с. 190). У цій «Верхній Русі», як безпідставно твердять автори, вже в середині IX ст. існувала князівська влада. Викликає сумнів й згадка про існування якоїсь особливої «Ладозької землі» протягом кількох століть. Лише прагненням до оригінальності можна пояснити запропоновану авторами схему

складання давньоруської державності, що суперечить як свідченням джерел, так і здобуткам радянської історіографії.

До науково некоректних гіпотез віднесемо і твердження про те, що закликання Рюрика на Русь було, виявляється, «далекоглядною» акцією слов'янської знаті Ладоги, яка таким чином знайшла вихід з міжплеємної і навіть міжнародної кризи (зауважимо — вигаданої авторами розділу). Автори розділу роблять чергову спробу реанімації «варязької легенди». Наукою вже давно доведено, що розповідь Нестора і його попередника — складача Початкового літопису 1095 р. про «добровільне закликання» трьох братів-варягів на Русь — Рюрика, Трувора, Синеуса — є тенденційною вигадкою. Літописці вдалися до неї, мабуть, тому, що, як зауважив академік Д. С. Лихачов, внаслідок обмеженості тогочасного історичного мислення пояснення будь-якого явища суспільного життя шукали на стороні, намагалися знайти коріння правлячої династії в іншій країні. І ось тепер, у новітньому виданні, читача переконують, що літописна легенда про закликання варягів має «історичну основу і реальний зміст» (с. 198).

Напевне, надмірна захопленість авторів близьким їм археологічним матеріалом стала причиною того, що роль норманнів у політичному і культурному житті Русі в розділі «Русь і варяги» показана перебільшеною. Вони наполягають на цілковитій історичності Рюрика, але ж сучасна наука нічого не знає про нього і вважає цього конунга у кращому разі фігурою напівлегендарною. Чомусь з симпатією розповідається про завоювання Рюриком Новгороду, зокрема про те, що він «успішно придушив опір частини плеємної старійшини» (с. 194). Олег же, на думку авторів, «за розмахом своєї діяльності і стратегічної думки (!) далеко перевершив свого попередника», тобто Рюрика (с. 195). Звідкіля автори дізналися про його «розмах стратегічної думки», коли про цього князя збереглося дуже мало свідчень? Академік Б. О. Рибаків дотепно зауважив, що Олег у літописі не стільки історична особа, скільки літературний герой.

Мабуть, Олег підноситься авторами розділу «Русь і варяги» тому, що він начебто приєднав Київ до Новгороду! Отже, Новгород, а не Київ очолив процеси складання давньоруської державності. Не варто доводити, що це не відповідає історичній дійсності. Дослідники припускаються також тенденційного твердження, що суперечить даним джерел і висновкам сучасної науки, згідно з яким протягом VIII—IX ст. північна і південна групи східних слов'ян поступово відособлювалися одна від одної. Насправді в той час формувалася східнослов'янська етнічна і культурна спільність, що стала основою давньоруської народності.

Красномовним прикладом не досить серйозного ставлення до писемних джерел може бути параграф «Ростовська земля — «Арса» арабських географів». Повідомлення ранньосередньовічних письменників Сходу про три групи русів: Куяву, Славю і Арсу (Артанію) по-різному тлу-

мачаться вченими. Не викликає дискусій лише Куява: всі сходяться на тому, що йдеться про Київ. Стосовно двох інших назв висловлювалися найрізноманітніші думки. Під Арсою бачили Тмутаракань, Рязань, Чернігів, якесь місто в Криму. Нещодавно Б. О. Рибаків висловив припущення, що це — Родень і що всі три об'єднання русів розташовані вздовж однієї річки — Дніпра. Проте автори розділу підтримують думку А. П. Новосельцева про те, що Арса була розташована десь у районі Ростова — Білоозера. І роблять це тому, що вона найбільше відповідає їх концепції про превалювання Новгороду над Києвом у складанні державності і рух колонізаційного потоку з півночі до Ростово-Суздальської землі. А далі висловлюються безпідставні міркування на зразок того, що «в середині IX ст. Верхня Русь була сформованою історичною реальністю і повноправним учасником Балтійського економічного і культурного регіону» (с. 205).

В розділі «Русь і варяги» акцентується увага на знахідках у Руській землі речей скандинавського походження і, отже, на варязьких впливах на слов'ян. Навпаки, зворотні впливи — Русі на Скандинавію проаналізовано побіжно. Сторінки розділу рясніють легковажкими сентенціями типу: «Серія знахідок скандинавського походження... фіксує ранні етапи формування головної давньоруської (!) водної магістралі» (с. 222). А чому не речей візантійського імпорту чи арабських монет, що, до речі, більше відповідало б дійсності? На с. 231 автори занепокоєні з приводу того, що ранні (IX ст.) великі поховальні кургани Києва «не мають жодних скандинавських особливостей». І не повинні мати, додамо ми, бо в них поховані слов'яни.

Як не дивно, у розділі, що має назву «Русь і варяги» і, отже, виклад повинен вестися в аспекті насамперед східнослов'янської історії, відсутній аналіз соціально-економічного, політичного, культурного й духовного життя русів. Замість показу взаємин східних слов'ян і скандинавів автори приділяють основну увагу діям останніх на території Східної Європи. З цим ніяк не можна погодитися.

Не рятують справу — йдеться про перебільшення ролі варязького елемента у Давньоруській державі — і два останні параграфи розділу, де сказано чимало справедливих слів про нечисленність і малу соціальну та культурну роль варягів на Русі. Адже ці слова немовби повисають у повітрі, тому що на попередніх сторінках говорилося про прямо протилежне. До того ж обидва суспільства — давньоруське і скандинавське — розглядаються на одному, синхростаціональному, рівні, з чим також не можна погодитися.

Отже, недооцінка авторами розділу писемних пам'яток, некритичне, тенденційне ставлення до них спричинили серйозні методичні помилки і були однією з причин висунення науково некоректної концепції щодо існування «балтійської цивілізації», яка начебто об'єднувала народи, що перебували на різних рівнях соціально-економічної і культурної еволюції. Вважаємо,

що до написання подібних праць синте-тичного характеру слід обов'язково залучати не лише археологів, а й істориків.

Прекрасно видана, з численними ілюстраціями, великим тиражем (23 000) книжка «Слов'яни і скандинави», без сумніву, викличе великий інтерес фахівців і читаць-

кого загалу. Хотілося б побачити нове її видання, в якому б були усунуті відзначені нами недоліки й помилки.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ),
О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

НОВА КНИГА З МЕТОДИКИ

Гроссман Ю. М., Лісовий І. А.

*Історія стародавнього світу:
Практикум.*

Львів, Вид-во при Львів. держ. ун-ті
видавничого об'єднання «Вища школа»,
1985.— 224 с.

Методична література для вищої школи поповнилася корисним і цікавим виданням — практикумом з історії стародавнього світу для студентів першого курсу історичних факультетів університетів.

Книга побудована відповідно до програми і включає теми практичних (семінарських) занять, які проводяться протягом року.

З дев'яти тем, розрахованих на 2, 4, 6 годин, дві присвячені історії Стародавнього Сходу, три — Стародавньої Греції і три — Стародавнього Риму. Перша тема присвячена важливим методологічним і теоретичним питанням: методичні роботи з працями класиків марксизму-ленінізму в процесі роботи над курсом стародавньої історії, методиці роботи з джерелами, науковою і навчальною літературою з історії стародавнього світу. В матеріалах до цієї теми подаються методичні поради, називаються роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, які містять важливі методологічні положення щодо розуміння проблем стародавньої історії. У темі розкривається таке принципово важливе для історика поняття, як «історичні джерела» та їх класифікація, характеризуються монографії, навчальна, методична, довідкова, наукова періодична література тощо. Досвід свідчить, що матеріал першої теми є вкрай необхідним і з ним треба ознайомити першокурсників вже на початку навчального року. Слід підкреслити, що у практикумах, які видавалися в нашій країні, ніколи не зверталася увага на ці питання.

Специфічність першої теми зумовила подачу навчального матеріалу до кожного пункту плану. Так, при розгляді теми «Робота з працями класиків марксизму-ленінізму в процесі вивчення історії стародавнього світу» стисло пояснюється ідейно-теоретичне та практичне значення вивчення відповідних положень Маркса, Енгельса, Леніна, вказуються твори основоположників марксизму-ленінізму, в яких вони містяться. У процесі вивчення питання «Поняття історичного джерела. Типи джерел. Типи, види і форми їх публікацій» розкривається зміст названих понять. При розгляді питання «Найважливіші публіка-

ції пам'яток матеріальної культури» подається лише їхній список, окремо по Сходу, Греції та Риму. Передбачається, що студенти повинні самостійно давати огляд публікацій.

Автори пропонують різні матеріали при опрацюванні окремих тем. Основним джерелом до теми «Економіка і соціальні відносини у Стародавній Вавілонії» є кодекс законів царя Хаммурапі. Незважаючи на великий розмір цього документа, в практикумі вміщено його повний текст. Українською мовою він був опублікований ще в 1953 р. і давно став практично недоступним для студентів. Автори в методичних рекомендаціях пропонують «розписати» текст законів, виділити з його параграфів елементи інформації, згрупувати їх за проблемами відповідно до плану і таким чином готуватися до занять.

Взагалі практикум не нав'язує своєї методики, а залишає викладачеві та студентській аудиторії можливість творчо підходити до навчання. З цієї метою, крім запропонованих для прикладу планів, при кожній темі вміщено 7—10 індивідуальних завдань для самостійної підготовки студентських рефератів. Поряд з підготовкою студентів до занять в цілому по темі, пропонується прослуховувати один-два таких реферати. Автори рекомендують не обмежуватися темами, вміщеними у практикум, а при необхідності запроваджувати інші.

Позитивною рисою рецензованого посібника є те, що всі переклади текстів звірені з оригіналами або новітніми перекладами. Чимало текстів уперше перекладені з давньогрецьких і латинських першоджерел або наново відредатовані. Такий науковий підхід дуже важливий у справі підготовки висококваліфікованих фахівців-істориків.

Бібліографія до тем має значною мірою самостійне значення, оскільки включає більшість доступної студентам літератури. Разом із списками бібліографічних покажчиків вона стане у пригоді студентам у процесі самостійної роботи, підготовки курсових, контрольних робіт тощо. Так само самостійне значення мають і додатки: основні одиниці мір та ваги держав стародавнього світу і словник імен античних авторів, твори яких використані у посібнику. У словнику містяться короткі відомості про автора і його твори, називається література, в якій йдеться про даного античного вченого.

Позитивно оцінюючи рецензоване видання, слід висловити деякі критичні зауваження. Так, бібліографічні описи літератури, особливо докладні у першій темі,

варто було б доповнити короткими анотаціями, які допомогли б студентам орієнтуватися в значній кількості книг з теми. Вказуючи серед рекомендованої літератури твори класиків марксизму-ленінізму, автори називають праці, необхідні студентам для опрацювання і обмежуються тільки вказівкою на кількість сторінок кожного з видань. Слід мати на увазі, що першочергово важко знайти сторінки з висловленими думками щодо теми, яка вивчається. Багато було б вказати конкретні сторінки твору, а не обмежуватися формальним його бібліографічним описом.

В цілому автори вдало вибрали теми практичних (семінарських) занять. Вони охоплюють важливі проблеми історії стародавнього світу і, що дуже важливо, ґрунтуються на серйозних джерелах. На жаль, поза увагою авторів залишилися питання з історії стародавнього світу першої половини I тис. н. е. З історії Старо-

давнього Сходу є лише дві теми, які стосуються Стародавнього Єгипту і Стародавньої Вавілонії. Однак ні Ірану, ні Індії, ні Китаю в практикумі немає. Проте це збагатило б його і створило можливість вибору, періодичного оновлення тематики занять. Авторам варто було б подумати і про створення необхідного методичного апарату до даних текстів. Адже студент повинен одержати конкретні вказівки: що робити із запропонованими до занять матеріалами, що в них є головним, з чим їх порівнювати тощо.

В цілому необхідно підкреслити, що рецензована книга є певним вкладом у радянську українську навчальну й методичну літературу. Вона гарно оформлена: її обкладинки, художні заставки до кожної теми свідчать про високу видавничу і поліграфічну культуру.

I. O. ГЛИЧОВ (Львів)

АТАКУЮЧЕ СЛОВО

Максимум П. П.

Преса УРСР у боротьбі проти клерикального антикомунізму.

К.: Наук. думка, 1986.— 152 с.

Як відомо, стрижнем сучасного клерикального антикомунізму та імперіалізму, їх основним змістом є антирадянщина. Тому боротьба проти клерикального антикомунізму, розвінчування його ідейних основ і сучасної практики є актуальним завданням радянської преси, про що і йдеться у монографії кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР П. П. Максимука. Праця не має аналогів не лише за такою постановкою проблеми, а й за комплексним характером її розгляду. Виконана вона на стику соціології, загальної історії, історії й теорії радянської преси, і в цьому одне з її достоїнств.

Автор зосередив увагу на спростуванні пресою клерикальних фальсифікацій наукового атеїзму та становища релігії й церкви в СРСР, показує роль преси у розвінчанні облудних клерикальних концепцій про значення релігії, оцінює ефективність контрпропаганди. Така постановка проблеми вимагала ретельного узагальнення досвіду преси (як позитивного, так і допущених помилок) у боротьбі проти клерикалізму, висвітлення нових форм і методів її роботи, тенденцій, розгляду жанрової палітри та літературного рівня публікацій і, зрозуміло, аналізу ефективності виступів, з чим дослідник справився в цілому успішно, зробивши ряд цінних науково-практичних висновків.

Насамперед, спираючись на результати соціологічних досліджень, проведених у західному регіоні республіки спільно з науковцями Інституту суспільних наук, автор зробив важливий для концепції газетної

пропаганди висновок про те, що сучасна читацька аудиторія перебуває на якісно новому етапі сприйняття зміщених у пресі матеріалів. На чільне місце поставлено публікації науково-публіцистичного характеру й ті, в яких питання теорії органічно пов'язуються з практичними завданнями формування світогляду нової людини, соціально-економічного розвитку суспільства. Вмотивованість такого висновку підтверджується й тим, що у пропагандистських акціях клерикального антикомунізму чітко простежуються два основні аспекти: соціально-політичний і світоглядний.

Атеїстичну спрямованість, як впливає з дослідження, мають не лише публікації про ідеологію та політику церкви. У контексті газети поряд з виступами суто атеїстичного характеру значно більшої ваги набувають теоретичні й пропагандистські статті з питань ленінської національної політики, дружби народів, викриття ворожої ідеології українського буржуазного націоналізму.

Широко висвітлено в праці контрпропагандистську діяльність преси, що ґрунтується на методологічній настанові В. І. Леніна про необхідність тісно пов'язувати пропаганду наукового комунізму з його захистом та охороною від перекручень і дальшим розвитком пролетарської ідеології — марксизму¹.

Автор дає детальний розгляд контрпропагандистських виступів преси, зокрема по таких напрямках, як викриття буржуазних і клерикальних фальсифікацій марксизму-ленінізму, класова суть комуністичної та релігійної ідеологій, їх несумісність і протилежність у підході до цілей, ідеалів суспільства та особистості, значення праці, щастя, свободи, рівності, братерства в житті людини.

¹ Див.: Ленін В. І. Політична агітація і «класова точка зору» // Повне зібр. творів. — Т. 6.— С. 253.

Клерикальна антирадянщина виявляється в старанно продуманих ідеологічних диверсіях спецслужб імперіалістичних держав. Тому в контрпропагандистській роботі газет автор підкреслює важливий аспект: слід давати відсіч по кожному конкретному факту брехні, наклепів, перекручень і т. п. Причому контрпропаганду належить вести у двох напрямках: зовнішньому і внутрішньому, забезпечуючи їх системність, послідовність, глибоку компетентність і аргументованість з обов'язковим врахуванням конкретної ситуації в різних районах країни і ступеня впливу буржуазної пропаганди на різні групи населення.

Звідси випливає важливий висновок, що розраховувати на бажаний ефект можна лише тоді, коли контрпропаганда має цілеспрямований характер і адресується добре знаній аудиторії. Тому соціологічними дослідженнями треба охоплювати дедалі більші регіони й широкі верстви населення, виявляти зміни в його настроях, поглядах і т. д.

Цінним у праці П. П. Максимука є й те, що автор вказує джерела для підготовки газетних контрпропагандистських публікацій. Це — архівні документи, щоденники діячів уніатської церкви, фальшивки з архівів Шептицького, документи спійманих на гарячому клерикальних емісарів, завдання контррозвідок, сфальсифіковані та інспіровані за відповідну платню листи непорядних людей, клерикальна контрабанда, провокаційна і наклепницька інформація, заяви колишніх віруючих тощо. Таке широке використання джерел робить матеріали доказовими й неспростовними.

У монографії розглядаються основні напрями, по яких клерикали розгортають наклепницькі кампанії й атаки на політику КПРС і Радянської держави щодо релігії та церкви, становища релігії й віруючих в СРСР, свободи совісті й прав людини і т. п. Якраз ці питання й необхідно враховувати в нашій контрпропаганді. Важливими є рекомендації щодо можливостей та найдодільніших способів і методів газетної пропаганди. Йдеться про вміщення добірок, ведення постійних і змінних рубрик, залучення до участі в написанні матеріалів представників різних категорій населення із сфери матеріально-го виробництва, культури. Відзначено особливо високу ефективність оперативних публікацій по гарячих слідах авантюридейних противників. У монографії розкрито широкі можливості й прийоми аргументації публікацій на основі теоретичних положень класиків марксизму-ленінізму, видатних діячів партії і Радянської держави, Конституції СРСР та інших документів.

Глибоко вникаючи в історичну практику релігійної пропаганди, автор розкриває методіку клерикальних підтасовок і фальсифікацій історичних фактів, мета яких — переконати людей, ніби церква і в минулому, й тепер відіграє прогресивну роль, посягає ілюзією єдності церковної політики з об'єктивним змістом історії. Особливо важливим у цьому плані є політичне роз-

вінчання церкви й духовенства, викриття їх класової суті.

Слід зазначити, що автор використовує пресу і як емпіричну базу, і як історичне джерело, коли йдеться про висвітлення фактів недалекого минулого.

З огляду на це значну цінність являє аналіз публікацій, у яких преса викривала ганебні зв'язки греко-католицької церкви з фашизмом під час Великої Вітчизняної війни: пряме співробітництво духовенства з фашистами, його участь у встановленні «нового порядку» на окупованих землях, у місцевих органах окупаційної влади, грабіжницьких поборах із селян на користь окупантів, у кривавих розправах, шпигунська діяльність в інтересах фашистської Німеччини, виконання «пастирями» обов'язків агентів СД і гестапо, допомога фашистам в організації військових, каральних та охоронних формувань з числа українських буржуазних націоналістів.

Розкриваючи гнучке пристосування релігії до реальної обстановки, до суспільних змін, автор підкреслює таку закономірність: антикомуністична пропаганда сучасного клерикалізму великою мірою залежить від міжнародної ситуації та ідей, проголошуваних ієрархами церкви й ідеологами імперіалізму. Вона застосовує різні схеми ідеологічної експансії антикомунізму, зокрема концепції «підключення», що базується на агресивній доктрині «наведення мостів», розгортання «психологічної війни» і щонайширше використання в ній заялужених штампів — «гоніння на християн», «порушення» свободи совісті у Радянському Союзі та ін.

Автор робить спробу визначити ефективність науково-атеїстичної пропаганди за такими параметрами, як свідомість і поведінка людей, на основі результатів соціологічних досліджень і співставлення їх з частотою публікацій різних проблемно-тематичних напрямів, урахування місцевих умов, конкретної ситуації в регіоні. Слід відзначити виняткову наукову сумлінність дослідника: ним вивчено кожний номер газети, враховано всі матеріали від інформаційної замітки до аналітичних жанрів. Це дало можливість зробити й конкретні висновки, наприклад, про те, що «засобам масової інформації Львівщини, Івано-Франківщини, Закарпатської і Тернопільської областей слід... посилити увагу до питань розвінчання католицизму, зокрема викриття антинародної ролі греко-католицької церкви, посилити наукову критику інших віровчень, передусім православ'я, якого дотримується переважна більшість віруючих» (с. 131). А визначення питомої ваги публікацій атеїстичної тематики допоможе в коригуванні газетних кампаній, подоланні однобічності пропаганди.

В праці наведено дані про вплив преси на відхід віруючих від релігії (на засоби масової інформації припадає 66,4%), та, на жаль, ці дані відірвані від емпіричної бази дослідника. Вони стосуються соціологічних досліджень Воронежського інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Лише соціологічні дослідження кафедр історії і теорії

атеїзму Київського університету та Івано-Франківського відділу атеїзму Інституту філософії АН УРСР зв'язані з базою дослідження автора, проте вони стосуються оцінки віруючими релігійних догм, а не відходу від релігії. Для контрпропаганди ці дані не можуть бути вагомими ще й тому, що, наприклад, радіо Ватикану раніше в передачах використовувало більше догматичних питань, «фактів» історії, що мали ідеалізувати католицизм, а тепер більше уваги приділяє сучасній проблематиці. Автор простежує вплив засобів масової інформації лише на відхід віруючих від церковної обрядовості й ритуалів, та це ще не означає повного розриву з релігією.

На основі правильної методологічної тези про те, що одним з вирішальних показників ефективності роботи засобів масової інформації є ідейно-політична спрямованість матеріалів, автор, на жаль, тільки констатує, що «переважна більшість їх відповідає вимогам партійності і науковості», подаючи на підтвердження цього лише низку газетних заголовків (с. 129). У такий же спосіб аргументується й теза про додержання принципу правдивості (с. 130). Очевидно, тут і слід було показати характерні помилки в публікаціях нашої преси, щоб виключити їх повторення. Бо ж саме газетні матеріали й творять

літератури, в яких допускається нечіткість викладу ідейних і світоглядних позицій, беруться на озброєння пропагандою клерикального антикомунізму.

Пропагандистська боротьба з релігією як особливим станом і настроєм, особливою спрямованістю почуттів не терпить шаблону, сухості, казенщини, вимагає застосування в публікаціях емоційного фактора, образності, щоб вони впливали не лише на розум, а й на почуття людини. Однак у рецензованій праці майже всі проблеми майстерності друкованої пропаганди зведено до поняття публіцистичності без розкриття характерних прийомів, без аналізу фахової вправності газетярів.

Надмірно захопився автор монографії переліком рубрик, тематичних сторінок тощо. Рубрики, як відомо, лише до певної міри розкривають зміст виступів преси, хоча й повинні нести смислове навантаження, бути частиною інформативної системи, та про це в праці навіть не згадується. Відомо також, що практика публікацій тематичних сторінок має як позитивні, так і негативні моменти. Однак, узагальнивши все позитивне в роботі преси, автор не показав її характерних недоліків, не окреслив нових проблемних напрямів її діяльності.

Б. Д. МАШТАЛЯРЧУК (Львів)

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИТИКИ БУРЖУАЗНОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

Вилков Ю. С.

*Методологические основы критики
буржуазного национализма.*

К.: Вища школа, 1985.— 183 с.

В умовах безкомпромісної боротьби між соціалізмом і капіталізмом, марксизмом-ленінізмом і буржуазною ідеологією сфера цього протистояння охоплює практично всі явища і процеси суспільно-політичного життя, зокрема, національне питання. Імпериалістична пропаганда надає йому особливого значення. Об'єктивну складність проблеми по-своєму намагаються використати реакційні кола на Заході. До речі, література, присвячена цій тематиці, справді неосянна. Більшість буржуазних учених уже не можуть обійтися без містифікації даного питання, безупинних атак на пролетарський інтернаціоналізм, фальсифікації теоретичного і практичного досвіду розв'язання національних проблем у нашій країні.

З огляду на це актуальність монографії Ю. С. Вилкова неzapеречна. Змістовний аналіз сутності буржуазно-націоналістичних концепцій, виконаний автором на основі марксистсько-ленінських методологічних принципів, неспростовно доводить, що науково-теоретична неспроможність фальсифікаторських «теорій» нації і національних відносин зумовлена не лише складністю

цих феноменів. Головну роль при цьому відіграє класово-ідеологічна зацікавленість апологетів капіталізму у принадному для себе світлі сформулювати рецепти «розв'язання» національного питання в умовах антагоністичного суспільства, довести «неминучість» та «універсальність» міжнародних конфліктів.

Невід'ємною складовою частиною діалектико-матеріалістичної ідеології є принцип історизму, завдяки якому відбувається конкретизація загальної філософської точки зору. Проте «дослідження буржуазного націоналізму з позиції принципу історизму, — слушно зауважує автор, — не слід зводити до простого відтворення його дійсною історією. Тільки після того, коли встановлені необхідні зв'язки його якісного стану, що зумовлюють історію виникнення й еволюції націоналізму, закони, згідно з якими в ньому відбуваються зміни, можливо розкрити дійсну сутність буржуазного націоналізму, зрозуміти специфіку його змісту і дати характеристику соціальних функцій» (с. 41).

Автор аналізує і аргументовано критикує різні вияви буржуазного націоналізму, використовуючи категорію практики. У сучасних умовах методологічне значення останньої як критерію істини, підкреслює він, неухильно зростає. Це зумовлене динамізмом суспільних процесів, ускладненням соціальних структур, загостренням ідеологічної боротьби на міжнародній арені. В практичній діяльності буржуазно-націоналістичних центрів поглиблюється тенденція

на зближення з опортунізмом, клерикалізмом і милітаризмом. Характерною особливістю різних націоналістичних течій є антикомуністична спрямованість і відверта антирадянщина.

В монографії детально аналізуються причини появи націоналістичних збочень у країнах соціалізму. Враховуючи історичний досвід боротьби КПСР проти різних форм буржуазного націоналізму, автор класифікує їх як загальні і специфічні, зовнішні (вплив імперіалістичної пропаганди і ідеології) та внутрішні (наявність певних передумов для націоналістичних проявів у сфері економіки, соціальних відносин, політичного й духовного життя суспільства). На конкретних фактах показано, що ці настрої поживляють такі фактори, як недостатнє врахування закономірностей розвитку націй; відхилення від послідовного втілення в життя ленінської національної політики; ігнорування національних почуттів і звичаїв; відхід від партійної лінії з кадрових питань і т. ін. Одні з цих негативних явищ ми дістали у спадщину від минулого, а інші «нажили» самі через хибні в ідейно-виховній роботі. Разом з тим автору слід було б значно більшу увагу приділити соціально-психологічному механізмові виникнення національної антипатії, пам'ятаючи, що націоналізм — не лише форма ідеології, а й психологічне явище, об'єкт якого не тільки (і не тільки) сфера свідомості, а насамперед почуття людей.

У рецензованій праці розглянуто також співвідношення між національним і інтернаціональним. Автор показує, що націоналізм ізолює національне (окреме) й інтернаціональне (загальне) за принципом «з одного боку» та «з іншого боку». Реальний же процес розквіту й зближення соціалістичних націй і народностей свідчить про те, що в умовах соціалізму зв'язок між першим і другим набуває якісно нових рис: національне дедалі більше наповнюється соціалістичним змістом, а інтернаціональне збагачується за рахунок найбільш прогресивних елементів національного.

Заслужовує на увагу і підхід Ю. С. Вилкова до питання про класифікацію типів націоналізму, оскільки навіть серед дослідників-марксистів існують певні розбіжності відносно принципів, якими слід керуватися при визначенні тієї чи іншої його форми (різновиду). Всі буржуазно-націоналістичні «теорії», незважаючи на їх різноманітність і чисельність, автор згруповує таким чином: біологічні, психологічні, соціологічні, клерикальні й плуралістичні. На нашу думку, це дає можливість всебічно врахувати типологію різновидів націоналізму як щодо ідейних джерел походження, так і з точки зору форм проявів. Уже сам факт наявності різних концепцій, кожна з яких претендує на достовірність «в останній інстанції», є свідченням неспроможності ідейних захисників буржуазії дати науково-об'єктивний аналіз цих проблем.

Рецензовану монографію логічно завершує розділ, де аргументовано й послідовно розкриваються механізми і методи буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС і Радянської держави. На-

ші класові противники, як показує автор, докладають максимум зусиль, щоб «спростувати» теорію й практику ленінської національної політики, заперечують сам факт появи принципово нових відносин між націями і національними групами в СРСР. Об'єктом їх підвищеної уваги стала нова історична спільність людей — радянський народ. Одні буржуазні ідеологи категорично заперечують навіть можливість вживання такого терміна. Інші ж, навпаки, пишуть про реальність існування цієї спільності, але при цьому намагаються довести, що вона нібито є результатом «русифікаторської політики КПРС». Зважаючи на картину еkleктичної суміші інсинуацій. Як тут не сказати: істина завжди одна, помилка же — безліч.

Звичайно, в такому комплексному дослідженні важко вичерпно висвітлити всі аспекти проблеми. Подекуди автор збивається з методологічного рівня аналізу й піднімає його описовість. Це, зокрема, стосується розділу, де мова йде про філософські основи буржуазного націоналізму. Варто було б більше уваги приділити виявленню наукової неспроможності буржуазно-націоналістичних трактувань «нації», показати, які саме школи буржуазної філософії формують «теоретичні» постулати націоналізму. Доцільно також було б у структурі національної спільності виділити дві сторони — соціальну й етнічну, розмежувати поняття «нація» і «національність». Слушність цього зауваження очевидна ще й тому, що ігнорування або ж недооцінка нації як соціально-етнічної спільності не дає змоги послідовно й всебічно розкрити внутрішні суперечності різного роду «екстериторіальних» концепцій нації, з якими виступають буржуазні ідеологи.

Децю фрагментарно в монографії висвітлені національні протиріччя, що мають місце у капіталістичному суспільстві, маніпулятивний механізм, за допомогою якого правлячі кола на Заході намагаються пригасити гостроту цього питання всередині своїх країн, а також розпалити шовіністичні настрої, використовуючи їх як своєрідне «обрунтування» політики «нео-глобалізму», коли мова йде про американський імперіалізм.

У рецензованій книзі аргументовано показано банкрутство буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС. Проте досліднику, на жаль, не вдалося уникнути загальних, децю декларативних положень. Можливо, тут доцільніше було б використати нові статистичні дані, які допомогли б йому належним чином аргументувати свої теоретичні міркування. Недостатня увага приділяється аналізу форм і методів підривної діяльності різних загонів буржуазного націоналізму. Це, зокрема, стосується міжнародного сіонізму, який в останні роки дедалі активніше використовується імперіалістичною реакцією в її «хрестовому поході» проти СРСР та інших країн соціалізму.

Висловлені зауваження загалом не впливають на позитивну оцінку рецензованого дослідження.

А. Т. ГОРДІЄНКО (Київ)

ВШАНУВАННЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА АН УРСР В. І. КЛОКОВА У ЗВ'ЯЗКУ З ЙОГО 70-РІЧЧЯМ

25 червня 1987 р. на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії Академії наук Української РСР відбулося вшанування завідуючого відділом, члена-кореспондента АН УРСР, Героя Радянського Союзу Всеволода Івановича Клокова у зв'язку із 70-річчям з дня народження та 50-річчям науково-педагогічної і громадської діяльності. Вшанувати ювіляра прийшли друзі, колеги, представники численних наукових установ і громадських організацій республіки.

Засідання Вченої ради відкрив директор Інституту історії АН УРСР академік АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор. Він сердечно привітав В. І. Клокова від усього колективу Інституту, побажав йому доброго здоров'я, успіхів у науковій і громадській діяльності, зачитав адресовану ювіляру вітальну телеграму, надіслану членом Політбюро ЦК КПРС, першим секретарем ЦК Компартії України В. В. Щербицьким.

Про життєвий і творчий шлях Всеволода Івановича розповів секретар партійної організації Інституту історії АН УРСР, д-р іст. наук, заслужений діяч науки Української РСР І. М. Кулинич.

В. І. Клоков народився 25 червня 1917 р. у селищі Усть-Катавський завод (з 1943 р. — місто Усть-Катав Челябінської області) у сім'ї механіка. Після закінчення неповної середньої школи працював учнем маляра, навчався в Уфі на залізничному робітничому факультеті. З 1932 р. — член Ленінського комсомолу. У 1934—1939 рр. навчався в Томському електромеханічному інституті інженерів залізничного транспорту (тепер — Омський інститут інженерів залізничного транспорту), в якому й залишився працювати викладачем. З лютого 1940 р. — у рядах Червоної Армії.

У боротьбу проти фашистських окупантів В. І. Клоков вступив у перший же день війни на Західному фронті як командир гармати. Після тяжких боїв під Мінськом, Могильовом і Гомелем опинився у ворожому оточенні. У серпні 1941 р. з групою командирів і червоноармійців (26 чол.) вийшов на територію Чернігівської області, де влився в обласний партизанський загін, очолюваний М. М. Попудренком. У складі цього формування, яке пізніше виросло в Чернігівсько-Волинське партизанське з'єднання під командуванням легендарного партизанського вожака О. Ф. Федорова, пройшов шлях від мінера-підричника до командира диверсійної групи. У 1943 р. прийнятий кандидатом у члени ВКП(б), з 1947 р. — член ВКП(б). У квітні 1944 р. Чернігівсько-Волинське з'єднання партизанських загонів зустрілося з частинами

Червоної Армії. На той час на рахунок диверсійної групи, очолюваної В. І. Клоковим, було 102 підірваних ворожих ешелони. Всеволод Іванович особисто пустив під укіс 6 поїздів.

Після виходу формування у радянський тил за завданням Українського штабу партизанського руху В. І. Клоков займався підготовкою радянсько-чехословацької групи, призначеної для допомоги трудящим окупованої фашистськими загарбниками Чехословаччини в організації масового руху опору. У складі цієї групи 28 серпня 1944 р. Всеволод Іванович був закінчений на територію Словаччини, де спочатку очолював штаб бригади ім. Яна Жижки, що діяла в районі м. Бановце і налічувала на початок вересня майже 1500 чол., пізніше — заступником командира 1-ї бригади ім. Й. В. Сталіна під командуванням О. С. Єгорова, що обороняла під час Словацького національного повстання м. Турчанський Мартін і ближні підступи до центру повстання — м. Банська-Бистриця. 2 лютого 1945 р. після одержання наказу Українського штабу партизанського руху про виведення частини сил на територію Моравії В. І. Клоков був призначений комісаром партизанського з'єднання ім. О. В. Суворова, бойові дії якого тривали до 2 травня — дня зустрічі народних месників з 2-м Чехословацьким корпусом. Колишній член В негального ЦК КПС, нині генеральний секретар ЦК Компартії Чехословаччини Г. Гусак у своїй книзі «Свідectвo стo Словацкoмo національнoмo вoстaннoмo» (М., 1969) згадує прізвище В. І. Клокова серед інших досвідчених радянських партизанських командирів, що діяли в Чехословаччині і яким належить особлива заслуга в розвитку національно-визвольної боротьби в цій країні (с. 732).

По закінченні війни Всеволода Івановича було направлено на роботу в м. Київ. З вересня 1945 р. він працював зав. сектором Комісії по історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР. У 1948 р. захистив кандидатську дисертацію. З вересня 1949 р. — начальник відділу використання документальних матеріалів Архівного управління Міністерства внутрішніх справ УРСР, заступник начальника Центрального фото-фоно-кіноархіву МВС УРСР. З лютого 1950 р. Всеволод Іванович працював старшим науковим співробітником в Інституті історії АН УРСР. У 1962 р. захистив докторську дисертацію, присвячену боротьбі народів слов'янських країн проти фашистських загарбників. У грудні того ж року він очолив відділ нової і новітньої історії зарубіжних країн, а в липні

1969 р.—новостворений відділ історії Великої Вітчизняної війни, в якому працює донині. У 1965 р. йому присвоєно вчене звання професора, а в 1978 р.—обрано членом-кореспондентом АН УРСР.

В. І. Клоков є одним з провідних радянських учених-істориків, відомим спеціалістом з питань історії другої світової війни. Він вніс значний вклад у вивчення історії Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни, всенародної боротьби радянських людей у тилу ворога, міжнародної солідарності в боротьбі проти фашизму. Його перу належать 224 праці, у тому числі 7 монографій. Багато з його досліджень опубліковані в закордонній пресі. Підготовлені ним монографічні дослідження — «Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни» (у співавт.— К., 1957), «Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.)» (К., 1961), «Далеко від Батьківщини: Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 роки)» (у співавт.— К., 1968), «Під прапором інтернаціоналізму: Зарубіжні антифашисти в партизанській боротьбі на Україні 1941—1944 рр.» (у співавт.— К., 1970), «Действия партизан Украины на железнодорожных коммуникациях в тылу фашистских войск, 1941—1944» (К., 1984) та інші — поклали початок важливим науковим напрямкам у радянській історіографії другої світової та Великої Вітчизняної воєн, дістали високу оцінку як у нашій країні, так і за її межами.

В. І. Клоков є членом редколегій і автором ряду фундаментальних колективних досліджень, зокрема сьомого тому «Истории второй мировой войны, 1939—1945» (М., 1976), восьмого — «Истории Украинской ССР» (К., 1984), першої і другої книг «Народной войны в тылу фашистских оккупантов на Украине, 1941—1944» (К., 1985) та ін. За участь у підготовці 3-го тому тритомної колективної монографії «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», що вийшла у Політвидаві України в 1967—1969 рр. (у 1975 р. це дослідження перевидане російською мовою), йому було присуджено Державну премію Української РСР. Праці Всеволода Івановича широко використовують у своїй роботі наукові працівники, викладачі і студенти історичних факультетів вузів, лектори і пропагандисти, читають широкі кола трудящих.

На засіданні Вченої ради відзначалося, що член-кореспондент АН УРСР В. І. Клоков вніс значний вклад у підготовку висококваліфікованих наукових кадрів. Ним створена школа науковців, які розробляють такі важливі напрями історичних досліджень, як всенародна боротьба в тилу гітлерівських загарбників і міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. Учений підготував 15 кандидатів та докторів історичних наук, які працюють у наукових установах і вузах Української РСР. В. І. Клоков неодноразово представляв істориків республіки на міжнародних наукових форумах.

Всеволод Іванович проводить велику науково-організаційну роботу. Він є ініціа-

тором створення і беззмінним керівником відділу історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії АН УРСР, за роки існування якого в республіці значно розширилася масштаби вивчення актуальних питань історії минулої війни, збагатилася тематика досліджень, підвищився їх ідейно-теоретичний рівень і практична значущість. Учений тривалий час був членом Наукової ради по координації досліджень у галузі воєнної історії при Інституті воєнної історії Міністерства оборони СРСР. Він бере активну участь у роботі спеціалізованої Вченої ради Інституту історії АН УРСР, часто виступає з доповідями на наукових конференціях, що проводяться як у нашій країні, так і за кордоном.

В. І. Клоков бере активну участь у суспільно-політичному житті республіки. Неодноразово обирався членом і секретарем партійного бюро Інституту історії АН УРСР, членом партійного комітету АН УРСР, членом і кандидатом у члени Радянського райкому Компартії України, депутатом районних Рад депутатів трудящих м. Києва. Він є головою Української республіканської ради ветеранів війни і праці, членом президії Всесоюзної ради ветеранів війни і праці, членом Радянського комітету ветеранів війни, заступником голови Комісії у справах колишніх партизанів при Президії Верховної Ради УРСР, членом президії Українського республіканського комітету захисту миру, членом бюро правління Українського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби, депутатом Печерської районної Ради народних депутатів м. Києва, членом бюро Міжнародної федерації борців Опору. Широким колам громадськості республіки Всеволод Іванович відомий як досвідчений лектор і пропагандист.

Бойові і трудові заслуги В. І. Клокова перед Радянською Батьківщиною відзначені багатьма високими урядовими нагородами. За мужність і героїзм, виявлені під час Великої Вітчизняної війни, та активну участь у партизанському русі на Україні та в Чехословаччині у 1941—1945 рр. 2 травня 1945 р. йому було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу з врученням медалі «Золота Зірка» і ордена Леніна. Він нагороджений також орденами — Дружби народів, Вітчизняної війни I ступеня, Червоної Зірки, медалями — «Партизану Вітчизняної війни» I ступеня, «За доблесну працю». В ознаменування 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна, бронзовою медаллю ВДНГ СРСР, сімома іншими медалями, а також Почесною Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР. Ювіляр — кавалер ряду орденів і медалей зарубіжних країн, зокрема Червоної Зірки, Словацького національного повстання I ступеня, «Воєнний хрест 1939 року», Золотої медалі університету ім. Яна Пуркіне м. Брно (ЧССР), медалей «Борець проти фашизму» (НДР), «Гарібальді» III ступеня (Італія). В. І. Клоков — заслужений діяч науки Української РСР (1977 р.). В 1987 р. у зв'язку із 70-річчям і за заслуги в розвитку історичної науки та у підготовці наукових кадрів Президія Верховної Ради

УРСР нагородила В. І. Клокова орденом Жовтневої Революції. Його нагороджено також Почесним знаком Співки радянських товариств дружби «За вклад у справу дружби між народами», Подячною Грамотою Всеосяжного товариства «Знання».

На засіданні з теплими словами привітання виступили: секретар Київського міськкому Компартії України С. В. Волошина, перший секретар Печерського райкому партії м. Києва А. Г. Пилипенко, віце-президент АН УРСР акад. І. І. Лукінов, секретар правління Київської організації Співки письменників України П. І. Осадчук, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС чл.-кор. АН УРСР В. І. Юрчук, директор Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР акад. АН УРСР А. М. Шлепаков, директор Інституту археології АН УРСР д-р іст. наук П. П. Толочко, зав. кафедрою нової і новітньої історії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка д-р іст. наук проф. А. К. Мартиненко, відповідальний секретар Української республіканської ради ветеранів війни і праці В. І. Сиволюб, керівник проблемної групи по розробці історії Великої Вітчизняної війни Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС д-р іст. наук В. М. Нем'ятний, зав. відділом історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН

УРСР акад. АН УРСР П. Т. Тронько, викладач кафедри методики викладання історії, суспільствознавства і права Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького В. Д. Білоус. За дорученням Київського міськвійськомату ювіляра привітали ст. помічник начальника відділу В. А. Петренко, від радянських партизанів, які воювали у Словаччині, — канд. пед. наук І. Г. Лукашенко, від імені ветеранів Інституту історії АН УРСР — д-р іст. наук проф. П. К. Стоян. Директор Інституту історії АН УРСР акад. АН УРСР Ю. Ю. Кондуфор за дорученням Товариства «Знання» Української РСР вручив В. І. Клокову пам'ятний подарунок.

Заст. директора Інституту історії АН УРСР канд. іст. наук І. М. Хворостяний зачитав вітальні адреси, телеграми, листи, надіслані на ім'я ювіляра із соціалістичних країн, союзних республік, наукових установ, вузів, громадських організацій Української РСР, від його соратників по партизанській боротьбі на Україні і в Чехословаччині, колег, окремих науковців республіки, учнів та друзів.

У своєму слові В. І. Клоков сердечно подякував за теплі поздоровлення та щирі побажання, висловив вдячність Комуністичній партії за високе відзначення його наукової діяльності і запевнив, що й надалі докладатиме максимум зусиль для виконання покладених на нього завдань у науковій і громадській роботі.

Н. М. РУДЕНКО (Київ)

ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЙ І МОНОГРАФІЙ

1 липня 1987 р. президія Республіканської ради по координації науково-дослідної роботи в галузі історії КПРС і партійного будівництва розглянула і схвалила теми таких кандидатських дисертацій та монографій:

КАНДИДАТСЬКІ ДИСЕРТАЦІЇ

Пішевська Е. В. (Одеса) — Більшовики України на чолі мас у боротьбі проти економічної політики Тимчасового уряду.

Лавренко С. М. (Донецьк) — Діяльність більшовицьких організацій Донбасу в роки першої світової війни (1914 — березень 1917 рр.).

Мендусь Я. П. (Київ) — Агітаційно-пропагандистська робота політорганів Західного та Південно-Західного фронтів (1919—1920 рр.).

Соколов В. О. (Київ) — Військово-організаційна діяльність більшовиків Правобережної України в період підготовки, проведення та захисту соціалістичної революції (березень 1917 — лютий 1918 рр.).

Шарова Т. П. (Одеса) — Діяльність Компартії України по залученню жінок у со-

ціалістичне будівництво (1921—1925 рр.).
Бондаренко С. В. (Харків) — Досвід Компартії України по підготовці кадрів спеціалістів без відриву від виробництва (1928—1941 рр.).

Шевченко О. М. (Київ) — Узагальнення В. І. Леніним першого досвіду соціалістичних перетворень.

Сухоребра І. В. (Київ) — Масово-політична робота партійних організацій на промислових підприємствах України в роки першої п'ятирічки.

Цуркан В. Ф. (Київ) — Діяльність партійних організацій Молдавії по патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих (1924—1940 рр.).

Ковдик В. В. (Суми) — Роль партійно-радянської преси України у здійсненні ленінської програми культурної революції в республіці (1917—1927 рр.).

Рінейська Л. С. (Полтава) — Партійне керівництво споживчою кооперацією України в період Великої Вітчизняної війни.

Аляб'єв Ю. В. (Севастополь) — Діяльність Комуністичної партії по добору, розстановці та вихованню радянських кадрів в період 1941—1945 рр. (На матеріалах України).

Касаткін І. А. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по патріотичному та інтернаціональному вихованню військових моряків в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.). (На матеріалах Чорноморського флоту, Дніпровської та Дунайської військових флотилій).

Зарубінський О. О. (Вінниця) — Критика буржуазних фальсифікацій ідеологічної діяльності КПРС в роки Великої Вітчизняної війни. (На матеріалах англо-американської історіографії).

Кочеткова А. І. (Київ) — Творчий розвиток Комуністичною партією в період Великої Вітчизняної війни ленінських ідей захисту соціалістичної Вітчизни.

Чиркова Л. М. (Херсон) — Партійне підпілля у фашистських тюрмах і таборах на окупованій території Української РСР (1941—1944 рр.). (На матеріалах півдня України).

Казаченко В. Ю. (Севастополь) — Робота партійних організацій та політорганів по ідейно-політичному вихованню особового складу Чорноморського флоту в 1945—1961 рр.

Макарчук С. С. (Миколаїв) — Партійне керівництво Радами в 1945—1952 рр. (На матеріалах України).

Базильчук Г. Г. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по вдосконаленню ідейно-виховної роботи серед населення за місцем проживання в 1981—1985 рр.

Воронова Л. М. (Харків) — Партійне керівництво діяльністю культурно-освітніх закладів по ідейно-політичному вихованню трудящих (1976—1986 рр.).

Савкін В. П. (Київ) — Діяльність партійних організацій України по розвитку трудової активності колективів залізничного транспорту (1981—1990 рр.).

Янкін В. О. (Київ) — Діяльність Комуністичної партії по ідейно-політичному вихованню особового складу Чорноморського флоту в 1971—1981 рр.

Мельник Е. М. (Київ) — Діяльність партійних організацій по розвитку сільсько-господарського виробництва в 70-ті роки (Досвід Компартії України).

Мазитова Л. З. (Донецьк) — Партійне керівництво профспілковими організаціями вугільної промисловості України в 1951—1961 рр.

Пустовойтов В. С. (Київ) — Діяльність Компартії України по вдосконаленню добору, розстановки і виховання керівних кадрів народної освіти (60-ті — початок 80-х років).

Зінько О. В. (Вінниця) — Діяльність Компартії України по підвищенню трудової та суспільно-політичної активності молоді (1921—1941 рр.): Історіографія проблеми.

Кисіль Ю. І. (Харків) — Матеріали ЦКК — НК РСІ як джерело вивчення досвіду боротьби Комуністичної партії з бюрократизмом (1923—1934 рр.).

Морозов Л. В. (Харків) — Радянська історіографія діяльності органів партійно-державного контролю (1923—1934 рр.).

Бережний В. В. (Київ) — Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток промисловості (1921—1925 рр.): Історіографія проблеми.

Заворотнов С. М. (Харків) — IV (Об'єднаний) з'їзд РСДРП(б): Історіографія.

Телюпа О. В. (Харків) — Критика буржуазних фальсифікацій діяльності КПРС по комуністичному вихованню молоді (На матеріалах французької історіографії 70-х — 80-х років).

МОНОГРАФІЇ

Діланян А. А. (Київ) — Комуністична партія — організатор боротьби проти внутрішніх антирадянських сил в роки мирного будівництва соціалізму (1921 — середина 30-х років).

Серкіз Я. І. (Львів) — Діяльність КПРС по здійсненню провідної ролі робітничого класу в зміцненні інтернаціональної єдності народів СРСР (1945—1961 рр.).

Редько О. Ф. (Чернігів) — Діяльність КПРС по розвитку демократичних основ в управлінні виробництвом (1951—1961 рр.) (На матеріалах промислових підприємств України).

Лабур В. А., Молостов В. А. (Київ) — Вивчення історії КПРС у вищій школі (Питання методології та методики).

Талан А. Г. (Київ) — Партійне керівництво культурно-освітніми закладами (На матеріалах партійних організацій Української РСР у 80-ті роки).

Мохненко С. С. (Херсон) — Активізація людського фактора в агропромисловому комплексі (З досвіду сільських партійних організацій України).

Ясир Н. Д. (Запоріжжя) — Діяльність КПРС по дальшому розширенню соціалістичного самоврядування трудових колективів у промисловості (Досвід Компартії України 80-х років).

Чуб М. П. (Київ) — Здійснення КПРС ленінських принципів ідейно-виховної роботи на сучасному етапі (Досвід роботи партійних організацій України).

Липовський А. Ф. (Дніпропетровськ) — Партійне керівництво формуванням активної життєвої позиції студентської молоді в період 60-х — 80-х років.

Щербак В. М. (Харків) — Історичний досвід Компартії України у розвитку творчої активності працівників промисловості в 1945—1961 рр.: Історіографія проблеми.

НОВИ КНИГИ

- Визит в Советский Союз Премьер-Министра Республики Индии Раджиа Ганди 2—4 июля 1987 года: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1987.— 32 с.
- БАСОВ А. В. Крым в Великой Отечественной войне, 1941—1945.— М.: Наука, 1987.— 336 с.
- БЕЛОШКАЯ С. А. Советская историография декабрьского вооруженного восстания 1905 г. на Украине.— К.: Наук. думка, 1987.— 104 с.
- Беседы о XXV съезде КПСС.— К.: Вища шк., 1987.— 207 с.
- Бородино. 1812.— М.: Мысль, 1987.— 383 с.
- Воспроизводство населения и демографическая политика в СССР.— М.: Наука, 1987.— 207 с.
- ГАВРИЛОВ Б. И. В борьбе за свободу: Восстание на броненосце «Потемкин».— М.: Мысль, 1987.— 224 с.
- Демографическое развитие Украинской ССР (1970—1979 гг.).— К.: Наук. думка, 1987.— 255 с.
- ЖУКОВ Е. М. Очерки методологии истории.— 2-е изд., испр.— М.: Наука, 1987.— 256 с.
- ЗАБОРСКИЙ Л. Е. Интернационализм — источник силы социализма.— К.: Рад. шк., 1987.— 144 с.
- Историзм и эволюционизм как принципы познания.— К.: Наук. думка, 1987.— 232 с.
- КОВПАК С. А. Воспоминания, очерки, статьи.— К.: Политиздат Украины, 1987.— 388 с.
- КОЛЬЦОВ Н. Н. СССР — Индия: плодотворное сотрудничество: К 40-летию установления дипломат. отношений.— М.: Междунар. отношения, 1987.— 127 с.
- КОСТЕНКО Б. Культурные связи — основа взаимопонимания. — Ужгород: Карпаты, 1987.— 75 с.
- КПСС и развитие советской политической системы.— М.: Мысль, 1987.— 292 с.
- ЛАППО Г. М. Города на пути в будущее.— М.: Мысль, 1987.— 237 с.
- Літопис комуністичного будівництва: Хроніка найважливіших подій в УРСР (1981—1985): Довід. — К.: Наук. думка, 1987.— 335 с.
- МИТРОФАНОВ Н. Дни Великого штурма: Повесть-хроника о событиях первых дней Октябрьской революции.— 2-е изд., доп.— М.: Сов. Россия, 1987.— 223 с.
- Сбодестенный прогресс и современные проблемы защиты мира.— К.: Высш. шк. Вид. во при Львов. ун-те, 1987.— 239 с.
- Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник.— К.: Наук. думка, 1987.— 736 с.
- ПЕТРОВА Н. К. Интернациональные связи рабочего класса СССР.— М.: Мысль, 1987.— 253 с.
- Роль сельских райкомов партии в осуществлении аграрной политики КПСС в современных условиях.— М.: Политиздат, 1987.— 382 с.
- РОМАНОВА Г. Н. Экономические отношения России и Китая на Дальнем Востоке, XIX — нач. XX в.— М.: Наука, 1987.— 167 с.
- СЕРОБАБА В. Я. Советская Украина-87.— К.: Политиздат Украины, 1987.— 70 с.
- СИНИЦКИЙ А. Г. Разведчикам ошибаться нельзя.— М.: Воениздат, 1987.— 190 с.— (Воен. мемуары).
- СКАБА А. Д. Трудящиеся Страны Советов в борьбе за мир, 1917—1920.— К.: Наук. думка, 1987.— 164 с.
- СЛОБОДЯН М. О. Путь к Берлину.— Львов: Каменяр, 1987.— 120 с.
- Социализм и прогресс человечества: Глобальные пробл. цивилизации.— М.: Политиздат, 1987.— 447 с.
- Социалистическая Черниговщина, 1946—1980: Сб. документов и материалов.— К.: Наук. думка, 1987.— 290 с.
- ТЕЛЕПНЕВ В. П. Стройки дружбы.— К.: Будизельник, 1987.— 230 с.
- ТРОФИМ'ЯК Б. Є. Фізична культура і спорт в Українській РСР.— Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1987.— 159 с.
- Украинская ССР в цифрах в 1986 году: Крат. стат. справ.— К.: Техніка, 1987.— 214 с.
- Українська РСР: Адм.-терит. устрій на 1 січ. 1987 р.— К.: Голов. ред. УРЕ, 1987.— 504 с.
- ЧЕРНЕГА П. М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941—1945).— К.: Вища шк., 1987.— 175 с.
- ЧУНИХИН В. Лицом к лицу с СД.— Одесса: Маяк, 1987.— 208 с.
- ЭНГЕЛЬГАРДТ А. Н. Из деревни: 12 писем. 1872—1887.— М.: Мысль, 1987.— 637 с.